

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA‘LIMI VAZIRLIGI
RESPUBLIKA TA‘LIM MARKAZI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TIL VA ADABIYOT
INSTITUTI

NE‘MAT MAHKAMOV, IXTIYOR ERMATOV

TILSHUNOSLIK TERMINLARINING IZOHLI LUG‘ATI

Umumta‘lim maktablari hamda akademik litsey
va kasb-hunar kollejlari uchun

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
“Fan” nashriyoti
Toshkent – 2013

UO‘K: 811.512.133(038)

KBK: 81.2 O‘zb

Ushbu tilshunoslik terminlarining izohli lug‘atida umumta‘lim maktablari hamda akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun yaratilgan ona tili darsliklarida qo‘llanilgan 1500 ga yaqin tilshunoslik terminlari asos qilib olindi va izohlandi. Lug‘at o‘zbek tilshunosligi bo‘yicha mutaxassislarga, birinchi galda o‘quvchilarga, shu jumladan, o‘qituvchilarga mo‘ljallangan.

Mas’ul muharrir:

filologiya fanlari doktori, professor **N.Mahmudov**

Taqrizchilar:

filologiya fanlari nomzodlari, dotsentlar **A.Madvaliyev,**

B.To‘ychiboyev

ISBN 978-9943-19-241-6

© O‘zbekiston Respublikasi FA
“Fan” nashriyoti, 2013-y.

SO‘ZBOSHI

Ilm-fanning barcha sohaları bo‘yicha davr talablariga javob beradigan terminologik tizimlarni yaratish hozirgi kunning dolzarb masalalaridan hisoblanadi. Shu bilan birga, bularni amalga oshirish nihoyatda murakkab, katta kuch talab qiladigan ish ekanligi ham shubhasiz.

Yurtboshimiz Islom Karimov “Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch” asarida: “O‘zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o‘rtasidagi ruhiy-ma’naviy bog‘liqlik til orqali namoyon bo‘ladi. Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona alasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi”¹, – degan edilar. Til – millatimiz faxri, jamiyatimiz ko‘zgusi hisoblanadi.

Jumladan, terminologiyaga oid barcha ishlarning muvafqiyatli hal etilishida har bir sohaga oid terminlarni to‘la qamrab olgan terminologik lug‘atlarni, ayniqsa, izohli terminologik lug‘atlarni tuzish va nashr etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday lug‘atlarda har bir terminning o‘zi atayotgan tushunchaning, narsa-hodisaning mohiyatini qay darajada to‘g‘ri, to‘liq va aniq ifodalashini belgilash muhimdir. Bu bilan har bir terminning talabga qanchalik muayyan javob berish-javob bermasligi aniqlanadi. Lug‘atlar yaratilmaguncha terminologik tizimdagi har xil salbiy hodisalar, masalan, ayni bir tushunchani ifodalash uchun birdan ortiq terminning qo‘llanishi va, aksincha, bir necha (boshqa-boshqa) hodisalarni ifodalash uchun bir terminning qo‘llanishi, hodisaning mohiyatini to‘g‘ri, to‘la va aniq ifodalay olmaydigan terminlarning mavjud bo‘lishi kabi va boshqa salbiy hodisalar davom etaveradi.

Har bir sohaga oid terminlarni imkoni boricha to‘la qamrab

¹ Islom Karimov. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: Ma’naviyat, 2008. 83-bet.

oladigan, hodisaning mohiyatini toʻgʻri, toʻla va aniq aks ettiradigan terminlarni belgilaydigan izohli terminologik lugʻatlarni yaratish shu sohalar mutaxassislarining eng birinchi galdagi vazifalaridandir. Xuddi shu maqsadda tuzilgan Akademik A.Hojiyevning 1985 yilda “Oʻqituvchi” nashriyoti tomonidan chop etilgan “Lingvistik terminlarning izohli lugʻati” yagona va eng muhim manba sifatida foydalanib kelinmoqda.

Salkam oʻttiz yildan buyon bu izohli lugʻat oliy taʼlim, oʻrta maxsus kasb-hunar taʼlimi hamda umumtaʼlim maktablari oʻqituvchi va oʻquvchi-talabalari tomonidan foydalanib kelinmoqda.

Oʻzbek tiliga davlat tili maqomi berilishi munosabati bilan lugʻat qayta ishlanib nashr etildi (A.Hojiyev. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. Toshkent: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” nashriyoti, 2002).

Mustaqillik davrida oʻzbek tili taraqqiyoti uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Ayniqsa, 1997 yilda “Taʼlim toʻgʻrisida”gi Qonunning qabul qilinishi munosabati bilan oʻqish va oʻqitish ishlariga alohida eʼtibor qaratildi. Davlat taʼlim standartlari ishlab chiqildi. Natijada, yangi dastur va darsliklar yaratildi. Jumladan, ona tili darsliklarining yangi avlodi yuzaga keldi.

Ushbu “Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati”ni oldingi izohli lugʻatlardan farqi, birinchidan, umumtaʼlim maktablari, akademik litsey hamda kasb-hunar kollejlarning oʻquvchilari uchun yaratilganligi boʻlsa, ikkinchidan, izohlar umumtaʼlim maktablari, akademik litsey hamda kasb-hunar kollejlari uchun yaratilgan ona tili darsliklari asosida berilganligidadir.

Izohli lugʻatga XX asr boshlarida ilk yaratilgan ona tili darsliklarida qoʻllanilgan terminlardan hozirgi kunda amalda boʻlgan ona tili darsliklarigacha boʻlgan davrdagi qoʻllanilgan va qoʻllanilayotgan asosiy terminlar kiritildi.

Lingvistik terminlarga izoh berishda eʼtibor, asosan, hozirgi kunda amalda boʻlgan ona tili darsliklaridagi terminlarga qaratildi va ularga izoh berildi. Oʻtmishda yaratilgan, lekin hozirgi davr darsliklarida qoʻllanilmagan terminlar ham kiritildi hamda izoh berildi. Chunki barcha ona tili darsliklaridagi terminlar

qo'llanish doirasining ko'lami va davriyligidan qat'i nazar, shubhasiz, keyingi davr lingvistik terminlarining shakllanishi va taraqqiyoti uchun o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Ushbu lingvistik terminlarning izohli lug'atiga 1500 ga yaqin terminlar qamrab olindi va izohi berildi.

Lug'at haqidagi xolisona va uning yanada mukammallashuviga yordam beradigan fikr-mulohazalaringizni kutamiz.

LUG'AT MAQOLASI

Har bir lug'at maqolasi bosh so'z sifatida lingvistik termini keltirish bilan boshlanadi:

BITISHUV

BOG'LAMA

Agar termin o'zbek tiliga boshqa tildan o'zlashgan bo'lsa, qavs ichida qaysi tildan, qanday so'z yoki til unsurlari asosida o'zlashganligi ko'rsatiladi:

AFFIKS (lot. *affixus* – birlashtirilgan, biriktirilgan).

LEKSIKOGRAFIYA (*yun.* *lexikos* – lug'at; *grapho* – yoza-man).

Lug'at maqolasining tarkibiy qismlaridan biri terminga beriladigan izohdir. Har bir termin ma'lum lingvistik tushunchani bildiradi, ma'lum bir ma'noga (ayrimlari birdan ortiq ma'noga) ega. Lug'at maqolasida terminning ana shu ma'nosi, ko'p ma'noli bo'lsa, barcha ma'nolari izohlanadi. N a m u n a :

MURAKKAB GAP. 1. Turli bog'lovchi vositalar yordami bilan o'zaro bog'langan uch va undan ortiq gaplarning bir butunligi.

2. Uyushiq bo'lak, ajratilgan bo'lak, undalma va kiritmalar ishtiroki bilan murakkablashgan sodda gap.

Ayni bir til hodisasi uchun ba'zan birdan ortiq termin qo'llanadi. Bunday terminlarning har biri lug'atda berildi. Lekin izoh shulardan qaysi biri asosiy deb hisoblansa, ana shu terminga berildi. Mas., *ish oti*, *infinitiv*, *harakat nomi* terminlaridan faqat *harakat nomi* terminiga izoh berilib, qolganlari *q.* (*qarang*), *ayn.* (*aynan*) kabi belgilar bilan *harakat nomi* terminiga havola etildi.

Lug'at maqolasida tarkibiy qismlaridan yana biri terminga berilgan izohni tasdiqlovchi misollardir. Lekin izohni isbotlovchi misol barcha lug'at maqolalarida bo'lavermaydi, balki ma'lum

terminlar uchun tuziladigan lug'at maqolalarigina misol talab etadi. Mas., *tilshunoslik*, *lingvistika* terminlarining izohi hech qanday misol talab etmaydi. *Tushum kelishigi*, *ergash gapli qo'shma gap* terminlarining izohidan so'ng esa tasdiqlovchi misol berilishi shart. Shunga ko'ra, lug'atda faqat zarur hollardagina tasdiqlovchi misollar berildi.

Ba'zi terminlarning ma'no hajmi keng bo'lib, jins tushunchasini ifodalaydi; ayrimlarning ma'no hajmi tor bo'lib, tur tushunchasini ifodalaydi. *Jins* tushunchasini ifodalovchi termin uchun tuzilgan lug'at maqolasi ichida *tur* tushunchasini ifodalovchi terminlar ham keltiriladi. Lekin ular bu lug'at maqolasida izohlanmadi. Ularning har biri alifbo tartibiga ko'ra o'z o'rnida berildi va har biri uchun alohida lug'at maqolasi tuzildi.

Namuna:

FE'L NISBATLARI. Bajaruvchining harakat va holat jarayonida qay darajada ishtirok etishini bildiruvchi fe'l shakllari. Nisbat shakllari fe'lning asos qismidan keyin qo'shiladi. Fe'l 5 ta nisbat shakliga ega: 1) aniq nisbat (*q.*); 2) o'zlik nisbati (*q.*); 3) orttirma nisbat (*q.*); 4) majhul nisbat (*q.*); 5) birgalik nisbat (*q.*).

Ayrim terminlar mazmuni yoki qandaydir bir xususiyati bilan boshqa termin yoki terminlarga aloqador bo'lishi mumkin. Bunday aloqadorlikni ko'rsatish shu terminlar bildirgan lingvistik tushunchalarning mohiyatini aniq va oson tushunishga yordam beradi. Lug'atda terminlarning ana shunday aloqadorligi maxsus belgilar bilan ko'rsatildi. Bular quyidagilar: *ayn.* (aynan), *q.* (qarang), *qiyos.* (qiyoslang), *zid.* (ziddi).

Ayn. belgisi terminning havola qilinayotgan (*ayn.* belgisidan so'ng kelayotgan) termin bilan aynan bir xil ma'noli ekanini bildiradi va shu terminning asosiy varianti emasligini, asosiysi *ayn.* belgisidan keyingi termin ekanligini ko'rsatadi.

ABSTRAKT OT. *ayn.* Mavhum ot.

q. belgisi shu terminga aloqasi bo'lgan terminlar uchun tuzilgan lug'at maqolasiga qarashga undaydi. Bu terminlar uchun tuzilgan lug'at maqolasiga qarash bilan izohlanayotgan terminning mazmunini, u bildiradigan lingvistik tushunchaning mohiyatini

oson, aniq va to'la tushunish imkoni tug'iladi. Mas., *ajratilgan bo'lak* terminiga tuzilgan lug'at maqolasi bilan shu maqolada *q.* belgisi bilan ko'rsatilgan ajratilgan izohlovchi termini uchun tuzilgan lug'at maqolasini qiyoslab ko'ring.

AJRATILGAN BO'LAK. Gapning mazmun va ohang jihatdan ajratilgan bo'lagi: *Boyagi yigitning, Avazning, qo'li gul ekan. Shu kuni kechqurun, daladan qaytishda, Qori Siddiqjonga hamroh bo'lib qoldi.*

Ajratilgan bo'laklar gapdagi qaysi bo'lakka oid ekanligiga ko'ra, quyidagi turlarga bo'linadi: 1) ajratilgan hollar (*q.*); 2) ajratilgan aniqlovchilar (*q.*); 3) ajratilgan izohlovchilar (*q.*); 4) ajratilgan to'ldiruvchilar (*q.*).

AJRATILGAN IZOHLOVCHI. Izohlanmishdan keyin kelib, asosan, egaga taalluqli bo'lgan ajratilgan bo'lak: Birozdan so'ng Hasan aka, fizika o'qituvchisi, kirib keldi.

Demak, *q.* belgisi ishorasida ajratilgan bo'lak termini lug'at maqolasiga qarab, avvalo, bog'lama va uning turlari haqida tasavvur hosil qilinadi. Natijada ajratilgan izohlovchining mohiyatini tushunish osonlashadi.

O'zaro antonim bo'lgan terminlar ma'nosini bir-biriga qiyoslab ko'rish ham har bir termin ifodalaydigan til hodisasining mohiyatini to'g'ri va aniq tushunishga yordam beradi. Shu sababli o'zaro antonim bo'lgan terminlarning har biri uchun tuzilgan lug'at maqolasida *zid.* belgisi bilan uning antonimi keltirildi.

BO'LISHLI FE'L. Bajarilgan, bajarilayotgan, bajariladigan ish-harakatni bildirgan fe'llar: *yozdi, o'qidi, uxлади* va b. *zid. Bo'lishsiz fe'l.*

Ba'zi lingvistik terminlar o'zaro farqlansa-da, lekin ma'lum umumiylikka ega bo'lgan lingvistik tushunchalarning atamasi bo'ladi. Bunday terminlarni lug'atda berish, izohlash bilan birga, ularni bir-biriga qiyoslashni tavsiya etish har birining ma'no va mohiyatini to'g'ri va oson tushunishga yordam beradi. Xuddi shu maqsadda, qiyoslashga undash uchun lug'atda *qiyos.* belgisi ishlatildi. Mas., shu lug'atda vazifadosh modal so'zlar va sof modal so'zlar terminlariga tuzilgan lug'at maqolalariga qarang.

VAZIFADOSH MODAL SO'ZLAR. Modal ma'noda ham

qoʻllanadigan *aftidan, chamasi, balki, umuman, ehtimol, taxminan, shubhasiz* kabi soʻzlar. Mas., *Balki, siz haqdirsiz. qiyos. Sof modal soʻzlar.*

SOF MODAL SOʻZLAR. Faqat modal maʼno uchun xoslangan soʻzlar: *haqiqatdan, darhaqiqat, afsuski, attang, albatta, shekilli, avvalo, avvalambor, masalan, xullas, koshki.* Mas., *Masalan, men buni bilmasdim. qiyos. Vazifadosh modal soʻzlar.*

SHARTLI QISQARTMALAR

ayn. – aynan

ital. – italyanacha

lot. – lotincha

mas. – masalan

nem. - nemischa

q. – qarang

qiyos. – qiyoslang

va b. – va boshqalar

yun. – yunoncha

zid. – ziddi

YANGI O'ZBEK ALIFBOSI

Aa	Nn	O'o'
Bb	Oo	G'g'
Dd	Pp	SH sh
Ee	Qq	CH ch
Ff	Rr	NG ng
Gg	Ss	
Hh	Tt	
Ii	Uu	
Jj	Vv	
Kk	Xx	
Ll	Yy	
Mm	Zz	

A

ABBREVIATURA (ital. abbreviatura<lot. abbrevio – qisqartaman). *q. Qisqartma soʻzlar.*

ABSTRAKT OT. *ayn. Mavhum ot.*

ABZAS. (nem. Abzatz<absetzen – surmoq, nari surmoq). *ayn. Xat boshi.*

ADABIY SOʻZLASHUV USLUBI. Adabiy til meʼyorlariga qatʼiy amal qilingan soʻzlashuv uslubi. – *Yaxshi xat yozsa ham yigʻlaysan, yomon xat yozsa ham yigʻlaysan, nima qilaman koʻrsatib?* (A.Qahhor). *qiyos. Oddiy soʻzlashuv uslubi.*

ADABIY TIL. 1. Maʼlum bir til qoidalari asosida tuzilgan, ishlangan til. Adabiy tilning ikki shakli bor: 1) yozma shakli; 2) ogʻzaki shakli.

2. Tarixan tarkib topgan, qatʼiy meʼyorlarga boʻysunuvchi, soʻzlashuvchilarning qaysi hududda yashashidan qatʼi nazar barchasi uchun umumiy boʻlgan til.

ADABIY TIL MEʼYORLARI. 1. Umumxalq tili boʻlgan adabiy til uchun qabul qilingan meʼyor. Mas., *doʻppi soʻzi* adabiy meʼyor, *kallapoʻsh, qalpoq, takya* soʻzlari esa shevaga xos soʻzlardir.

2. Adabiy til boʻlimlarining maʼlum oʻz qonun-qoidalariga ega boʻlishi. Bunday meʼyorlar har xil boʻladi: 1) leksik meʼyor; 2) fonetik meʼyor; 3) orfografik meʼyor; 4) grammatik meʼyor va b.

ADABIY TILNING NORMALARI. *ayn. Adabiy til meʼyorlari.*

ADABIY QATLAM. Jonli tilda keng isteʼmolda qoʻllanadigan soʻz, iboralar. *qiyos. Noadabiy qatlam.*

AFFIKS. (lot. affixus – birlashtirilgan, biriktirilgan). Soʻzga (leksemaga) zid qoʻyiladigan (leksik maʼnoga ega boʻlmagan),

o'zi qo'shiladigan asosning lug'aviy yoki grammatik ma'nolarning shakllanishiga xizmat qiladigan morfema, qo'shimcha. Mas., *ish-chi-lar-imiz-ni*. Affikslar vazifalariga ko'ra ikki asosiy turga bo'linadi: 1) so'z yasovchi affikslar (*q.*); 2) shakl yasovchi affiks-lar (*q.*). Affikslar so'zning boshiga, o'rtasiga yoki oxiriga qo'shili-shi mumkin. So'z boshiga qo'shiladigan affikslar prefiks (*q.*), o'rtasiga qo'shiluvchilari infiks (*q.*), oxiriga qo'shiladiganlari suffiks (*q.*) deyiladi. O'zbek tilidagi affikslar, asosan, so'zning oxiriga, ba'zilar so'z oldiga qo'shiladi, ya'ni suffiks va prefiks holida bo'ladi.

AFFIKS ANTONIMLAR. *ayn.* Zid ma'noli qo'shimchalar.

AFFIKS OMONIMLAR. *ayn.* Shakldosh qo'shimchalar.

AFFIKS SINONIMLAR. *ayn.* Ma'nodosh qo'shimchalar.

AFFIKSAL MORFEMA. *ayn.* Affiks.

AFFIKSATSIYA. Qo'shimchalar qo'shish yo'li bilan so'z yasash usuli.

AFFRIKATLAR. (lot. *affricata* – ishqalangan). Qorishiq undosh tovush; paydo bo'lish o'rniga va ovoznining ishtirokiga ko'ra bir xil bo'lgan portlovchi tovush bilan sirg'aluvchi tovushning yaxlit bitta tovush sifatida talaffuz qilinishiga teng keladi. Mas., *choy* so'zidagi *ch*, *joy* so'zidagi *j* tovushlari affrikatlardir.

AFORIZM. (*yun.* *aphorismos* – hikmatli so'z). *q.* Hikmatli so'z.

AGGLUTINATIV TILLAR. So'z yasalishi va shakl yasali-shi agglutinatsiya (*q.*) yo'li bilan bo'ladigan tillar. Mas., *turkiy tillar*, *fin-ugor tillari*. **Flektiv tillar.**

AGGLUTINATSIYA (lot. *agglutinare* – yopishtirmoq).

1. So'z yasalishi yoki shakl yasalish asosi o'zgarmagan holda yangi so'z yoki so'z shakli hosil bo'lishi. Bunda har bir affiks ma'lum bir ma'no, vazifa bilan qatnashadi. Mas., *turkiy tillarda*, jumladan, o'zbek tilida yasama so'zlar va so'z shakllari asosga ma'lum izchilik bilan affikslar qo'shish orqali hosil qilinadi va bu affikslarning har biri o'z ma'nosi bilan qatnashadi: *ter-im-chi-lar-imiz-ga*.

2. Ikki so'z (asos)ning bir so'zga, bir so'z shakliga aylani-shidan iborat morfologik jarayon. Mas., *echkini emar>echki emar>echkemar*.

AJRATIB YOZISH. Imloda soʻzlarni ajratib yozish tamoyili. Mas., *kirib chiqdi, oʻqib chiqdi, har kim, oʻsha joyda, Vatan uchun, siz bilan, tim qora, och koʻk, oʻn toʻqqiz, yildan-yilga, kundan-kunga, tarjimai hol, dardi bedavo* va b.

AJRATILGAN ANIQLOVCHI. Shaxs yoki narsaning belgisini, kimga yoki nimaga qarashlilikini taʼkidlab, ayirib koʻrsatish uchun qoʻllangan ajratilgan boʻlaklar: *Qobil bobo, yalangbosh, yalangoyoq, eshik yonida dagʻ-dagʻ titraydi* (A.Qahhor).

AJRATILGAN BOʻLAK. Gapning mazmun va ohang jihatidan ajratilgan boʻlagi: *Boyagi yigitning, Avazning, qoʻli gul ekan. Shu kuni kechqurun, daladan qaytishda, qori Siddiqjonga hamroh boʻlib qoldi.*

Ajratilgan boʻlaklar gapdagi qaysi boʻlakka oid ekanligiga koʻra, quyidagi turlarga boʻlinadi: 1) ajratilgan hollar (*q.*); 2) ajratilgan aniqlovchilar (*q.*); 3) ajratilgan izohlovchilar (*q.*); 4) ajratilgan toʻldiruvchilar (*q.*). *ayn.* Gapning ajratilgan boʻlaklari.

AJRATILGAN BOʻLAKLI GAPLAR. Gap tarkibidagi maʼlum boʻlakning maʼnosini taʼkidlab, izohlab keluvchi, boshqa boʻlaklardan toʻxtam va ohang jihatidan ajralib turuvchi gaplar. *qiyos.* Ajratilgan boʻlak.

AJRATILGAN HOL. Oʻzidan oldin kelgan holning maʼnosiga aniqlik kiritib, izohlab, koʻpincha oʻrin, payt hollari vazifasida keluvchi ajratilgan boʻlaklar: *Hu ana shu joyda, taxta koʻprikning ostida, kichik bir buloq bor* (A.Qahhor).

AJRATILGAN IKKINCHI DARAJALI BOʻLAKLAR. Maʼno mohiyatini kuchaytirish uchun ohang va toʻxtam bilan ajratilib aytilgan boʻlaklar. Mas., *Biz, oʻquvchilar, darslarga puxta tayyorgarlik koʻrdik.*

AJRATILGAN IZOHLOVCHI. Izohlanmishdan keyin kelib, asosan, egaga taalluqli boʻlgan ajratilgan boʻlak: *Birozdan soʻng Hasan aka, fizika oʻqituvchisi, kirib keldi.*

AJRATILGAN TOʻLDIRUVCHI. Oʻzidan oldin kelgan toʻldiruvchining maʼnosini izohlab, unga aniqlik kiritib ham vositasiz toʻldiruvchi, ham vositali toʻldiruvchi vazifasida keluvchi

ajratilgan bo'laklar: *Nasihatimni, otangni so'zini, esingda tut. Xatni uning o'ziga, Muqaddasga, bering.*

AKUSTIK-ARTIKULYATSION BIRLIK. *ayn. Tovush.*

ALFAVIT. 1. Harflarning ma'lum tartibda joylashtirilgan qatori. Lug'atlarda, turli ro'yxatlar tuzishda so'zlar alfavit tartibida joylashtiriladi.

2. Yunon alifbosidagi birinchi ikki harfning nomi (*alfa* va *beta*) dan. *q. Alifbo.*

ALIFBO. Yozuv shakllarining (harf va belgilarning) majmui, ma'lum tartibda joylashgan holati: *o'zbek alifbosi.*

ALIFBE. *ayn. Alfavit.*

ALOQA BOG'LASH VOSITASI. Yozma nutqning boshqa joyda va zamonda (kelgusi davrda) yashovchi kishilar bilan aloqaga kirishi.

ALOQA-MUNOSABAT QO'SHIMCHALARI. *ayn. So'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar.*

ANIQ NISBAT. Bajaruvchisi aniq bo'lgan harakat yoki holatni bildirgan fe'l shakli. Mas., *o'qidi, yozdi, yurdi, suzdi. ayn. Bosh nisbat*

ANIQ OT. Sezgi a'zolarimiz orqali bilishimiz mumkin bo'lgan narsalarni bildirgan otlar. Mas., *mashina, kitob, uy, eshik, dutor. qiyos. Mavhum ot.*

ANIQLANGAN. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirgi darsliklarda aniqlanmish deb nomlanmoqda. *ayn. Aniqlanmish.*

ANIQLANMISH. Aniqlovchi tobe bo'lgan hokim bo'lak: *a'lochi o'quvchi, ilg'or ishchi, bahaybat samolyot.*

ANIQLIK FE'LI. Fe'l asosiga shaxs-son qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil bo'lgan so'zlar. Aniqlik fe'li asosga *-dim, -ding, -di, -dik, -dingiz, -di (lar)* qo'shimchalarini qo'shish bilan tuziladi. Mas., *yozdim, yozding, yozdi, yozdik, yozdingiz, yozdilar.*

ANIQLOV BOG'LOVCHILARI. Izohlash, aniqlash kabi mazmun bilan ergash gapni bosh gapga bog'lash uchun xizmat qiladigan bog'lovchilar: *ya'ni, -ki (-kim).* Mas., *Odamlar borki, ular hayotlarini xalq xizmatiga bag'ishlaydi (P.Tursun). O'sha davrlarda adabiyot tarixi darsi xronologik va tematik xarakterga*

ega emas edi, ya'ni adabiyot tarixi dars sifatida o'tilmasdi (S.Dolimov).

ANIQLOVCHI. Gapning biror bo'lagini aniqlab kelgan ikkinchi darajali bo'lak. Aniqllovchi qanday? qaysi? nechanchi? qancha? nechta? kimning? nimaning? so'roqlariga javob bo'ladi. Mas., *Yangi binolar qishloqning husniga husn qo'shmoqda* (Sh. Rashidov).

Aniqllovchining bir xil narsa-buyumning belgisi (rangi, miqdori, mazasi, hajmi)ni bildirsa, boshqa xili narsa-buyumning kimga yoki nimaga qarashlilikini bildiradi. Shunga ko'ra, aniqllovchilar ikkiga bo'linadi: 1) sifatlovchi aniqllovchi (*q.*); 2) qaratqichli aniqllovchi (*q.*)

ANIQLOVCHI ERGASH GAP. Bosh gapdagi biror bo'lakni, ko'pincha aniqllovchini izohlab keluvchi ergash gap: *Biz shunday zamondamizki, ilm-texnika yo'li hammaga ochiq* (A.Qahhor). *Lolaxonga siz qanday muomala qilsangiz, To'lqin ham shunday muomala qiladi* (S.Zunnunova). *q. Aniqllovchi ergash gapli qo'shma gap.*

ANIQLOVCHI ERGASH GAPLI QO'SHMA GAPLAR. Bosh gap tarkibida aniqllovchi vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gap: *Katta arava qaysi yo'ldan yursa, kichik arava ham xuddi shu yo'ldan yuradi* (Hikmatli so'z).

ANIQLOVCHI GAP. Aniqllovchi ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi ergash gap. *q. Aniqllovchi ergash gap.*

ANIQLOVCHILI SINTAGMA. Aniqllovchi va aniqlanishdan tuzilgan sintagma. *q. Sintagma.*

ANIQSIZLIKNI BILDIRUVCHI KO'MAKCHILAR. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda ayiruv bog'lovchilari termini bilan almashtirilgan. *q. Ayiruv bog'lovchilari.*

ANTONIM. *ayn. Qarshi ma'noli so'z.*

ANTONIM QO'SHIMCHALAR. *ayn. Zid ma'noli qo'shimchalar.*

ANTONIM SO'ZLAR. (yun. *anti* – qarshi, *zid*; *onyma* – nom). O'zaro zid, qarama-qarshi ma'noli so'zlar: *uzun-qisqa, yax-*

shi-yomon, issiq-sovuq, uzoq-yaqin, katta-kichik, qattiq-yumshoq. ayn. Qarshi ma'noli so'z.

ANTROPONIMLAR. (*lot. antropoz – shaxs, odam; onuma – nom*). Shaxs va ularga qo'yilgan nomlar: *Salima, Shokir, Malika, Hilola* va b.

APOSTROF. Alfavitda ko'rsatilgan harflardan tashqari berilgan (') belgisi. *q. Tutuq belgisi.*

ARALASH MURAKKAB QO'SHMA GAP. Tarkibida er-gashgan, bog'langan yoki bog'lovchisiz qo'shma gaplar mavjud bo'lgan gaplar: *She'r shuning uchun muqaddaski, uning bir vazni ilohiy, bir vazni insoniydir; bir satri osmoniy, bir satri zaminiydir* (A.Oripov).

ARGOTIZM. (*fran. argotisme < argot – jargon*). Yasama til. Biror ijtimoiy guruh, toifaning o'ziga xos, boshqalar tushun-maydigan lug'aviy birliklardan iborat yasama tili. Mas., *loy (pul), cherdak (ko'krak cho'ntagi), shar (ko'z), zag'cha (soat)* kabi.

ARMON KO'MAKCHILARI. XX asr boshlarida yaratil-gan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda modal so'zlar termini bilan almashtirilgan. *q. Modal so'z.*

ARTIKULYATSIYA. (*lot. articulatio < articulare – aniq-ravshan aytmoq*). Nutq a'zolarining tovush hosil qilishdagi harakat-faoliyati va holati. Tovushlarning hosil bo'lishida nutq a'zolarining ishtiroki, holati nuqtai nazardan artikulyatsiyada ikki narsa farqla-nadi: 1) artikulyatsiya o'rni (*q.*), 2) artikulyatsiya usuli (*q.*).

ARTIKULYATSIYA USULI. Tovush hosil bo'lishida ishtirok etuvchi nutq a'zolarining bir-biriga nisbatan olgan holati natijasida havo oqimining sirg'alib o'tishi, portlab chiqishi. *qiyos. Artikulyatsiya o'rni.*

ARTIKULYATSIYA O'RNI. Tovush hosil bo'lishida qat-nashuvchi nutq a'zolarining bir-biriga eng yaqinlashib, havo oqi-miga to'siq hosil etadigan nuqtasi. *qiyos. Artikulyatsiya usuli.*

ARXAIK SO'ZLAR. So'z eskiradi, tushuncha saqlanadi va u boshqa so'z bilan nomlanadi: *rayon – tuman, oblast – viloyat* kabi.

ARXAIZM. (*yun. archaios – qadimgi*). Ma'lum davr uchun eskirgan, iste'moldan chiqqan boshlagan so'zlar. *Ayn. Arxaik so'zlar.*

ASL MA'NO. So'zning asl, boshlang'ich ma'nosi.

ASLIY SIFAT. Belgini to'g'ridan-to'g'ri ifodalaydigan va uni darajalab ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lgan sifatlari. Mas., *go'zal, chiroyli, shirin, oq, aqlli, yuzaki. qiyos. Nisbiy sifat.*

ASOS. So'zning asosiy ma'nosini ifodalovchi, mustaqil qo'llanish imkoniyatiga ega bo'lgan qismi. So'zning shakl yasovchi qo'shimchalarsiz qismi. *qiyos. O'zak.*

ASOS VA QO'SHIMCHALAR IMLOSI. Og'zaki nutqning yozuvda ifodalanish tamoyili. Asosga qo'shimchalarning qo'shilishida tovush o'zgarishlarining yuz berishi va uning yozuvdagi ifoda tamoyili. Mas., *sayla – saylov, qayna – qaynoq, qishloq – qishlog'i, tilak – tilagim, sen – sening, chiq – chiqqach* va b.

ASOSDOSH SO'ZLAR. Bir umumiy asosga ega bo'lgan so'zlar. Mas., *paxtakor, paxtazor. qiyos. O'zakkdosh.*

ASSIMILYATSIYA (*lot. assimilation – o'xshab ketish*). Biror tovushning boshqa tovush ta'sirida unga o'xshashlik (bir xillik) tomon o'zgarishi: *oshshi < oshni, tussiz < tuzsiz* kabi.

ATAMALAR. Ma'lum bir fan yoki kasb-hunar doirasida aniq bir ma'noni ifodalash uchun qo'llanadigan so'zlar. Atamalar qo'llanishiga ko'ra ikki turli bo'ladi: 1) ilmiy atamalar (*q.*); 2) kasbiy atamalar (*q.*). *ayn. Terminlar.*

ATAMASHUNOSLIK. Atamalarni yaratish tamoyillari va ularni tartibga solish muammolari bilan shug'ullanuvchi tilshunoslikning maxsus bo'limi. *ayn. Terminologiya.*

ATASH MA'NOSI. So'zlarning borliqdagi qanday narsa-hodisalar, belgi-xususiyatlar, harakat-holatlarini bildirishi. Mustaqil so'zlargina atash ma'nosiga ega bo'ladi, olmoshlar bundan mustasno. Ular atash ma'nosiga ega bo'lgan so'zlarga ishora qiladi.

ATASH MA'NOSINI YO'QOTGAN SO'ZLAR. *ayn. Sof ko'makchilar.*

ATOQLI OT. Ayrim shaxs yoki narsa-buyumga atab qo'yilgan nomlar. Mas., *Toshloq tumani, "G'uncha" jurnali, Olapar, Mustaqillik kuni.* Atoqli otlar bosh harf bilan yoziladi. *qiyos. Turdosh ot.*

ATOV GAP. Bosh kelishikdagi so'z yoki otli birikma bilan ifodalanadigan bir tarkibli gap: *Yam-yashil o'tov. Hulkar bu yerga*

kelsa qanday quvonadi (P.Qodirov). *Mehnat. Mehatning tagi rohat* (Maqol).

AVTOR GAPI. Ko'chirma gap kim tomonidan aytilayotganiga ishora qiluvchi gap. *ayn. Muallif gapi.*

AYIRUV BOG'LOVCHILARI. O'zaro bog'lanayotgan bo'lak yoki gaplardan birini boshqasidan ayirib ko'rsatuvchi bog'lovchilar: *yo, yoki, yo...yo, goh...goh, dam...dam, ba'zan...ba'zan, bir...bir* kabi. Mas., *Yolg'on yo farzandga urar, yo davlatga* (Maqol).

AYIRUV BOG'LOVCHILARI YORDAMIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR. Gap qismlarini bog'lash bilan birga, ularda ifodalangan voqea-hodisalarning galma-gal ro'y berishini yoki ulardan faqat bittasining yuzaga chiqishini ta'kidlaydigan qo'shma gaplar. Mas., *Uzoqlardan keng vodi y quchog'ida goh ko'm-ko'k o't bosib yotgan yaylovlar ko'rinadi, goh qop-qorong'i daralar ko'zga tashlanadi* (Oybek).

AYIRUV YUKLAMASI. O'zi qo'shilayotgan so'zning ma'nosini ayirib keluvchi yuklama: *faqat*. Mas., *Toki odamlar meni ko'rmasin, faqat mehnatimni ko'rsin* (Asqad Muxtor).

AYIRUV-CHEGARALOV YUKLAMALARI. O'zi qo'shilayotgan so'zning ma'nosini ayirib-chegaralab keluvchi yuklamalar: *faqat, -gina (-kina, -qina)*. Mas., *Bizni porloq kelajakka Mustaqillik yo'ligina eltadi*.

ASHIRMA SON. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirgi *chama son* termini bilan almashtirilgan. *q. Chama son.*

B

BADIY USLUB. Ma'lum bir voqelikni badiiy tasvir vositalari orqali obrazli ifodalovchi va shu yo'l bilan tinglovchiga estetik ta'sir etuvchi nutq uslubi. Mas., *Martning oxirgi kunlari. Ko'k yuzida suzib yurgan bulut parchalari oftobni bir zumda yuz kuyga solyapti. Oftob har safar bulut ostiga kirib chiqqanda, bahor kelganidan bexabar, hanuz g'aflatda yotgan o't-o'lanni, qurt-qumursqani uyg'otgan, avvalgidan ham yorug'roq, avvalgidan ham issiqroq shula sochayotganday tuyuladi* (Abdulla Qahhor).

BARQAROR BIRIKMALAR. Ikki va undan ortiq so'z-

larning o'zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklari. Barqaror birikmalar quyidagi guruhlarga bo'linadi: 1) frazeologizmlar (*q.*); 2) maqol va matallar (*q.*); 3) aforizmlar (*q.*). Mas., *Toshkentdagi istiqlol davrida qurilgan inshootlarni ko'rib, og'zim ochilib qoldi. Yer haydasang kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda, deydi xalqimiz.* Bu gaplardagi barqaror birikmalar *og'iz ochilib qolmoq* va *deydi xalqimiz*.

BARISH TO'LDIRG'ICHI. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda jo'nalish kelishigi termini bilan qo'llanilmoqda. *q. Jo'nalish kelishigi shakli.*

BAYON. O'qib yoki aytib berilgan biror matn asosida yozib chiqilgan ish; yozma ish. (O'quvchilar bilimini baholashning yozma shakllaridan biri). Mas., *O'quvchilar bayon yozishdi. Bayonlar to'plami.*

BELGI. Aytilgan so'zning yozuvdagi ifodasi yoki tovush qobig'i.

BELGILAR. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda qo'shimchalar termini bilan qo'llanilmoqda. *q. Qo'shimchalar.*

BELGILASH OLMOSHLARI. To'pdan ajratilgan yoki jamlab ko'rsatilgan shaxs, narsa, belgi, harakat-holatlarni ifodalaydigan olmoshlar. *Har bir, har qaysi, hamma, barcha, bari, butun* belgilash olmoshlaridir.

BELGILASH – JAMLASH OLMOSHLARI. *q. Belgilash olmoshlari.*

BELGILI TUSHUM KELISHIGI. To'ldiruvchi *-ni* kelishik qo'shimchasini olib qo'lingan so'z va so'z birikmalari. Mas., *Hamma Karimni so'rab keldi. qiyos. Belgisiz tushum kelishigi.*

BELGISIZ TUSHUM KELISHIGI. To'ldiruvchi *-ni* kelishik qo'shimchasini olib qo'llanmagan so'z va so'z birikmalari. Mas., *Salima gullar olib keldi. qiyos. Belgili tushum kelishigi.*

BETARAF SO'ZLAR. Muayyan tushunchani ifodalab, so'zlovchining turli munosabatini bildiruvchi, qo'shimcha ma'no jilosi bo'lmagan so'zlar.

BIR ASOSLI SO'ZLAR. Bir asosdan iborat so'zlar. Mas.,

daftar, qalam, bog', o'quvchi, ishchi, paxtakor. qiyos. Ko'p asosli so'zlar.

BIR GRAMMATIK ASOSLI GAP. *ayn. Sodda gap.*

BIR JINSLI PREDMETLAR. Bir turdagi buyum-narsalar-ning umumiy nomi. *Mas., kitob, daftar, qalam, ruchka.*

BIR MA'NOLI SO'ZLAR. Til birliklarining faqat bir ma'noga ega bo'lishi: *behi, echki, kombayn. ayn. Monosemantik so'zlar. zid. Ko'p ma'noli so'zlar.*

BIR TUSHUNCHANING IKKI NOMI. Ikkita nom, ikki nomning bir xil so'roqqa javob bo'lishi, har ikkisining ham bir xil grammatik shaklga ega bo'lishi. *Mas., lingvistika – tilshunoslik.*

BIR NECHA BOSH GAPLI MURAKKAB QO'SHMA GAPLAR. Tarkibida ikki va undan ortiq bosh gap mavjud bo'lgan qo'shma gaplar: *O'zbek yoshlarining peshonasi shuning uchun ham yorug', iqboli balandki, ularning O'zbekistondek jannatmonand yurti bor (Azim Suyun).*

BIR NECHA ERGASH GAPLI MURAKKAB QO'SHMA GAPLAR. Tarkibida ikki va undan ortiq ergash gaplari mavjud bo'lgan gaplar: *Xalqimiz shuni istaydiki, yurtimiz tinch bo'lsin, turmushimiz farovon bo'lsin, mustaqilligimiz barqaror bo'lsin (O.Sharafiddinov).*

BIR NECHA ERGASH GAPLI QO'SHMA GAP. Bir bosh gapga bir necha ergash gapning ergashib kelishidan tuzilgan gap: *Poyezd yo'li tepalikdan o'tgandan so'ng, yo'lkaftdek tekis bo'lib, u tomondagilar yaqqol ko'rinadi (A.Qahhor).*

BIRGALIK DARAJA. *ayn. Birgalik nisbat.*

BIRGALIK ERGASH GAP. To'g'ridan-to'g'ri bosh gapga bog'lanib kelgan gaplar.

BIRGALIK NISBAT. Birdan ortiq bajaruvchi tomonidan birgalikda bajarilgan harakat yoki holatni ifodalaydigan fe'l shakli. Birgalik nisbat shakli *-sh, -ish* qo'shimchalari bilan yasaladi. *Mas., ishlashdi, kelishdi, o'qishdi.*

BIRGALIK SON. *ayn. Jamlovchi son.*

BIRGALIK TO'LDIRUVCHI. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda qo'llanilayotgan *bilan, ila* ko'makchilari. *q. Ko'makchi.*

BIRIKISH BOG'LOVCHILARI. *ayn.* **Biriktiruv bog'lovchilari.**

BIRIKISH YORDAMCHILARI. *ayn.* **Biriktiruv bog'lovchilari.**

BIRIKMALI ANIQLOVCHI. So'z birikmasi bilan ifodalangan aniqlovchilar.

BIRIKMALI GAP BO'LAGI. Aniqlovchining barcha bo'laklarga bog'lanib, ularning ma'nosini izohlab kelib, gapda qaysi bo'lak bilan munosabatda bo'lsa, shu bo'lak bilan birgalikda bitta gap bo'lagi bo'lib kelishi.

BIRIKTIRUV BOG'LOVCHILAR. Uyushiq bo'laklarni va uyushiq gaplarni o'zaro biriktirib keluvchi bog'lovchilar: *va, ham-da* sof bog'lovchilar, *bilan* ko'makchi bog'lovchisi, *-u (-yu), -da, ham* yuklama bog'lovchilari. Mas., *Bahor keldi va daraxtlar gulladi.*

BIRIKTIRUV BOG'LOVCHILARI YORDAMIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR. Qismlari o'rtasida sabab-natija munosabati ifodalangan qo'shma gaplar. Mas., *Ro'zimatning rangi o'zgardi va ko'zlarida hamisha o'ynab turadigan tabassum ifodasi to'satdan yo'qoldi* (A.Qahhor).

BIRINCHI SHAXS. 1. Fe'llarda harakatning so'zlovchi tomonidan bajarilishi. Mas., *yozdim, ishladim, yozyapman, ishlayapman* kabi.

2. So'zlovchi. Bu ma'no quyidagicha ifodalanadi: 1) I shaxs kishilik olmoshlari bilan: *men, biz*; 2) egalik shaklining I shaxs shakllari bilan: *hunarim, maqsadim, vazifamiz* kabi; 3) shaxs-son shaklining I shaxs shakllari bilan: *bildim, o'rgatdim, qaytdik* kabi. **qiyos. Ikkinchi shaxs. Uchinchi shaxs.**

BIRLIK. *ayn.* **Birlik son.**

BIRLIK DARAJA. *ayn.* **Birgalik nisbat.**

BIRLIK FE'L. *ayn.* **Birgalik nisbat.**

BIRLIK SON. 1. Son shaklining bir turdagi narsa-buyumlardan bittasini (yakkaligini) bildiruvchi shakli. Mas., *kitob, o'quvchi, uy. zid. Ko'plik son. q. Son shakllari.*

2. Buyum-narsaning bir (yakka) shaxsga oidligi ma'nosi va shu ma'noni ifodalovchi shakli: *ukam, ukang, ukasi; daftarim, daf-taring, daftari. q. Egalik shakli. qiyos. Ko'plik son 2.*

3. Olmoshlarda: shaxsning yakkaligini bildiruvchi turi: *men, sen, u. q.* **Kishilik olmoshlari. qiyos. Ko'plik son 3.**

4. Fe'llarda: harakatni bir (yakka) shaxs bajarishini bildiruvchi son turi: *oldim, olding, oldi; aytaman, aytasan, aytadi* kabi. *zid.* **Ko'plik son; ko'plik. q. Shaxs-son shakli. qiyos. Ko'plik son 4.**

BIRLIK SONLAR. Birdan to'qqizgacha bo'lgan sonlar nomi. Ular to'qqizta: *bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, yetti, sakkiz, to'qqiz.* *qiyos. O'nlik son.*

BIRLIK SHAKLI. Otlarning *-lar* qo'shimchasisiz qo'llangan shakli. *Mas., kitob, daftar, odam. qiyos. Ko'plik shakli.*

BITISHUV. So'z birikmalari tarkibidagi tobe va hokim so'zning hech qanday qo'shimchasisiz, faqat ohang va ma'nosiga ko'ra bog'lanishi: *tez termoq, chiroyli gapirmoq, ishchan o'quvchi, mehribon murabbiy.*

BOBO TIL. Qarindosh tillarning kelib chiqishi uchun asos bo'lgan til. *Mas., turk tili.* Barcha turkiy tillarning kelib chiqishi uchun asos bo'lgan qadimgi turk tili bobo til hisoblanadi.

BOSIM. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirgi darsliklarda *urg'u* termini bilan almashtirilgan. *q. Urg'u.*

BOSH HARFLAR IMLOSI. Imloda so'zlarni bosh harf bilan yozish tamoyili. *Mas., Abdurauf Fitrat, O'zbekiston Respublikasi, Qashqadaryo, Oq suv, "Ma'rifat chashmasi" gazetasi, Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Davlat test markazi, "O'zbekiston Qahramoni" unvoni* kabi.

BOG'LAMA. 1. Ismlarni kesim sifatida shakllantiruvchi va ega bilan munosabatini ifodalovchi *-man, -miz, -san, -siz, -dir* qo'shimchalari, *bo'lmoq, sanalmoq, hisoblanmoq* so'zlari.

2. Ot kesimlarni ega bilan moslashtiruvchi so'zlar.

BOG'LANGAN QO'SHMA GAP. Qismlari teng bog'lovchilar, *bo'lsa, esa* so'zlari, *-u (-yu), -da* yuklamalari yordamida bog'langan qo'shma gaplar: *Umrlar o'tar-u, kitoblar yashar (G'afur G'ulom). Dushman nasihatiga qarab ish tutmoq xato, ammo nima deganini bilib qo'ymoq ravo (Abdulla Qodiriy).* *qiyos. Ergashgan qo'shma gap.*

BOG'LOVCHI. Gapning uyushiq bo'laklarini va qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni o'zaro bog'lash uchun xizmat qiluvchi yordamchi so'zlar: *va, ammo, lekin, biroq, chunki, yo...yo, dam...dam, goh...goh* singari. Bilan ko'makchisi ba'zan uyushiq bo'laklarni bog'lab kelganda bog'lovchi vazifasini bajaradi: *Qalam bilan daftar oldim.* Bog'lovchilar vazifasiga ko'ra ikki asosiy turga bo'linadi: 1) teng bog'lovchilar (*q.*); 2) ergashtiruvchi bog'lovchilar (*q.*)

Bog'lovchilar qo'llanishiga ko'ra *yakka (q.)* va *takror (q.)* bog'lovchilarga bo'linadi.

BOG'LOVCHI VAZIFASIDAGI YUKLAMALAR. *ayn. Vazifadosh yuklamalar.*

BOG'LOVCHI VOSITA. Tobe bo'lakni hokim bo'lakka bog'lovchi kelishik, ko'makchi, ohang hamda hokim bo'lakni tobe bo'lakka bog'lovchi egalik qo'shimchasi kabi vositalar.

BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAP. Tarkibidagi sodda gaplar mazmunan bir-biri bilan bog'liq bo'lib, maxsus bog'lovchi vositalarsiz, faqat ohang yordamida bog'langan qo'shma gaplar: *Aval ular bizga yetib kelishsin, keyin birga jo'naymiz (X.To'xtaboyev). Yaxshi o'g'il – el obro'si, yaxshi qiz – uy obro'si (Maqol).*

BOSH BO'LAK. Gapning grammatik asosi: ega va kesim. *q. Ega. Kesim.*

BOSH BO'LAKLAR. Gapning grammatik asosini tashkil etuvchi bo'laklar: ega (*q.*) va kesim (*q.*). *qiyos. Ikkinchi darajali bo'laklar.*

BOSH GAP. Mazmuni izohlanayotgan gap. Ergashgan qo'shma gap tarkibidagi hokim qism, ergash gap tomonidan o'zi yoki biror bo'lagi aniqlanadigan, ergash gap tobe bo'lgan gap: *Shuni bilingki, bitta so'zning tig'i yuzta shamshirdan o'tkirroqdir. Til tinch bo'lsa, bosh salomat bo'ladi. qiyos. Ergash gap.*

BOSH HARF. Kichik harfdan ayrimlari hajmi bilan, ayrimlari esa shakli bilan ham farqlanadigan va imlo qoidalari asosida ma'lum o'rinlarda ishlatiladigan harf: *A, B, V* va *b. qiyos. Kichik harf.*

BOSH KELISHIK. Ismlarning maxsus qo'shimchaga ega

bo'lmagan shakli. Bu shakl *kim? nima? qayer?* so'roqlariga javob bo'ladi. Mas., *Men 7-sinf o'quvchisiman.*

BOSH NISBAT. Harakatning ega bilan ifodalangan shaxs yoki predmet tomonidan bajarilishini bildiruvchi nisbat. Bu nisbatning maxsus ko'rsatkichi yo'q: *yozdi, keladi, o'rganyapti, o'qidi.q. Aniq nisbat.*

BOSH SO'Z. Ma'nodosh so'zlar qatorida boshqalariga nisbatan nutqda keng qo'llaniladigan va ma'nosi barchaga tushunarli bo'lgan so'z. Mas., *kulmoq, jilmaymoq, iljaymoq, tirjaymoq, qah-qah urmoq, xanda otmoq, hiringlamoq* qatoridagi *kulmoq* so'zi bosh so'z hisoblanadi.

BOSHQARUV. Tobe so'zning hokim so'zga tushum, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigi qo'shimchalari yoki ko'makchilar yordamida bog'lanishi: *do'stlarni hurmat qilmoq, g'alaba uchun kurashmoq, yoshlarga g'amxo'rlik qilmoq, sharoitga ko'ra yondashmoq.*

BURUN BO'SHLIG'I. *m, n, ng* undosh tovushlarini hosil qilishda ishtirok etadigan nutq a'zosi.

BURUN TOVUSHLARI. O'pkadan chiqayotgan havo og'iz bo'shlig'idan emas, balki burun bo'shlig'i orqali chiqib ketishi natijasida hosil bo'lgan tovushlar: *m, n, ng.*

BUYRUQ FE'LI. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. *q. Buyruq-istak mayli shakli.*

BUYRUQ GAP. Buyurush, da'vat qilish mazmunini bildiruvchi gap. *Men istab kelgan eshikni ko'rsatsangiz* (Hamid G'ulom). *Aravaga to'n sol, bolish qo'y...* (Said Ahmad).

BUYRUQ-ISTAK MAYLI SHAKLI. Harakat va holatni bajarish yoki bajarmaslik haqidagi buyruq, istak, iltimos, maslahat ma'nolarini bildirgan fe'l shakli. Fe'l asoslariga quyidagi qo'shimchalarni qo'shish yo'li bilan hosil qilinadi: *-(a)y, -(a)yin, -gin, (-kin, -qin), -(i)ng, -sin, -(a)ylik, -(i)nglar.*

BUYRUQ-XITOB UNDOVLARI. Kishilar diqqatini tortish, jonivorlarni haydash, chaqirish va to'xtatish uchun qo'llaniladigan undovlar. *H o y, aylanay, o'g'rigina bolam, boshimda shuncha musibat turganda ko'zimga uyqu keladimi?* (G'afur G'ulom). *Chu, jonivor!* (Hamid G'ulom).

BO'LISHLI-BO'LISHSIZLIK KATEGORIYASI. Fe'l asosidan ifodalangan harakatning ro'y berish yoki bermasligini bildirgan shakllar tizimi. Mas., *yozdim, yozmadim; o'qidim, o'qimadim; oldi, olmadi.*

BO'LISHLI-BO'LISHSIZLIK SHAKLLARI. *ayn.*
Bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasi.

BO'LISHLI FE'L. Bajarilgan, bajarilayotgan, bajariladigan ish-harakatni bildirgan fe'llar: *yozdi, o'qidi, uxladi. zid. Bo'lishsiz fe'l.*

BO'LISHLI MA'NOLI HARAKAT NOMI. *-sh, -ish, -v, -uv* qo'shimchalari bo'lishli ma'noli harakat nomi yasaydi: *o'qish, yozish, o'quv, yozuv. qiyos. Bo'lishsiz ma'noli harakat nomi.*

BO'LISHSIZLIK OLMOSHI. *q. Bo'lishsiz olmoshlar.*

BO'LISHSIZ FE'L. Bajarilmagan, bajarilamayotgan, bajarilmaydigan ish-harakatni bildirgan fe'llar: *yozmadi, o'qimadi, uxlamadi. zid. Bo'lishli fe'l.*

BO'LISHSIZ MA'NOLI HARAKAT NOMI. *-maslik* qo'shimchasi bo'lishsiz ma'noli harakat nomi yasaydi: *o'qimaslik, yozmaslik. qiyos. Bo'lishli ma'noli harakat nomi.*

BO'LISHSIZ SHAKL. *q. Bo'lishsiz fe'l.*

BO'LISHSIZLIK OLMOSHLARI. So'roq olmoshlari va *bir, narsa, nima* so'zlari oldidan *hech* so'zining qo'llanishi natijasida hosil bo'lgan olmoshlar. *hech kim, hech nima, hech qachon, hech qanday, hech qancha, hech narsa* so'zlari bo'lishsizlik olmoshlari sanaladi. *Hammasi joyida, do'stlar, men hech kimdan, hech narsadan xafa emasman* (P.Qodirov).

BO'LISHSIZLIK YORDAMCHISI. *q. Inkor bog'lovchisi.*

BO'G'IN. Bir nafas zarbi bilan aytiladigan bir yoki bir necha tovush: *o-ta, o-na, to-vush, ma-shi-na.* Bo'g'in ikki turli bo'ladi: 1) ochiq bo'g'in (*q.*); 2) yopiq bo'g'in (*q.*).

BO'G'IN KO'CHIRISH. Yozuvda so'zning qatorga sig'may qolgan qismini ma'lum qoida asosida keyingi qatordan yozish. Mas., *ibo-li, uka-si, ata-ma, pe-shana, ko'-ngil, Chir-chiq* kabi.

BO'G'IN TUZILISHI. Bo'g'inlar tarkibidagi tovushlar miqdori va unilarning tutgan o'rniga ko'ra tuzilishi. Yolg'iz bir unli

tovushdan tuzilgan bo'g'in: *A-ziza*; bir unli va bir undosh tovushdan tuzilgan bo'g'in: *ot, uch, ish, lo-la, da-la*; bir unli va ikki undosh tovushdan tuzilgan bo'g'in: *ost, ust, asl, asr*; bir unli uch undosh tovushdan tuzilgan bo'g'in: *do'st, shart, nasl*; bir unli to'rt undosh tovushdan tuzilgan bo'g'in: *tekst, punkt* kabi.

BO'G'IZ. *h* tovushini hosil qilishda ishtirok etadigan nutq a'zosi.

BO'G'IZ TOVUSHI. *q.* Bo'g'iz undoshi.

BO'G'IZ UNDOSHI. Bo'g'iz bo'shlig'ida hosil bo'ladigan **-h** undosh tovushi. Mas., *hamma, hozir, ham* so'zlaridagi *h* undoshi.

D

DARAJA SHAKLLARI. Belgining ortiq yoki kamlik jihatdan farqlovchi shakllar. *qiyos.* **Sifat darajalari.**

DARAJA. 1. Belgining ortiq yoki kamlik jihatidan farqlanishini bildiruvchi shakl.

2. Ish-harakatning bajaruvchiga munosabatini anglatadigan fe'l shakllari.

DARAJA-MIQDOR HOLI. Ish-harakatning miqdorini va darajasini bildirgan hol. *qancha? nechta? necha marta? qay darajada?* so'roqlariga javob bo'ladi. Mas., *Paxta to'g'risida ko'p yozdi* (A.Qahhor). *Shu gapni besh marta takrorladi.*

DARAJA-MIQDOR RAVISHI. Fe'ldan anglashilgan harakatning ortiq yoki kamligini, miqdorini bildirib kelgan so'zlar. Mas., *G'alla juda mo'l bo'ldi. Oz so'zla, ko'p tingla.*

DARAK GAP. Xabar, darak mazmunini bildiruvchi gap. Mas., *Quduq yonida uch xotin uchrashib qolishdi* (O'Hoshimov).

DARAK OHANGI. Darak-xabarni ifodalovchi ohang; nutq jarayonidagi talaffuz. Mas., *Ana bu – bizning bog'imiz.*

DAVLAT TILI. 1. Biror bir davlat hududida asosiy aloqalaralashuv vositasi bo'lgan til.

2. Davlat anjumanlarida qo'llaniladigan, davlatning rasmiy hujjatlari yuritiladigan, rivojlanish va taraqqiyoti qonun bilan belgilangan til.

DAVLAT TILI MAQOMI. Davlat tili sifatida rasman e'lon

qilingan va davlat mustaqilligining ramzi sifatida tan olingan til. Mas., O'zbek tili O'zbekiston Respublikasining davlat tilidir.

DEFIS. *ayn.* **Chiziqcha.**

DIAKRITIK BELGI. 1. (*yun.* diakritikos – farqlovchi). Harfga qo'shimcha ravishda birkitilib, boshqacha tovushni ko'rsatuvchi harf hosil qilishda qatnashadigan belgi. Mas., **g'** va **o'** harflaridagi ustki belgi.

2. Harf shakllarini ifodalashda yordamchi belgi.

DIALOG. Ikki yoki undan ortiq shaxslarning o'zaro nutqi: – *Maktabga borasanmi?* – *Yo'q.* **qiyos.** **Monolog.**

DIALOGIK MATN. Ikki va undan ortiq suhbatdoshning turlicha mazmundagi fikr-xabar almashinuvi.

DIALOGIK NUTQ. Ikki kishi orasidagi nutq. *qiyos.* **Monologik nutq.** **Polilogik nutq.**

DIALEKTIZMLAR. *ayn.* **Shevaga xos so'zlar.**

DISSIMILYATSIYA (*lot.* dissimilis – noo'xshash). So'zdagi bir xil yoki bir-biriga qisman o'xshash tovushlardan birining artikulyatsion jihatdan farq qiladigan boshqa tovush tomon o'zgarishi. Dissimilyatsiya juda kam uchraydigan hodisa bo'lib, asosan so'zlashuv nutqida yuz beradi: *tranvay* (*tramvay* o'rniga), *zaral* (*zarar* o'rniga) va h. *qyos.* **Assimlyatsiya.**

DIKTANT. (*lot.* diktare – hadeb gapiravermoq, takrorlamoq; aytib turib yozdirmoq) Imloviy va punktuatsion qoidalarini o'zlashtirish darajasini tekshirish uchun aytib turib yozdiriladigan yozma ish. Mas., *Diktant o'tkazmoq.* *Diktant olmoq.*

DONA SON. Narsalarning miqdorini donalab ifodalaydigan sonlar. Mas., *bitta, ikkita, uchta, to'rtta, yuzta.* *Bir nafar o'quvchi, uch litr sut, o'n gramm oltin, o'n dona olma.*

DONALIK SON. *ayn.* **Dona son.**

DONALIK O'LCHOVLARI. Buyum-narsalarning sonini o'lchashda ishlatiladigan so'zlar: *dona, bosh, nafar, tur.*

DOMINANTA. (*lot.* dominans, dominantis – hokim). Sinonimik qatordagi bosh so'z: bu so'z sinonimik qatordagi so'zlar uchun umumiy bo'lgan ma'noni ifodalaydi. Mas., *yuz-bet-aft-bashara-chehra-jamol-diydor-oraz-uzor-ruxsor* sinonimik qatorda *yuz* so'zi dominanta hisoblanadi. *ayn.* **Bosh so'z.**

E

EGA. Gap kesimining qo'shimchalardan anglashilib turgan shaxs-son ma'nosini aniqlashtiruvchi bo'lak. *Kim? nima? qayer?* so'roqlariga javob bo'ladi. Ega doim bosh kelishik shaklida bo'ladi, egalik va ko'plik shakllarini qabul qiladi. Mas., *Aziz o'sha kitobni o'qidi. Milt-milt yonib turgan chiroq birozdan so'ng o'chdi. Sen o'zingni maqtama, seni birov maqtasin* (Maqol). *Ikkalasi ham chiqib ketishdi.* (M. Ismoiliy). *O'qigan o'qdan o'zar, o'qimagani turtkidan shoshar* (Maqol). *Yaxshilar ko'paysin, yomon qolmasin* (Qo'shiqdan). *Ko'p so'zning ozi yaxshi, oz so'zning o'zi yaxshi* (Maqol). *O'qish jafoli, keti vafoli* (Maqol). *Qars ikki yo'ldan chiqadi* (Maqol). *Bor so'zlaydi, yo'q o'ylaydi* (Maqol).

EGA ERGASH GAP. Bosh gapdagi olmosh orqali ifodalangan yoki nazarda tutilgan egani izohlab, *kim? nima?* so'rog'iga javob bo'ladigan ergash gap: *Shunisi hayajonliki, men uning ko'zlarida zarracha ham yosh ko'rmadim* (P. Tursun).

EGA GAP. Ega ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi ergash gap.

EGA ERGASH GAPLI QO'SHMA GAPLAR. Bosh gap tarkibida ega vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gap: *Kim izlansa, u, albatta, maqsadiga erishadi.*

EGA ISHTIROK ETGAN GAPLAR. Ega ishtirok etadigan gaplar.

EGA ISHTIROK ETMAGAN GAPLAR. Ega ishtirok etmaydigan gaplar. Ular uch turga bo'linadi: 1) shaxsi noma'lum gaplar (*q.*); 2) atov gaplar (*q.*); 3) so'z-gaplar (*q.*).

EGA KESIM MOSLIGI. Son va ishlovchi shaxsda ega bilan kesimning bir-biriga mos bo'lib kelishi. Mas., *Men kitob o'qidim. Sen kitob o'qiding. U kitob o'qidi.*

EGALI GAPLAR. Tarkibida ega qatnashmaydigan, lekin bajaruvchi shaxsni kesimdan anglab olish mumkin bo'lgan bir tarkibli gap: 1) shaxsi aniq gap (*q.*); 2) shaxsi noma'lum gap (*q.*); 3) shaxsi umumlashgan gap (*q.*).

EGALIK OLMOSHLARI. Qarashlilikni bildirgan ol-

moshlar: *meniki, seniki, uniki, bizniki, sizniki, ularniki, ham-mamizniki.*

EGALIK QO'SHIMCHALARI. 1. Otlarning uch shaxs (so'zlovchi, tinglovchi, o'zga) dan biriga qarashli ekanligini bildirgan qo'shimchalar. Bu qo'shimchalarning shaxs va son-ga ko'ra quyidagi turi va shakllari bor: I shaxs birligi va I shaxs ko'pligi: *-(i)m -(i)miz (do'stim-do'stimiz);* II shaxs birligi va II shaxs ko'pligi: *-(i)ng -(i)ngiz (do'sting-do'stingiz);* III shaxs birligi va III shaxs ko'pligi: *-i, -si (ba'zan -lari): do'sti, ukasi (ukalari).*

2. Ismlarga qo'shilib, asos qismda ifodalangan narsa, belgi-xususiyat, harakat-holatlarining uch shaxsdan biriga qarashlilikini bildirgan qo'shimchalar.

EGALIK SHAKLI. 1. Shaxs, narsa, hodisaning uch shaxsdan biriga tegishlilikini bildiruvchi shakl.

2. Ismlarga qo'shilib, asos qismda ifodalangan narsa, belgi-xususiyat, harakt-hoatlarni uch shaxsdan biriga qarashlilikini bildirgan qo'shimchalar. Undosh bilan tugagan ismlarga *-im, -imiz; -ing, -ingiz; -i, -lari;* unli bilan tugagan ismlarga *-m, -miz; -ng, -ngiz; -si, -lari* qo'shimchalari qo'shiladi.

EGALIK TURLOVCHILARI. Otning biror shaxsga xos, qarashli ekanligini ko'rsatadigan turlovchilar. Mas., *otam, kitobim; otang, kitobing; otasi, kitobi; otamiz, kitobimiz; otangiz, kitobingiz; otasi, kitob (lar)i.* q. **Turlovchi qo'shimchalar.**

EGASI MA'LUM GAPLAR. Gapning egasi matndan, nutq sharoitidan, kesimning shaxs-son shakllaridan ma'lum bo'lgan gaplar. Mas., *Xonaga kirgan avval salom beradi.* q. **Shaxsi ma'lum gaplar.**

EGASI UMUMLASHGAN GAPLAR. Gapning umumiy mazmuni barcha shaxslarga aloqador bo'lgan gaplar. Bunda gap-larning kesimi II va III shaxs shakllarida keladi: *Hurmat qilsang, hurmat ko'rasan. Boshingga qilich kelsa ham to'g'ri gapir* (Maqol). q. **Shaxsi umumlashgan gaplar.**

EGASI YASHIRINGAN GAPLAR. Ega ishtirok etmagan gaplar: 1) egasi ma'lum gaplar (q.); 2) egasi umumlashgan gaplar (q.).

EGASIZ GAP. Fikr asosi faqat kesim tarkibidan iborat

bo'lgan gap. Egasiz gaplarning quyidagi turlari bor: 1) shaxsi aniq gap (*q.*); 2) shaxsi noma'lum gap (*q.*); 3) shaxsi umumlashgan gap (*q.*); 4) shaxssiz gap (*q.*). *qiyos. Kesimsiz gap.*

EHTIMOL KO'MAKCHILARI. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda ayiruv bog'lovchilari termini bilan almashtirilgan. *q. Ayiruv bog'lovchilari.*

EKSIK GAP. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda atov gap termini bilan almashtirilgan. *q. Atov gap.*

EL SO'ZI. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda maqol termini bilan almashtirilgan. *q. Maqol.*

ENG YIRIK SINTAKTIK BIRLIK. *q. Matn.*

ENSIKLOPEDIK LUG'AT. Ma'lum bir xalqning madaniy-ma'naviy, ilmiy-amaliy, siyosiy-iqtisodiy hayotiga doir barcha tushunchalarni qamrab olgan lug'at. *ayn. Qomusiy lug'at.*

EPIGRAF. Odatda, insho yozayotganda insho yozuvchining keng mulohazaga, teran fikrga, aniq bir dunyoqarashga egaligini anglatish uchun mavzuga har tomonlama mos keladigan hikmatli so'z, maqol va matallardan tanlangan muqaddima (kirish) so'zi.

ERGASH GAP. Ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi tobe qism. Bosh gapga ergashib, bu gapni yoki uning biror bo'lagini qandaydir jihatdan aniqlab, belgilab keluvchi gap. Ergash gaplar mazmun, vazifalariga ko'ra bir necha turlarga bo'linadi: 1) ega ergash gap (*q.*); 2) kesim ergash gap (*q.*); 3) aniqlovchi ergash gap (*q.*); 4) to'ldiruvchi ergash gap (*q.*); 5) hol ergash gap (*q.*); 6) payt ergash gap (*q.*); 7) o'rin ergash gap (*q.*); 8) sabab ergash gap (*q.*); 9) maqsad ergash gap (*q.*); 10) shart ergash gap (*q.*); 11) to'siqsiz ergash gap (*q.*); 12) natija ergash gap (*q.*); 13) o'xshatish ergash gap (*q.*); 14) miqdor-daraja ergash gap (*q.*); 15) ravish ergash gap (*q.*). *qiyos. Bosh gap.*

ERGASH GAPLI QO'SHMA GAP. Tarkibidagi predikativ birliklar bosh va ergash gap holatida bo'lib, biri ikkinchisini aniqlash, to'ldirish kabi vazifalarni bajaradigan qo'shma gap: *Arg'imchoq taxtasiga bir oyog'ini qo'yib, endi ko'tarilgan edi, ko'cha*

eshigi ochilib, birdan taqqillab qoldi (M.Ismoilij). **q. Bosh gap.**
Ergash gap. *qiyos. Bogʻlangan qoʻshma gap.*

ERGASH SOʻZ. *q. Tobe soʻz.*

ERGASHDOSH BOGʻLANISH. XX asrning 40-yillaridagi maktab darsliklarida qoʻllanilgan termin boʻlib, hozirgi darsliklarda tobe bogʻlanish termini bilan ifodalanadi.

ERGASHDOSH GAP. *q. Ergash gap.*

ERGASHDOSH UYUSHIQ ERGASH GAP. Bosh gapning bir boʻlagini izohlab, bir xil soʻroqqa javob boʻlgan ergash gap: *Biz allomalar yozib qoldirgan merosni chuqur oʻrgansak, ular soʻzlariga amal qilsak, fan choʻqqilarini zabt etamiz* (Gazetadan).

ERGASHDOSH UYUSHMAGAN ERGASH GAP. Ergashgan qoʻshma gaplardagi ergash gaplar oʻzaro bir-biriga ergashib, biri esa bosh gapga bogʻlanib kelishi: *Siz kelguncha, men kutib turolmadim, chunki shoshilinch ravishda yigʻilishga chaqirib qoldilar* (Gazetadan).

ERGASHGAN QOʻSHMA GAP. Qismlari ergashtiruvchi bogʻlovchilar yoki shunday bogʻlovchi vazifasidagi soʻzlar yordamida bogʻlangan qoʻshma gaplar: *Men bilgan yovuz kishilar u yerda bor, shuning uchun men bormayman* (Omon Muxtor). *Ot xoʻrsinsa, bir falokat yuz beradi* (Said Ahmad).

Ergashgan qoʻshma gaplar, tarkibida nechta gap boʻlishidan qatʼi nazar, doimo ikki qismdan tashkil topadi: 1) bosh gap (*q.*); 2) ergash gap (*q.*). **qiyos. Bogʻlangan qoʻshma gap.**

ERGASHLI BIRIKMA. *q. Tobe aloqa.*

ERGASHTIRUVCHI BOGʻLOVCHILAR. Oʻzaro tobe munosabatda boʻlgan gap boʻlagi va gaplarni bogʻlash uchun ishlatiladigan bogʻlovchilar: *yaʼni, agar, garchi*. Ergashtiruvchi bogʻlovchilar uch turga boʻlinadi: 1) aniqlov bogʻlovchilari (*q.*); 2) sabab bogʻlovchilari (*q.*); 3) shart bogʻlovchilari (*q.*).

ERGASHTIRUVCHI BOGʻLOVCHILAR YORDAMIDA BOGʻLANGAN QOʻSHMA GAPLAR. Qismlari oʻzaro ergashtiruvchi bogʻlovchi yoki shunday bogʻlovchi vazifasidagi soʻzlar yordamida bogʻlangan qoʻshma gaplar. Mas., *Qoʻngʻiroq chalindi, shuning uchun dars boshlandi*.

ERKALASH OTLARI. *ayn. ERKALASH SHAKLLARI.*

ERKALASH SHAKLLARI. Otlarning *-gina* (*-kina, -qina*), *-jon, -xon, -oy* qo‘shimchalarini olgan shakli. Mas., *kichkina, O‘rmonjon, Olimxon, Kumushoy*.

ERKIN MULOQOT SHAKLI. *ayn.* Oddiy so‘zlashuv uslubini.

ESKI SO‘Z. Eskirib, hozirgi tilimizdan chiqib ketgan so‘zlar. *q.* Arxaizm.

ESKI TURKIY TIL. Barcha turkiy tillarning shakllanishi va rivojlanishi uchun asos bo‘lgan til.

ESKI O‘ZBEK ADABIY TILI. O‘zbek tilining ilk shakllanish davridan to XX asrning 20–30-yillariga qadar bo‘lgan o‘zbek tili. *qiyos.* Hozirgi o‘zbek adabiy tili.

ESKI O‘ZBEK TILI. Eski turkiy tildan ajralib, to hozirgi o‘zbek tilining shakllanishigacha (XX asr boshlarigacha) bo‘lgan o‘zbek tili.

ESKIRGAN QATLAM. Iste‘moldan chiqib ketgan so‘zlar. *q.* Istorizmlar. Arxaizmlar. *qiyos.* Yangi qatlam.

ESKIRGAN SO‘ZLAR. Tilning ma‘lum davrida qo‘llanib, hozirgi kunda foydalanilmaydigan so‘zlar. Eskirgan so‘zlar ikkiga bo‘linadi: 1) tarixiy so‘zlar (*q.*); 2) arxaik so‘zlar (*q.*).

ESKIRIB QOLGAN SO‘ZLAR. Kundalik hayotda juda kam ishlatiladigan bo‘lib qolgan so‘zlar: *mingboshi, ellikboshi, paranji, qozi*.

ETIMOLOGIYA. (*yun.* *etymologia* < *etymon* – haqiqat, so‘zning haqiqiy ma‘nosi + *logos* – so‘z, ta‘limot). 1. Tilshunoslikda so‘z va morfemalarning kelib chiqishi va tarixini o‘rganuvchi bo‘limi.

2. So‘z yoki morfemalarning kelib chiqishi va tarixi: “qishloq” so‘zining etimologiyasi. Ushbu so‘z “qishlamoq” so‘zidan kelib chiqqan.

ETIMOLOGIK LUG‘AT. Tildagi so‘zlarning kelib chiqish tarixini o‘z ichiga olgan lug‘at.

ETIMOLOGIK TAHLIL. So‘zning qadimgi morfologik tuzilishini, kelib chiqish asosini, tarixini, kelib chiqish yo‘llarini belgilashga qaratilgan tahlil. Mas., *yuksak* so‘zi hozirgi til nuqtai nazaridan tub so‘z, tarixan esa yasama so‘z bo‘lgan. Etimologik

tahlil asosida uning *yuk*, *sa* va *k* qismlaridan tuzilganligi, har bir qismning qanday birlik bo'lganligi, ularning vazifasi va ma'nosi belgilanadi.

ENG YIRIK SINTAKTIK BIRLIK. *q.* Matn.

F

FAOLIYAT-JARAYON OTLARI. Shaxs va narsalarning faoliyat jarayonini nomlovchi otlar. Mas., *ezmalik*, *g'allachilik*, *serobgarchilik*, *terim*, *unum*.

FE'L. Shaxs yoki narsalarning harakat, holatini ifodalab, *nima qilmoq?* *nima bo'lmoq?* so'roqlariga javob bo'lgan so'zlar turkumi.

FE'L BOSHQARUVI. Hokim qismi fe'l bilan ifodalangan boshqaruv aloqasi: *dalaga chiqmoq*, *mehmonlarni kuzatmoq*, *pi-choq bilan kesmoq* kabi. *qiyos.* **Ot boshqaruv.**

FE'L DARAJALARI. *q.* Fe'l nisbatlari.

FE'L HOLI. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirgi ravishdosh termini o'rnida qo'llanilgan. *q.* **Ravishdosh.**

FE'L KESIM. Sodda gaplarda tuslanishli fe'l shakli bilan ifodalangan kesim. *Men maktabga boraman.* *Uy egasi dasturxonni mehmon oldiga yozguncha, Fotima ham barkashini olib keldi* (S.Ahmad). *It hurar – karvon o'tar* (Maqol). *qiyos.* **Ot kesim.**

FE'L MAYLI. So'zlovchining fe'ldan anglashilgan ish harakatga munosabatining ifodalanishi. Fe'l uch maylga ega: 1) aniqlik fe'li (*q.*); 2) buyruq fe'li (*q.*); 3) shart fe'li (*q.*).

FE'L NISBATLARI. Bajaruvchining harakat va holat jarayonida qay darajada ishtirok etishini bildiruvchi fe'l shakllari. Nisbat shakllari fe'lning asos qismidan keyin qo'shiladi. Fe'l 5 ta nisbat shakliga ega: 1) aniq nisbat (*q.*); 2) o'zlik nisbati (*q.*); 3) orttirma nisbat (*q.*); 4) majhul nisbat (*q.*); 5) birgalik nisbat (*q.*).

FE'L NEGIZI. Fe'lning ma'nosini bildirgan qismi. Mas., *bil*, *bo'l*, *qol*, *ket* kabi.

FE'L O'ZGARISHLARI. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Fe'lning zamonda tus-

lanishi va shaxs-son hamda boshqa qo'shimchalar yordamida o'zgarishi.

FE'L QO'SHMA KESIM. *q. Murakkab fe'l kesim.*

FE'L SIFAT. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirgi sifatdosh termini o'rnida qo'llanilgan. *q. Sifatdosh.*

FE'L TUZILISHI. Fe'llar tuzilishiga ko'ra uch xil bo'ladi: 1) sodda fe'llar (*q.*); 2) qo'shma fe'llar (*q.*); 3) juft fe'llar (*q.*).

FE'L ZAMONLARI. Fe'l asosida ifodalangan harakat-holatning uch zamondan birida sodir bo'lishini bildiruvchi shakllar. Fe'l uchta zamon shakllariga ega: 1) o'tgan zamon (*q.*); 2) hozirgi zamon (*q.*); 3) kelasi zamon (*q.*). *ayn. Zamon shakllari.*

FE'LNING BOSH SHAKLI. *-moq* qo'shimchasini olgan fe'llar: *olmoq, yozmoq, yurmoq, kulmoq, sayramoq, yayramoq* kabi. *qiyos. Fe'lning noaniq shakli.*

FE'LNING VAZIFA SHAKLLARI. Turli gap bo'laklari vazifasida kelish uchun xoslangan fe'l shakllari. Fe'llarning to'rt vazifa shakli mavjud: 1) sof fe'l shakli (*q.*); 2) harakat nomi shakli (*q.*); 3) sifatdosh shakli (*q.*); 4) ravishdosh shakli (*q.*).

FE'LNING MUNOSABAT SHAKLLARI. Fe'lning asoslariga qo'shilib, gapda kesim vazifasida qo'llanilishiga xoslovchi shakllar. Fe'lning zamon, mayl, shaxs-son qo'shimchalari munosabat shakllari sanaladi. *zid. Fe'lning noaniq shakli.*

FE'LNING NOANIQ SHAKLI. Zamon, mayl, shaxs-son qo'shimchalarisiz qo'llanadigan fe'l asosi fe'lning noaniq shakli hisoblanadi. Fe'lning noaniq shakli *-moq* qo'shimchasi yordamida ifodalanadi. Mas., *kesmoq, toshmoq, o'lchamoq. qiyos. Fe'lning bosh shakli.*

FE'LNING O'ZAGI. Fe'lning asl ma'nosini bildiradigan qismi: *bil, ol, yur, ter, qol.*

FE'LLARNING TUSLANISHI. Fe'ldan harakt anglashilishi bilan birga, uning zamoni, bajaruvchisi va bu bajaruvchining sonini ham ko'rsatadigan shakllari. Mas., *bor+di+m, yoz+di+k, ish+la+dik, quvna+di+lar.*

FE'LLARNING YASALISHI. *-la, -a* qo'shimchalari ot, sifat, undov so'zlardan, *-(a)y, -i, -sira, -sa* qo'shimchalari ot va sifatlardan, *-(a)r* qo'shimchasi sifatlardan, *-illa, -ira* qo'shimchalari taqlid so'zlardan fe'l yasaydi.

FE'LLI SO'Z BIRIKMASI. Hokim qismi fe'l bilan ifodalangan so'z birikmalari. Mas., *bog'ni aylanmoq, paxta termoq, tez yurmoq, yaxshi tushuntirmoq* kabi. *qiyos. O'tli so'z birikmalari.*

FILOLOGIYA. (*yun. phileo* – sevaman+logos – so'z, bilim). Biror xalqning til va adabiy ijodda o'z ifodasini topgan madaniyatini o'rganuvchi fanlar majmui. Mas., *Antik filologiya. O'zbek filologiyasi.*

FILOLOGIK LUG'AT. Ma'lum bir tildagi so'zlarni o'z ichiga olgan lug'at. Filologik lug'atlar ikki turga bo'linadi: 1) izohli lug'at (*q.*); 2) tarjima lug'at (*q.*). *q. Lingvistik lug'at.*

FLEKSIYA. (*lot. flexio* – egish, burish; o'zgarish). Bir necha grammatik ma'noni bir yo'la ifodalaydigan shakl yasovchi morfema. Bu hodisada so'z o'zagidagi fonemalarning almashinishi grammatik shakllarning hosil bo'lishiga, hatto so'z yasalishiga xizmat qiladi. Mas., arab tilidagi *maktab, maktub; kitob, kotib* so'zlarini qiyoslang.

FLEKTIV TILLAR. Grammatik ma'nolar fleksiya yo'li bilan ifodalanadigan til. Flektiv tillarga hind-yevropa va som tillari oilalari kiradi. *qiyos. Agglutinativ tillar.*

FON (ALLAFON). Fonemaning real talaffuz qilingan, quloq bilan eshitilgan ko'rinishi.

FONEMA. (*yun. phonema* – tovush). Til moddiy tomonining eng kichik birligi. *q. Tovush.*

FONETIKA. (*yun. phonetike* – tovushga oid< phone – tovush). Tilshunoslikning nutq tovushlarini o'rganadigan bo'limi.

FONETIK HODISA. Nutq jarayonida talaffuz qulayligiga erishish harakati tufayli ketma-ket kelayotgan tovushlarning o'zaro ta'siri natijasida o'zgarishlarga uchrashi. Mas., *sariq – sarg'ay, sust – susay, tuproq – tuprog'i, o'rtoq – o'rtog'im* va b.

FONETIK OMONIMLAR. Eshitilishi tomonidan o'xshash bo'lgan, biroq har xil yoziladigan turli (ma'nolari har

xil bo'lgan) so'zlar va qo'shimchalar: *bod* (kasallik)-*bot* (tez), *iska* (hidlamoq)-*isga* (*is* otiga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi qo'shilgan).

FONETIK TAHLIL. So'zning fonetik tuzilishi, fonetik tuzilishida yuz beradigan o'zgarishlar, fonetik jarayonlar, tovush va harf, so'z urg'usi, bo'g'in va shu kabi nuqtai nazarlardan bo'ladigan tahlil.

FONETIK USLUBIYAT. Til tovushlarining uslubiy imkoniyat va xususiyatlari, tovushlarning funksional-uslubiy, emotsional-ekspressiv bo'yog'i, shuningdek, nutqda fonetik vositalarni maqsadga muvofiq tarzda tanlash va qo'llash haqidagi ta'limot.

FONETIK YOZUV. So'z va qo'shimchalar qanday aytilsa, shunday yoziladi: *yoz, o'qi, lug'at; senga, buloqqa; og'iz-og'zi, yosh-yasha, sana-sanoq.*

FONETIK O'ZGARISHLAR. Talaffuz qulayligiga intilish harakati tufayli nutq jarayonida tovushlar zanjirida ro'y beradigan turli o'zgarishlar. Mas., *oq* so'zi asosiga *-gach* qo'shimchasini qo'shsak, asos oxiridagi undoshda o'zgarishlar yuz beradi va *oqqach* sifatida qo'shiladi.

FONOLOGIYA. (*yun.* phone – tovush, ovoz+logos – so'z, ta'limot). Tilshunoslikning nutq tovushlarini so'z va morfemalarning tovush qobig'ini farqlovchi vosita sifatida o'rganuvchi sohasi.

FORMA YASOVCHI AFFIKS. *ayn.* Shakl yasovchi qo'shimcha.

FRAZA. (*yun.* phrasis – ifoda, nutq o'rami). 1. Nutqning aloqa qilish sifatidagi eng kichik mustaqil birligi. Bunday birlik, odatda, gapga teng bo'ladi va bunda "*fraza*" termini "*gap*" terminiga mos keladi.

2. Eng katta fonetik birlik–fikir tugalligiga ega, alohida ohang yordamida birlashgan va o'ziga o'xshash birliklardan to'xtam orqali ajralgan jumla.

FRAZAVIY URG'U. *q.* Ma'no urg'usi.

FRAZEOLGIK TAHLIL. Frazeologik birliklarning lug'aviy birlik sifatidagi tahlili. *q.* Leksikologik tahlil.

FRAZELOGIYA. (*yun.* phrasis – ibora + logos – tushuncha, ta’limot). Til fanining iboralarini o’rganadigan bo’limi.

FRAZELOGIZMLAR. Ma’no yaxlitligiga ega bo’lgan va nutqiy jarayonga qadar ikki va undan ortiq so’zlarning barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutqqa tayyor holda olib kiriluvchi ko’chma ma’nodagi barqaror birikmalar. Mas., *qulog’i ding bo’lmoq* (*hushyor bo’lmoq*); *qovog’i osilmoq* (*xafa bo’lmoq*) kabi.

FUZIYA. (*frans.* fusion – qo’shilish, tutashish < *lot.* fusio – quyish, quyma). Fonema tarkibining o’zgarishi, (yonma-yon fonemalarning singishuvi) natijasida fonemalar chegarasining noaniqlashuvi, bir fonemaning har ikki morfema tarkibi uchun umumiy bo’lib qolishi. Mas., *o’qiyotirman* (*o’qiy-yotirman*) kabi.

G

GAP. 1. Til qonunlari asosida grammatik va ohang jihatdan shakllangan, fikrni ifodalash uchun xizmat qiladigan nutq birligi.

2. Ohang va fikr tugalligiga ega bo’lib, kesimlik shakllari orqali ifodalanuvchi so’z va so’zlar qo’shilmasi. Gap fikr ifodalaydi. Gaplar turli nuqtai nazardan tasnif qilinadi va uning turlari ham shu tasnif nuqtai nazaridan belgilanadi. Ular quyidagilar:

1. Gap tuzilishiga ko’ra dastlab ikkiga bo’linadi: 1) sodda gap (*q.*); 2) qo’shma gap (*q.*).

2. Ifoda maqsadiga ko’ra gaplarning to’rt turi farqlanadi: 1) darak gap (*q.*); 2) so’roq gap (*q.*); 3) buyruq gap (*q.*); 4) istak gap (*q.*).

3. His-hayajonning ishtirokiga ko’ra ikki turga bo’linadi: 1) his-hayajonsiz gaplar (*q.*); 2) his-hayajon (undov) gaplar (*q.*).

GAP BO’LAGI. Gap tarkibida tobe bog’lanib ma’lum so’roqqa javob bo’luvchi so’z yoki so’zlar birikmasi. Mas., *O’qituvchimizga gul berdim.* Bu gapda uchta gap bo’lagi bo’lib, birinchisi (kimga?) to’ldiruvchi, ikkinchisi (nima(ni)?) to’ldiruvchi, uchinchisi (nima qildi?) kesim vazifasida kelyapti.

GAP BO’LAKLARI. Gap tarkibida ma’lum bir so’roqqa ja-

vob bo'lib, ma'lum bir sintaktik vazifada keluvchi so'z yoki so'z birikmalari.

Gap bo'laklari gap tarkibidagi vazifasiga qarab ikki asosiy turga bo'linadi: 1) bosh bo'laklar (*q.*); 2) ikkinchi darajali bo'laklar (*q.*).

Tuzilishiga ko'ra gap bo'laklari ikki turga bo'linadi: 1) sodda bo'lak (*q.*); 2) murakkab bo'lak (*q.*).

GAP BO'LAKLARI TARTIBI. Gap bo'laklarining o'zaro ma'lum grammatik qonun-qoida asosida, ma'lum sintaktik, mazmuniy, uslubiy qiymati bilan bog'liq holda joylashuvi. Gap bo'laklari tartibining ikki turi bor: 1) to'g'ri (odatdagi) tartib (*q.*); 2) teskari tartib yoki inversiya (*q.*).

GAP MUCHALARI. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darslik-saboqliklarida qo'llanilgan termin. *ayn. So'z turkumlari.*

GAP OHANGI. Nutqning sintaktik ma'nolarni va his-tuyg'uni ifodalash uchun xizmat qiluvchi ritmik-melodik tomoni; ovozning baland-pastligi; ohang. *q. Intonatsiya.*

GAP MARKAZI. Kesim gapning asosini tashkil qiluvchi markaz. Ega kesimga ergashib, kesimda ifodalangan ish-harakatning bajaruvchisini ko'rsatib keladi.

GAP QOLIPLARI. Bir guruh gaplarda gap bo'laklarining joylashish tartibi. Mas., *ega-kesim, ega-aniqlovchi-to'ldiruvchi-kesim.*

GAP SINTAKSISI. Gap sintaksisida gapning grammatik shakllanishi, gap bo'laklari (*q.*), gap turlari (*q.*) o'rganiladi.

GAP TURLARI. Gapning tasnifiga ko'ra turlari. *q. Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari.*

GAP URG'USI. Gapda so'zlovchi tomonidan alohida ahamiyat berilib, ta'kidlab ko'rsatilgan bo'lakning kuchli ohang bilan aytilishi. *qiyos. Mantiqiy urg'u.*

Mas., *Biz kecha muzeyga bordik (biz bordik). Biz kecha muzeyga bordik (kecha bordik). Biz kecha muzeyga bordik (muzeyga bordik). Biz kecha muzeyga b o r d i k (bordik).*

GAPNING AJRATILGAN BO'LAKLARI. *ayn. Ajratilgan bo'lak.*

GAPNING AJRATILGAN IKKINCHI DARAJALI BO'LAKLARI. *q.* Gapning ajratilgan bo'laklari.

GAPNING BOSH BO'LAKLARI. Ega va kesim gapning bosh bo'laklari.

GAPNING BOSH SO'ZLARI. Gapning bosh so'zlari ega bilan kesimdir. *q.* Gapning bosh bo'laklari.

GAPNING FIKRIY MUNDARIJASI. Grammatik asosda ifodalanadigan fikr. Fikriy mundarija fe'l kesimning mayl va zamon ma'nolari bilan bog'liq bo'ladi. Mas., *Bolalar ishlayaptilar. Ozoda rasm chizmoqda* gaplari ish-harakatning hozirgi zamonda bo'layotganidan darak bersa, *Bolalar ishladi. Ozoda rasm chizdi* gaplari esa ish-harakatning o'tgan zamonda bo'lganidan darak beradi.

GAPNING IFODA MAQSADI. So'zlovchining maqsadiga xoslangan gap.

GAPLARNING IFODA MAQSADIGA KO'RA TURLARI. Ifoda maqsadiga ko'ra gaplarning to'rt turi farqlanadi: 1) darak gap (*q.*); 2) so'roq gap (*q.*); 3) buyruq gap (*q.*); 4) istak gap (*q.*).

GAPNING IKKINCHI DARAJALI BO'LAKLARI. Bosh bo'laklardan boshqa barcha gap bo'laklari gapning ikkinchi darajali bo'laklari hisoblanadi. Ular uch turli bo'ladi: 1) to'ldiruvchi (*q.*); 2) aniqlovchi (*q.*); 3) hol (*q.*).

GAPNING MARKAZIY BO'LAGI. *ayn.* Gap markazi.

GAPNING UYUSHGAN BO'LAKLARI. *ayn.* Gapning uyushiq bo'laklari.

GAPNING UYUSHIQ BO'LAKLARI. Gapda bir xil sintaktik vazifa bajarib, bir xil so'roqqa javob bo'luvchi, o'zaro teng aloqada, boshqa bo'laklar bilan esa tode aloqada bo'lgan bo'laklar. Mas., *Salima, Anora va Farida a'lochi o'quvchilar.*

GIDRONIMLAR. (*lot.* gidro – daryo, suv; onuma – nom). Suv havzalari inshootlari va ularga atab qo'yilgan nomlar. Daryo, dengiz, ko'l nomlari: *Sirdaryo, Orol dengizi, Balxash ko'li* kabi.

GRAFIKA. (*yun.* graphike – yozma). 1. Nutq tovushlarining yozuvda ifodalanish usullari: *rus grafikasi, arab grafikasi.* *q. Yozuv.*

GRAFIK OMONIMLAR. Aytilishda soʻz urgʻusining har xilligi, urgʻu olish yoki olmasligi bilan farqlanadigan, lekin koʻrinishi – yozilishi bir xil boʻlgan turli soʻz va qoʻshimchalar: *hoʻzir (tayyor), hoziʻr* (u hozirgina shu yerda edi); *yangiʻ* (yangi koʻylak), *yaʻngi* (u yangi chiqib ketgan edi).

GRAMMATIKA. (*yun.* grammatike – harf oʻqish va yozish sanʼati). Tilshunoslikning soʻz shakllari (shakl yasalishi), soʻz birikmalarining turlari, gap turlari (tilning grammatik qurilishi) haqidagi boʻlimi.

GRAMMATIK ASOS. Gapning fikriy mundarijasi. Gap markazi kesim.

GRAMMATIK ALOQAGA KIRISHMAYDIGAN SOʻZLAR. Soʻzlovchining nutqi qaratilgan shaxs yoki predmetni ifodalab, gapning boshqa boʻlaklari bilan aloqaga kirishmaydigan soʻz yoki soʻzlar birikmasi. *q. Undalma.*

GRAMMATIK BOGʻLANISH. Bir soʻzning boshqa soʻzga maʼlum grammatik vositalar (*grammatik qoʻshimchalar, yordamchi soʻzlar*) yordamida bogʻlanishi. *ayn. Sintaktik bogʻlanish.*

GRAMMATIK BOGʻLANMAGAN SOʻZLAR. Gapda gap boʻlagi hisoblanmaydigan hamda gap boʻlaklari bilan grammatik bogʻlanmaydigan undalma, undov, kirish soʻzlar.

GRAMMATIK HODISA. Narsa, belgi yoki harakatni yakka holda emas, balki ikki va undan ortiq soʻzlarning oʻzaro aloqaga kirishuvidan hosil boʻlgan birikmasi. Soʻz birikmasi tushuncha ifodalaydi.

Soʻz birikmalarida maʼno, tushuncha ancha aniq va ravshan boʻladi. Mas., *oʻrtogʻimning kitobi, echkining bolasi. qiyos. Leksik hodisa.*

GRAMMATIK MAʼNO. Soʻzning shakliy qismi – grammatik shakl ifodalaydigan maʼno. *qiyos. Leksik maʼno.*

GRAMMATIK MARKAZ. *q. Kesim.*

GRAMMATIK MEʼYOR. Soʻz shakllari, qoʻshimchalar, soʻz birikmalarining yozilishi, gapda soʻzlarning tartiblanishi, moslashuvi.

GRAMMATIK MUNOSABAT. Qoʻshma gap tarkibidagi sodda gaplarning bir-biri bilan maʼlum grammatik vosita-

lar (*bog'lovchilar, yuklamalar, olmoshlar, ohang*) yordamida bog'lanishi. *qiyos. Mazmuniy munosabat.*

GRAMMATIK USLUBIYAT. So'z turkumlari va ularga xos shakllarning ta'sirchanlik xususiyatlari, sintaktik tuzilmalarning uslubiy imkoniyatlari, shuningdek, nutqda grammatik vositalarni maqsadga muvofiq tarzda tanlash va qo'llash haqidagi ta'limot.

GRAMMATIK VOSITALAR. So'z birikmasi, gap hamda qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni o'zaro bog'lovchi (*bog'lovchilar, ergashtiruvchi bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi yuklamalar, ohang*) vositalar.

GRAMMATIK QURILISH. Tilga xos so'z shakli, so'z birikmasi va gap qurilishi.

GRAMMATIK SHAKL. Grammatik ma'noni ifodalash uchun xizmat qiladigan til vositasi.

GUMON OLMOSHLARI. So'roq olmoshlariga *alla-* yoki *-dir* qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadigan olmoshlar. Mas., *kimdir, nimadir, qachondir, negadir, birov, bir kishi, bir nima, allakim* kabi. *Allaqayerdan oyim paydo bo'ldi.* (O'.Hoshimov).

GUMON YUKLAMASI. Gap mazmuniga gumon ma'nosini yuklovchi qo'shimcha va so'zlar: *-dir, balki.* Mas., *Kimdir keldi. Balki zavod qurishi uchun ovora bo'lishga to'g'ri kelmas...* (Oybek).

H

HAJM-O'LCHOV SIFATLARI. Narsalarning hajmi, vazni, o'lchovi va shaklini bildirgan sifatlar. Mas., *katta, og'ir, uzun, yumaloq.*

HAL. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda ravish termini bilan almashtirilgan. *q. Ravish.*

HARAKAT BAJARUVCHISI. Fe'llardan anglashilgan harakat va holat ma'lum shaxs yoki narsa tomonidan bajarilishi. Mas., *qizardi, yashardi, chopdi, sug'ordi, gapirdi, qichqirdi, tishladi* va b.

HARAKAT FE'LLARI. Shaxs va narsalarning jismoniy faoliyati natijasida ro'y bergan harakatni bildiruvchi fe'llar.

HARAKAT NOMI. 1. Fe'ning otga xoslangan shakli. Mas., *o'qimoq, yozmoq, o'qish, yozish, o'quv, yozuv.*

2. Harakatning nominigina bildirib, zamon, shaxs-son, mayl kabi ma'nolarga ega bo'lmaydigan fe'l shakli. Fe'ning bu shakli *-(i)sh, -(u)v, -moq* affikslari yordamida yasaladi: *chopish, boruv, aytmoq* kabi.

HARAKAT NOMI TURI. Harakat nomi ikki turli bo'ladi: 1) bo'lishli ma'noli harakt nomi (*q.*); 2) bo'lishsiz ma'noli harakat nomi (*q.*).

HARAKAT TARZI SHAKLLARI. Harakatning davomiyligi yoki qisqaligi, muntazam yoki uzluksiz ekanligi, kutilmaganligi, harakatni bajara olish yoki olmasligi kabi ma'nolarni anglatuvchi shakllar. *-a, -y, -b, -ib* ravishdosh shakllariga qo'shilib kelgan *boshlamoq, chiqmoq, qolmoq, olmoq, bermoq, turmoq, yurmoq, tashlamoq, ko'rmoq, yubormoq* kabi fe'llar o'z mustaqil ma'nolarini yo'qotib, yordamchi ma'nolarda keladi va fe'llarning harakat tarzi shakllarini yasashga xizmat qiladi. *Salima maqolani o'qidi. Salima maqolani o'qiy boshladi. Salima maqolani o'qib chiqdi.*

HARF. Nutq tovushlarini yozuvda ifodalash uchun xizmat qiluvchi shakllar. Har bir harf asosan bir tovushni ifodalaydi. Harflarni ko'ramiz, yozamiz, o'qiyamiz. Harflar ikki xil bo'ladi: 1) bosh harf (*q.*); 2) kichik harf (*q.*).

HARFLAR. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Keyinchalik yordamchi so'zlar termini bilan almashtirilgan. *q. Yordamchi so'zlar.*

HARFLAR BIRIKMASI. Bir tovushni ikki harf bilan ifodalanishi. Mas., *lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosidagi sh, ch harflari.*

HARFLAR KETMA-KETLIGI. Harflar ketma-ketligi asosida bayon qilingan yozma nutq.

HAVOLA BO'LAKLI QO'SHMA GAPLAR. Bosh gapdagi *shunday, shulki, o'sha* bo'laklarining mazmunini ergash gap orqali izohlanishi.

HAYDASH-CHAQIRISH UNDOVLARI. Haydash-chaqirish ma'noli undovlar: *kisht, chuh, beh-beh, qurey-qurey.*

HAYVON NOMLARI. *ayn. Zoonimlar.*

HID SIFATLARI. Narsalarning hidini bildirgan sifatlar. Mas., *xushbo'y, muattar, badbo'y.*

HIKMATLI SO'Z. Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, xalqning turmush darajasiga tayanib ma'lum bir shaxs tomonidan yaratilgan qisqa, obrazli barqaror birikma. Mas.,

Odami ersang demagil odami,

Onikim yo'q xalq g'amidin g'ami. (A.Navoiy)

HIKOYA FE'L. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda qo'llanilayotgan o'tgan zamon hikoya fe'li terminiga almashtirilgan *q. O'tgan zamon hikoya fe'li.*

HIS-HAYAJON GAP. His-hayajon ohangi bilan aytilgan darak, so'roq, buyruq shaklidagi gaplar. *Ey, Vatan! Polvonlaring bor bo'lsin! Uyg'oq bo'lsin!* (Y.Eshbek). *ayn. Undov gap. qiyos. His-hayajonsiz gap.*

HIS-HAYAJONSIZ GAP. Nutqda his-hayajon ishtirok etmaydigan gap. *Bog'lar barqut kiyib bezandi.* *qiyos. His-hayajon gap.*

HIS-HAYAJON UNDOVLARI. Kishilarning quvonchi, erkalash-erkalanish, rohatlanish, hayron qolish, norozilik, g'azab-nafrat, og'riq singari hissiyotlarni ifodalovchi undovlar: *O, muazzam Enasoy daryosi!* (Ch.Aytmatov). *Oh, bizning odamlar, dilkash odamlar!..* (S.Zunnunova).

HISOB SO'ZLARI. Sanoq son bilan sanaladigan narsalarni ifodalovchi so'z o'rtasida qo'llanilib, bu narsaning o'lchovini bildiradigan so'zlar. Mas., *oy, yil, hafta, minut, litr, metr, kilogramm, tonna.* *ayn. Numerativlar.*

HISSIY-TA'SIRIY SO'ZLAR. Leksik ma'no bilan birga, ma'nosi anglashilayotgan narsa, belgi yoki harakat-holatga so'zlovchining turlicha munosabatlarini ifodalovchi so'zlar. Bu so'zlar ikkiga: ijobiy bo'yoqdor so'zlar (*q.*) va salbiy bo'yoqdor so'zlar (*q.*)ga bo'linadi.

HOKIM BO'LAK. So'z birikmasining hokim qismi. Mas., *Ertalab hasharga chiqamiz gapida chiqamiz fe'li hokim bo'lak. zid. Tobe bo'lak.*

HOKIM GAP. Ergash gapli qoʻshma gap tarkibidagi hokim qism.

HOKIM SOʻZ. Soʻz birikmasining hokim qismi. *qiyos. Tobe soʻz.*

HOL. Kesimga bogʻlanib, undan anglashilgan ish harakatining oʻrnini, paytini, holatini, bajarilish sababini, maqsadini, daraja - miqdorini bildiradigan ikkinchi darajali boʻlak. Hol *qanday? qanday qilib? qay tarzda? qayerda? qayerga? qayerdan? qachon? nega? nima uchun? qancha?* kabi soʻroqlarga javob boʻladi. Maʼnolariga koʻra hollar quyidagi turlarga boʻlinadi: 1) payt holi (*q.*); 2) oʻrin holi (*q.*); 3) ravish holi (*q.*); 4) daraja-miqdor holi (*q.*); 5) sabab holi (*q.*); 6) maqsad holi (*q.*).

Hollar tuzilishiga koʻra sodd a hol (*q.*) va murakkab hol (*q.*) ga boʻlinadi.

HOL ERGASH GAPLAR. *q.* Hol ergash gapli qoʻshma gaplar.

HOL ERGASH GAPLI QOʻSHMA GAPLAR. Bosh gap tarkibida hol vazifasida qoʻllangan koʻrsatish olmoshining maʼnosini izohlab keluvchi yoki bosh gap orqali ifodalangan mazmunning *sababi, maqsadi, sharti, payti, holati, miqdor-darajasi* kabilarni bildirgan ergash gaplar: *Oqsoqol qayerda boʻlsa, oʻsha joyda ish bir tartibda borardi* (Oʻ.Hoshimov).

HOL GAP. Hol ergash gapli qoʻshma gap tarkibidagi ergash gap.

HOLAT FEʼLLARI. Shaxslarning ichki kechinmalari va narsalarning bir holatdan ikkinchi holatga oʻtish jarayonini ifodalovchi feʼllar. Mas., *hayiqmoq, hadiksiramoq* kabi.

HOLAT RAVISHLARI. Harakat-holatning qanday holda bajarilganligini bildirgan va *qanday? qay holda? qay tarzda?* soʻroqlariga javob boʻlgan ravishlar. Mas., *jim, yayov, chindan, qoʻqqisdan, astoydil, eskicha, toʻsatdan, piyoda, majburan, tasodifan, qatorasiga, birma-bir, yakkama-yakka, yonma-yon, bafurja, arang, zoʻrqa, mardlarcha.*

HOLATGA TAQLID SOʻZLAR. Narsalarning holatga taqlidini bildiruvchi soʻzlar: *yalt-yalt, lip-lip, jimir-jimir, milt-milt...* Boshidagi *toj yal - yal yonarmish* (N.Aminov). *qiyos. Tovushga taqlid soʻzlar.*

HOSILA MA'NO. *qiyos. Yasama ma'no.*

HOZIRGI-KELASI ZAMON FE'LI. Ishning hozirgi vaqtda bo'lib turganligini, ba'zan esa bundan so'ng bo'lishini bildiradigan fe'llar.

HOZIRGI ZAMON. *ayn. Hozirgi zamon fe'li.*

HOZIRGI ZAMON DAVOM FE'LI. Ishning hozirgi vaqtda bo'lib turganligini bildiradigan fe'llar.

HOZIRGI ZAMON FE'LI. Harakat va holatning gap aytilayotgan vaqtda yuz berishini ifodalaydi. Fe'l asoslariga *-yap, -moqda, -(a)yotir, -(a)yotib* qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil bo'ladi. Shaxs-son qo'shimchalari zamon qo'shimchalaridan so'ng qo'shiladi.

HOZIRGI ZAMON KATEGORIYASI. *ayn. Hozirgi zamon shakllari.*

HOZIRGI ZAMON SIFATDOSHI. Ish-harakatni hozirgi zamonda bajarilishini bildiradigan sifatdosh shakli. Fe'l asosiga *-yotgan* qo'shimchasini qo'shish orqali yasaladi: *borayotgan, ishlayotgan.*

HOZIRGI ZAMON SHAKLLARI. Fe'ldan anglashilgan harakat-holatning nutq so'zlanayotgan vaqtda ro'y berishi yoki bermasligini bildirgan shakllar tizimi. *ayn. Hozirgi zamon kategoriyasi.*

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI. XX asrning 20–30-yillardan to hozirgi davrgacha bo'lgan o'zbek tili. *qiyos. Eski o'zbek adabiy tili. Hozirgi o'zbek tili.*

HOZIRGI O'ZBEK TILI. Hozirgi o'zbek adabiy tili tushunchasiga nisbatan keng bo'lib, turli-tuman o'zbek shevalarini o'z ichiga olgan til. *qiyos. Hozirgi o'zbek adabiy tili.*

HUDUDiy CHEGARALANGAN SO'ZLAR. Faqat ma'lum bir hudud doirasidagina qo'llanilib, boshqa hududda yashovchi o'zbek tili vakillari uchun xos bo'lmagan so'zlar. Mas., *eshik "hovli", "uy"* (Andijon), *shoti "narvon"* (Andijon, Farg'ona, Namangan), *takya "do'ppi"* (Xorazm) va boshqalar. *ayn. Shevaga xos so'zlar.*

HURMAT SHAKLI. Qarindoshlik bildiruvchi ot so'z tarkibida *-lar* affiksining egalik qo'shimchasidan keyin qo'llanishi bi-

lan hosil bo'luvchi shakl. Qiyoslang: *akalarim* (ko'plik) – *akamlar* (hurmat) kabi: *Og'a, sog' borsangiz, avval dadamlarga salam ayting* (Hamza).

HUSNIXAT. Aniq va chiroyli yozish san'ati; shunday yozuv.

I

IBORA. Ma'nosi, odatda, bir so'zga teng keladigan so'zlar qo'shilmasi yoki gaplar: *suvi quyganday, oq ko'ngil, kapalagi uchib ketdi, ko'nglidan o'tkazdi. ayn. Turg'un bog'lanma.*

IDIOMA. (*yun. idioma* – o'ziga xos ifoda, ibora). Shaklan mantiqqa to'g'ri kelmaydigan fikr, voqea, hodisalarning ifodalinishi. Ular ma'lum tilgagina xos bo'lib, boshqa tillarga so'zmaso'z tarjima qilib bo'lmaydi. Mas., *ammamning buzog'i, gapning po'st kallasi, yuragi shuv etib ketdi* kabi.

IJOBIY BO'YOQDOR SO'ZLAR. Hurmat, erkalash, xushmuomalalik, ko'tarinki ruhiyat kabi qo'shimcha ma'nolarning ifodalanishi. Mas., *ukajon, dilbar, orombaxsh, dono, fusunkor, jilmaymoq* kabi. *qiyos. Salbiy bo'yoqdor so'zlar.*

IJRO MAYLI. Harakat-holatni, uning bajarilishi (ijrosi) bilan, har uch zamondan birida ifodalaydigan mayl. Bu maylning maxsus yasovchisi yo'q bo'lib, u fe'lining zamon va shaxs-son shakllari orqali shakllanadi: *o'qidi, o'qiyapti, o'qiydi* kabi. *q. Mayl shakllari. qiyos. Buyruq-istak mayli. Shart mayli. Maqsad mayli.*

IKKI NUQTA. Ustma-ust qo'yiladigan nuqta bilan ifodalanadigan tinish belgisi (:) bo'lib, asosan quyidagi hollarda qo'yiladi: 1) uyushiq bo'laklar oldidan qo'llangan umumlashtiruvchi bo'lakdan so'ng: *Suvi ochish tantanasiga qorabuloqning butun aholisi: chollar, xotinlar, bolalar chiqishdi* (M.Ismoilij); 2) bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibidagi gaplarni ajratib ko'rsatish uchun: *U yerda har kim turli ish bilan shug'ullandi: Karim kapalaklar tutdi, Tohir har xil gullar, o'tlar to'pladi, Zuhra turli qo'ng'izlarni yig'di*; 3) ko'chirma gapdan oldin qo'llangan muallif gapidan so'ng: *Qiz o'yladi: shunday oydingda ne sababdan yotishim kerak?* (Uyg'un).

IKKI TOCHKA. *ayn. Ikki nuqta.*

IKKI VA UN DAN ORTIQ GRAMMATIK ASOSLI GAP.

ayn. Qo'shma gap.

IKKINCHI DARAJALI BO'LAKLAR. Gapning kesimi yoki egasiga tobelanib, ularga ergashib keladigan bo'laklar. Ikkinchi darajali bo'laklar uch turli bo'ladi: 1) aniqlovchi (*q.*); 2) to'ldiruvchi (*q.*); 3) hol (*q.*). *q. Gap bo'laklari. qiyos. Bosh bo'laklar.*

IKKINCHI DARAJALI BO'LAKLAR ISHTIROK ETGAN GAPLAR. *ayn. Sodda yoyiq gaplar.*

IKKINCHI DARAJALI BO'LAKLAR ISHTIROK ETMAGAN GAPLAR. *ayn. Sodda yig'iq gaplar.*

IKKINCHI DARAJALI GAP BO'LAKLARI. *ayn. Ikkinchi darajali bo'laklar.*

IKKINCHI GRUPPA SUFFIKSLAR. XX asrning 40-yillarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirgi shakl yasovchi qo'shimchalar termini bilan almashtirilgan. *q. Lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar.*

IKKINCHI SHAXS. 1. Fe'llarda ish-harakatning tinglovchi tomonidan bajarilishi. Mas., *yozding, ishlading; yozdingiz, ishladingiz kabi.*

2. Tinglovchi. Bu ma'no quyidagicha ifodalanadi: 1) II shaxs kishilik olmoshlari bilan: *sen, siz, sizlar kabi*; 2) egalik shaklining II shaxs shakllari bilan: *kitobing, o'qituvchingiz kabi*; 3) shaxs-son shaklining II shaxs shakllari bilan: *kelding, o'ynayapsan kabi. qiyos. Birinchi shaxs. Uchinchi shaxs.*

ILMIY ATAMALAR. Ma'lum bir fan doirasida qo'llaniladigan atamalar. Mas., tarix faniga oid atamalar: *milod, xonlik, quldorlik*; matematika faniga oid atamalar: *uchburchak, tub son, kesma, tenglama*; botanika faniga oid atamalar: *kurtak, ra'noguldoshlar, hujayra, ildizpoya. qiyos. Kasbiy atamalar.*

ILMIY USLUB. Daliliy ma'lumotlar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalarga asoslanuvchi, har bir fan sohasining o'ziga xos atamalariga tayanuvchi, fikrni aniq va mantiqiy izchil shaklda bayon qiluvchi uslub.

Ilmiy uslub o'z ichida ikki guruhga bo'linadi: 1) sof ilmiy uslub (*q.*); 2) ilmiy-ommabop uslub (*q.*). Mas., *Atomlar kimyoviy*

bo'linmaydigan zarralardir. Bir xil turdagi atomlardan tashkil topgan moddalar oddiy moddalar deyiladi. Ularga vodorod va kisloroddan tashqari grafit, oltingugurt; barcha turdagi metallar: temir, mis, magniy va boshqalar kiradi. ("Kimyo" darsligidan.)

ILMIY-OMMABOP USLUB. Fan yutuqlarini keng ommaga yetkazish maqsadida ma'lum fan sohasiga doir atamalarni xalqqa tushunarli bo'lgan holda izohlab, publitsistik uslubga yaqinroq yozilgan uslub. *qiyos. Sof ilmiy uslub.*

IMLO. 1. So'zlarni to'g'ri yozish qoidalari o'rganiladigan tilshunoslik fanining bo'limi. *ayn. Orfografiya.*

2. So'zlarning yozilishidagi barqarorlik, qat'iylik. So'z va uning ma'noli qismlarini yozish (qo'shib yozish, ajratib yozish, chiziqcha bilan yozish), bosh va kichik harflarni ishlatish, shuningdek, bo'g'in ko'chirish qoidalari tizimi. So'z va uning ma'noli qismlarining yozilishi bir necha tamoyil asosida qoidalashtiriladi. *q. Imloning morfologik tamoyili. Imloning fonematik tamoyili. Imloning fonetik tamoyili. Imloning an'anaviy tamoyili.*

IMLO LUG'ATI. 1. So'zlarning to'g'ri yozilishini ko'rsatuvchi lug'at.

2. So'zlarning mavjud imlo qoidalariga binoan to'g'ri yozilishini qayd etuvchi lug'at. Mas., maktab o'quvchilari uchun mo'ljallab tuzilgan "Imlo lug'ati" ("O'qituvchi" nashriyoti, 1964); S.I.Ibrohimov, E.A.Begmatov, A.A.Ahmedovlar tuzgan "O'zbek tilining imlo lug'ati" ("Fan" nashriyoti, 1976).

IMLO QOIDALARI. 1. So'zlarni to'g'ri yozishga qaratilgan maxsus qonun-qoidalar majmui.

2. So'zlarning yozilishidagi barqarorlik, qat'iylik. *ayn. Orfografik qoidalar.*

IMLONING AN'ANAVIY TAMOYILI. Imloning morfologik yoki fonetik asosga ega bo'lmagan, faqat an'anaga, ya'ni avvalgi yozilishiga asoslanuvchi tamoyil. Mas., *kaptar, nevara* yozish bilan bir qatorda, an'anaga ko'ra, *kabutar, nabira* kabi yozish.

IMLONING FONEMATIK TAMOYILI. Imloning bu tamoyiliga ko'ra, alifbo harflari bilan u yoki bu pozitsiyada talaffuz etiluvchi tovushlar emas, bu tovushlarni birlashtiruvchi fonemaning o'zi tasvirlanadi. Mas., *til, bil, qil* so'zlaridagi unli-

ning (i) talaffuzi (tovush tomoni) o'zaro farqli bo'lsa-da, lekin bir fonema hisoblanadi va fonematik prinsippga asosan har uch so'zdagi unli bir harf bilan yoziladi.

IMLONING FONETIK TAMOYILI. Imloda so'zlarni talaffuziga ko'ra yozish tamoyili. Mas., allomorflar (*q.*), odatda, shu tamoyilga amal qilib yoziladi: bir bo'g'inli so'zlarda jarangsizdan keyin *-tir*, jaranglidan keyin *-dir* yozish kabi: *choptir*, *sezdir* va b.

IMLONING MORFOLOGIK TAMOYILI. Bu tamoyilga ko'ra, so'zlar affiksalar (qo'shimchalar) talaffuziga qarab emas, asliga muvofiq yoziladi. Mas., *uchta* (ushta emas), *aytdi* (aytti emas), *boribdi* (boripti emas).

IMLONING TARIXIY TAMOYILI. *ayn.* Imloning an'anaviy tamoyili.

IMLOVIY TAHLIL. So'zdagi orfogrammalarni ajratish, ularning turini aniqlash, qaysi qoida asosida yozilishini belgilash va shu kabilar nuqtai nazaridan bo'ladigan tahlil.

INFIKS. (*lot.* iugum – ichki). So'z asosi ichida keladigan qo'shimcha. O'zbek tilida so'z asosi ichida qo'shimchalar kelmaydi. Ular faqat o'zlashma so'zlar tarkibida uchraydi. Mas., *elektromantiyor*, *oyinai jahon*.

INFINITIV. (*lot.* modus infinitivus – noaniq). Fe'ning muayyan harakatini bajaruvchi shaxs, zamon, mayldan tashqari holatda ifodalaydigan, harakatning o'zinigina ataydigan shakli. Mas., *yozmoq*, *yozish*; *olmoq*, *olish*; *o'qish*, *o'qimoq* kabi. *q. Harakat nomi.*

INFINITIV OBOROT. *ayn.* Infinitiv o'ram.

INFINITIV O'RAM. Harakt nomi va unga tobe so'zlardan iborat o'ram: *Biz, hamqishloqlaring, dushmanni Berlingacha quvib borishingni, uni uyasida yanchib tashlashingni istaymiz* (Said Ahmad). *q. O'ram.*

INKOR BOG'LOVCHISI. Uyushiq bo'lak va gaplarga inkor ma'nosini yuklagan *na...na* bog'lovchisi. Mas., *Ko'ngil, sen munchalar nega, Kishanlar birla do'stlashding? Na faryoding, n a doding bor, Nechun sen buncha sustlashding?* (Cho'lpon).

INKOR GAPLAR. *Yo'q, mutlaqo, aslo, hech* so'zlar ishtirok

etgan gaplar: *Siddiqjon bunga mutlaqo ishonmasa ham, ...* (A.Qahhor). *Sendan h e ch sirimni yashirmayman* (A.Qahhor).

INKOR SOʻZLAR. Oʻzicha mustaqil yoki ayrim soʻzlar bilan birgalikda inkor maʼnosini ifodalovchi soʻzlar: *yoʻq, mutlaqo, aslo, hech. Mas., Suv beraymi, ota? Chol oʻziga keldi. –Yoʻq, suv ichmayman!* (Mirmuhsin). *qiyos. Tasdiq soʻzlar.*

INKOR YUKLAMASI. Gap mazmuniga inkor maʼnosini yuklaydigan soʻzlar: *hech, sira, aslo, na...na. Mas., Toʻrt mucham sogʻ, doʻstlarim bor havas qilgulik, Nolimayman na kelajak, na oʻtmishimdan* (A.Oripov).

INSHO. Yozma ish turi. Insho arabcha soʻz boʻlib, “yaratish”, “ijod”, “yozma ish” kabi maʼnolarni bildiradi.

INTONATSIYA. (*lot. intonare* – baland tovush bilan talaffuz etaman). Nutqning sintaktik maʼnolarni va ekspressiv-emotsional boʻyoqlarni ifodalash uchun xizmat qiluvchi ritmik-melodik tomoni; ovozning baland-pastligi; ohang. *q. Gap ohangi.*

INVERSIYA. *ayn. Oʻzgargan tartib.*

IQTIBOS. Biror matndan aynan olingan koʻchirma gap. Iqtibos fikrni asoslash, tasdiqlash va izohlash uchun keltiriladi. Qayerdan olinganligi koʻrsatib qoʻyiladi. *Mas., Amakim bizga uqtirdi: “Bir-biringiz bilan ahil boʻlinglar!” ayn. Sitata.*

ISM. Arab grammatikasida ayni shu nomli soʻz turkumi ostida nafaqat otlar, balki sifat, olmosh va sonlar ham nazarda tutiladi.

ISMLAR. Egalik, kelishik va koʻplik qoʻshimchalari bilan oʻzgarish xususiyatiga ega boʻlgan soʻzlar. *Ot* – narsaning nomi, *sifat* – belgining nomi, *son* – miqdorning nomi, *olmosh* – nomlar oʻrnida almashinib keluvchi soʻzlar – barchasi nomlarni bildiradi hamda *ismlar* atamasi ostida birlashtiriladi.

ISM OʻZGARISHLARI. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qoʻllanilgan termin. *Ot, sifat, son, olmoshlar*ning turlanishi, yasalishi va boshqa xususiyatlari.

ISMLARNI KESIMGGA XOSLOVCHI SHAKLLAR. *ayn. Bogʻlama.*

ISMLARNING LUGʻAVIY SHAKLLARI. Ismlarning koʻplik, kichraytirish-erkalash, qiyoslash maʼnolarini bildiruvchi qoʻshimchalarga ega boʻlgan shakli.

ISMLARNING MUNOSABAT SHAKLLARI. Ism asoslariga qoʻshilib, ularni boshqa soʻzlarga bogʻlab kelish va gap boʻlaklarini shakllantirishga xizmat qiladigan *egalik, kelishik, -man, -miz, -san, -siz, -dir* qoʻshimchalariga ega boʻlgan shakli.

Ismlarning munosabat shakllariga quyidagilar kiradi: 1) egalik shakllari (*q.*); 2) kelishik shakllari (*q.*); 3) bogʻlamalar (*q.*).

ISTAK GAP. Istak, xohish mazmunini bildirib, kesimi *-sa* shaklidagi feʼllar orqali ifodalangan gaplar. *Xorijiy tillarni yaxshi oʻrganib, chet ellarga oʻqishga borsam.*

ISTORIZMLAR. *ayn. Tarixiy soʻzlar.*

IXCHAM GAP. Faqat kesimdan iborat boʻlgan gap. *Mas., Bordim. Koʻrdim. Oʻquvchisiz. Oʻqidingiz.*

IZOFA. Fors va boshqa baʼzi tillarda aniqlovchi va aniqlanmish munosabatini ifodalovchi vositalardan biri. *Mas., tarjimai hol, dardi bedavo, baloyi nafs* kabi birikmalardagi tartib va *-i, -yi* izofani taʼminlovchi vositalar hisoblanadi. Bu turdagi birikmalar fors-tojik tillaridan oʻtgan.

IZOFALI BIRIKMA. Izofa vositalari yordamida hosil boʻlgan birikma: *onayi zor, fasli bahor* kabi. *q. Izofa.*

IZOHLANMISH. Izohlovchi bogʻlangan boʻlak. *Mas., muhandis Rustamov, usta Olim, shoira Zulfiya.*

IZOHLI LUGʻAT. 1. Tildagi barcha soʻzlarning qanday maʼnolarni bildirishini tanishtiruvchi lugʻat.

2. Lugʻaviy birlikning maʼnosi (maʼnolari) keng izohlanadigan, grammatik, uslubiy va b. belgilari ham qayd etiladigan lugʻat. *Mas., 2006 yilda nashr etilgan besh jildli “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”.*

IZOHLOVCHI. Aniqlovchining bir turi boʻlib, u shaxs yoki narsa-buyumni boshqacha nom bilan nomlab keladi: *muhandis Rustamov, usta Qodir, mayyor Ahmedov, shoira Zulfiya* kabi. *Mas., Anjumanda shoir Abdulla Oripov sheʼr oʻqidi. Kapitan Mansurov soʻzladi. Oshpaz Shukur, gulchi Nizom va duradgor Vahobjonlar yetib kelishdi. Muso Toshmuhammad oʻgʻli Oybek yirik nasriy asarlar muallifidir. Oʻsha kuni Mavjuda xola bilan Sobir amaki foydali nasihatlar qildilar.*

IZOHLOVCHILI BIRIKMA. Izohlovchi va izohlanmish munosabati. Mas., Professor G'ozim Olim Yunusov.

ISH OTI. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda harakat nomi termini bilan almashtirilgan. *q. Harakat nomi.*

ISH OTLARI. *q. Harakat nomi.*

ISHORA FE'LLARI. Insonning harakat-holatini ifodalaydigan fe'llar: *imo qildi, labini burdi, ko'zini qisdi* kabi.

"ICHI BO'SH SO'ZLAR". Bevosita atash ma'nosiga ega bo'lmagan so'zlar. *q. Olmoshlar.*

ICHKI MANBA. Tilning o'z ichki imkoniyatlari asosida boyib borish hodisasi. Mas., ilgari qo'llanib, keyin iste'moldan chiqib ketgan so'zlardan yangi tushunchalarni ifodalash *vazir, hokim, viloyat, shirkat, tuman* kabi; yasovchi qo'shimchalar yordamida yangi so'zlar yasash: *uyali telefon, bojxona, omonatchi, dizaynchi* va b. *qiyos. Tashqi manba*

J

JAMLOVCHI OT. Bir xil buyum-narsalarning to'dasini, jamini bildiruvchi otlar: *omma, xalq, armiya* kabi.

JAMLOVCHI SO'Z. Buyum-narsa, kimsalarni jamlab ko'rsatadigan so'zlar. Mas., *idish-tovoq, katta-kichik, yosh-qari* kabi.

JAMLOVCHI SON. Narsalarning miqdorini jamlab ko'rsatadigan sonlar. Mas., *ikkov, uchov, to'rtov, beshov, oltov, yettov, ikkala, uchchala. q. Birgalik son.*

JARANGLI. Un (tovush) paychalarining tebranishidan yuzaga keluvchi tovush. *qiyos. Jarangsiz.*

JARANGLI TOVUSHLAR. *ayn. Jarangli undoshlar.*

JARANGLI UNDOSHLAR. Shovqin va un (ovoz)dan hosil bo'lgan tovushlar: *b, v, z, g, d, j, g', y, l, m, n, ng, r. qiyos. Jarangsiz undoshlar.*

JARANGLI SHOVCINLAR. Un (ovoz) qo'shilgan shovqinli jarangli tovushlar: *b, v, z, g, d, j, g', y, l, m, n, ng, r. qiyos. Jarangli undoshlar.*

JARANGSIZ. Un (tovush) paychalarining tebranmasligi, tonning yo'qligi. *Qiyos. Jarangli.*

JARANGSIZ SHOYQINLAR. Shovqinning o'zidan hosil bo'lgan jarangsiz shovqinli tovushlar: *p, f, s, k, t, ch, q, sh, h, x.* *qiyos. Jarangsiz undoshlar.*

JARANGSIZ TOVUSHLAR. *ayn. Jarangsiz undoshlar.*

JARANGSIZ UNDOSHLAR. Faqat shovqindan hosil bo'lgan tovushlar: *p, f, s, k, t, ch, q, sh, h, x.* *qiyos. Jarangli undoshlar.*

JARGON. Ayrim tabaqa vakillari tilida faol ishlatiladigan leksemalar. Mas., *novcha* (aroq), *qizil* (vino) – ichuvchilar nutqiga xos; *dum* (topshirilmagan imtihon) – studentlar nutqiga xos; *tog'amning o'g'li* (militSIONER) – shofyorlar nutqida va hokazo.

JAVOB TALAB QILADIGAN SO'ROQ GAP. *ayn. Sof so'roq gap.*

JAVOB TALAB QILMAYDIGAN SO'ROQ GAP. *ayn. Ritorik so'roq gap.*

JOY NOMLARI. Ma'lum bir geografik hududga atab qo'yilgan nomlar. Mamlakat, o'lka nomlari qo'shma so'z shaklida bo'lganda tarkibidagi har bir so'z bosh harf bilan yoziladi. Mas., *Surxondaryo, Buloqboshi, To'rtko'l, Markaziy Osiyo, O'zbekiston Respublikasi.* *ayn. Toponimlar.*

JISMONIY HOLAT FE'LLARI. Insonning jismoniy holatini ifodalaydigan fe'llar: *og'ridi, isitma chiqdi, xastalandi, sog'aydi, kuchaydi, charchadi* kabi.

JUFT FE'LLAR. Ikki fe'l juftligidan tashkil topgan, bitta so'roqqa javob bo'luvchi va gapda bitta gap bo'lagi vazifasida keluvchi fe'llar. Mas., *oldi-berdi, bordi-keldi.*

JUFT OLMOSHLAR. Bir-biriga mazmunan yaqin bo'lgan olmoshlarning birikuvidan hosil bo'lgan olmoshlar. *У-бу, унча-бунча, ундан-бундан.* Mas., *Mashina yuborsang, u-bularni berib yuboramiz* (A.Qahhor).

JUFT OTLAR. Bir-biriga yaqin yoki qarama-qarshi ma'noli asoslardan tarkib topgan otlar. Mas., *o'g'il-qiz, idish-tovoq, otana.*

JUFT RAVISHLAR. Bir-biriga mazmunan yaqin yoki zid bo'lgan ravishlarning birikuvidan hosil bo'lgan so'zlar. Mas., *Qishin-yozin (tinmaydi), asta-sekin (gapirdi), eson-omon (keldi), ochin-to'qin (yuraverdi), kecha-kunduz (uxlamadi).*

JUFT SIFAT. O'zaro yaqin yoki zid ma'noli ikki asosning juft kelishidan hosil bo'lgan sifatlilar. Mas., *yakka-yu yagona farzand, baland-past devorlar, katta-kichik uylar.*

JUFT SO'Z. O'zaro bog'langan ikki buyum-narsa, belgi, harakat kabilarni bildiradigan so'zlarning qator kelishi: *olma-o'rik, besh-olti, yer-suv, uy-joy.*

JUMLA. q. *Fraza*

JO'NALISH KELISHIGI SHAKLI. Harakat yo'nalgan nuqtani bildirib, o'rin, vaqt, sabab kabi ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladigan kelishik shakli. Bu kelishik shakli *-ga (-ka, -qa)* qo'shimchasi yordamida yasaladi: *uyga, kapalakka, qatiqqa* kabi: *Toshmamat kursida o'tirgan cha betoqat bo'lib, sh ift ga qaradi* (O. Usmonov). *To'y kuzga belgilandi. Do'stining beparvoligiga xafa bo'ldi.*

K

KASB-HUNARGA DOIR SO'ZLAR. Ma'lum bir kasb-hunar egalari ishlatadigan so'zlar. Mas., *bigiz, sori, sog'i, pochma, dastok, dazgil...* kosiblar nutqiga xos so'zlar.

KASBIY ATAMALAR. Ma'lum kasb-hunar doirasida aniq bir ma'noni ifodalash uchun qo'llaniladigan so'zlar. Mas., dehqonchilikka oid so'zlar: *jo'yak olmoq, pushtani keng tash-lamoq, marza olmoq. qiyos. Ilmiy atamalar.*

KASR SON. Butun miqdorning qismini ifodalovchi sonlar. Mas., *o'ndan bir, yuzdan bir, to'rt dan bir, nimchorak.*

KASRLI SON. *ayn. Kasr son.*

KATTA HARF. q. *Bosh harf.*

KATEGORIYA. Ma'lum bir grammatik kategoriyaga xos ma'noni ifodalovchi so'z shakli. Mas., *kelishik shakllari, fe'lning zamon shakllari.*

KAVICHKA. XX asrning 40-yillarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan ruscha termin. Hozirda qo'shtirnoq termini bilan almashtirilgan. *q. Qo'shtirnoq.*

KELASI ZAMON. *q. Kelasi zamon fe'li.*

KELASI ZAMON FE'LI. Harakat yoki holatning gap aytilayotgan vaqtdan so'ng yuz berishini bildiradi. Fe'l asoslariga *-a, -y, -(a)r* qo'shimchalari va shaxs-son qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil bo'ladi. Mas., *o'qiydi, boradi, kelib qolar.*

KELASI ZAMON KATEGORIYASI. *ayn. Kelasi zamon shakllari.*

KELASI ZAMON SIFATDOSHI. Ish-harakatni kelasi zamonada bajarilishini bildiradigan sifatdosh shakli. Fe'l asosiga *-r (-ar)* qo'shimchalarini qo'shish orqali yasaladi: *ishlar, aytar* kabi. Mas., *Aytar so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt* (Maqol).

KELASI ZAMON SHAKLLARI. Fe'ldan anglashilgan harakat-holatning nutq so'zlanayotgan vaqtdan so'ng ro'y berish-bermasligini bildirgan zamon shakllari. *ayn. Kelasi zamon kategoriyasi.*

KESIM. Gapning asosini tashkil qiluvchi markaz bo'lib, u tasdiq-inkor, zamon, mayl, shaxs-son ma'nolarini, hukmni ifodalaydi va gapning boshqa bo'laklarini o'z atrofida birlashtiruvchi asosiy bo'lakdir. Kesim *nima qildi? nima qilyapti? nima qiladi?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

Kesim qaysi turkum so'zlari bilan ifodalanishiga ko'ra ikki xil bo'ladi: 1) fe'l kesim (*q.*); 2) ot kesim (*q.*). Tuzilishiga ko'ra sodda kesim (*q.*) va murakkab kesim (*q.*) turlariga bo'linadi.

KESIM GAP. Kesim ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi ergash gap.

KESIMSIZ GAP. Tuzilish asosi faqat ega va uning tarkibidan iborat bo'lgan bir tarkibli gap; *atov gap* (*q.*) shu turga kiradi: *Qop-qora tun. Ko'kda na oy ko'rinadi, na yulduz bor* (I.Rahim). *Oy... Salqin shamollargina qizning sochlari bilan o'ynashadi* (Oybek). *zid. Egasiz gap.*

KESIM ERGASH GAP. Bosh gapning ko'rsatish yoki so'roq olmoshi bilan ifodalangan kesimini izohlab, aniqlab

keluvchi ergash gap: *Havosi qanday bo'lsa, navosi ham shunday* (M.Ismoiliy).

KESIM ERGASH GAPLI QO'SHMA GAP. Bosh gap tarkibidagi kesim vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gap: *Muhammad Yusuf ijodining o'ziga xos xususiyati shundaki, u juda oson o'qiladi, sodda, xalqchil* (O.Sharafiddinov).

KESIMLIK QO'SHIMCHASI. Fe'ldan boshqa so'zlar kesim bo'lib kelganda, kesimlikni ko'rsatadigan maxsus (-*dir*, -*tir*) qo'shimchani olishi. Mas., *Osmon yuzi ko'm-ko'kdir*.

KESIM TARKIBI. Kesim va unga tobe bo'lgan ikkinchi darajali bo'laklar.

KESIMLIK BELGISI. Ifodalanayotgan voqeya-hodisaning zamoni, bo'lishli-bo'lishsizligi, aniq-noaniqligi va boshqalarni bildiruvchi shakllari.

KESIMLIK SHAKLLARI. Fe'ning mayl, zamon, shaxs-son shakllari bilan ifodalanishi.

KESIMNI SHAKLLANTIRUVCHI VOSITA. q. Bog'lama.

KELAJAK FE'LLAR. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. *ayn.* Kelasi zamon fe'li.

KELAJAK ZAMON FE'LI. *ayn.* Kelasi zamon fe'li.

KELISHIK. q. Kelishik qo'shimchalari.

KELISHIK QO'SHIMCHALARI. 1. Ismlarni boshqa so'zlarga tobelantirib bog'lash uchun xizmat qiluvchi qo'shimchalar.

2. Otlarga qo'shilib, ularni o'zidan keyin kelgan boshqa so'zlarga tobelantirib bog'lab keladigan qo'shimchalar. Tilimizda oltita kelishik mavjud bo'lib, ulardan beshtasining qo'shimchasi bor: 1) bosh kelishik (-) (q.); 2) qaratqich kelishigi (-*ning*) (q.); 3) tushum kelishigi (-*ni*) (q.); 4) jo'nalish kelishigi (-*ga*, -*qa*, -*ka*) (q.); 5) o'rin-payt kelishigi (-*da*) (q.); 6) chiqish kelishigi (-*dan*) (q.).

KELISHIK QO'SHIMCHALARI SINONIMIYASI. Tobe bo'lak hokim bo'lakka ko'makchilar yordamida bog'langanda kelishiklar qo'shimchalari bilan almashinib turishi. Mas. *Ukam uchun oldim – ukamga oldim. Maktab tomon ketdi – maktabga ketdi.*

KELISHIK SUFFIKSLARI. *ayn.* Kelishik qo'shimchalari.

KELISHIK SHAKLI. Ot va otlashgan so'zlarning boshqa so'zlar bilan sintaktik munosabatini ko'rsatuvchi shakli. *qiyos.* Kelishik qo'shimchalari.

KELISHIK SHAKLLARI. *ayn.* Kelishik qo'shimchalari.

KELISHIKLAR. *ayn.* Kelishik shakllari.

KELISHIKLAR YORDAMIDA BOG'LANISH. Ot va otlashgan so'zlarning boshqa so'zlar bilan sintaktik munosabatini ko'rsatuvchi kelishik qo'shimchalari. *qiyos.* Ko'makchilar yordamida bog'lanish.

KELISHIKLI BOG'LANISH. Kelishik qo'shimchalari vositasida bog'lanish.

KELISHIKLI TO'LDIRUVCHI. Bog'lovchi vosita kelishik qo'shimchalari yordamida ifodalangan to'ldiruvchi. Mas., *Senga aytar gapim bor.* *qiyos.* Ko'makchili to'ldiruvchi.

KELISHKANLIK. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Keyinchalik m o s l a s h u v termini bilan almashtirilgan. *ayn.* Moslashuv.

KENG UNLI. Til tanglay tomon bir oz ko'tarilib, og'iz bo'shlig'i keng ochilishi bilan hosil bo'ladigan unli. Mas., a unlisi.

KENGAYTIRUVCHI SO'Z. So'z birikmalarida kengaytiruvchi tobe so'z. *qiyos.* Tobe so'z.

KENGAYUVCHI SO'Z. So'z birikmalarida kengayuvchi hokim so'z. *qiyos.* Hokim so'z.

KINOYA. Til birligini uning haqqoniy ma'nosiga nisbatan boshqa yoki qarama-qarshi ma'noda, kesatq, qochiriq, piching bilan ishlatishdan iborat ko'chim. Mas., *Xo'sh, sizcha nima qilish kerak, o'qimishli akam!* – dedi kinoya bilan Yo'lchi (Oybek).

KIRILL ALIFBOSI. XX asrning 40-yillarida qabul qilingan yozuv. Kirill yozuviga ayrim o'zgartirishlar kiritib, ushbu yozuvga asosan mazkur yozuvdan *щ, в* harflari chiqarilib, *ѣ, ѓ, з, ж* harflarini ilova qilgan holda qabul qilingan yozuv.

KIRISH BIRIKMA. Xuddi kirish so'z kabi vazifa bajaruvchi gap: *Dunyoda hech bir xalq to'g'ri kelolmas, mening bilishimcha, sening elingga* (H.Olimjon). *Shunday qilib, tarixiy shartnomaga qo'l qo'yildi.* q. Kirish so'z.

KIRISH GAP. Xuddi kirish so'z kabi vazifa bajaruvchi gap:

qandingni ur, yulduzlaring juft tushgan bo'lsa-chi, odam bolasi senlarni ajrata olmaydi! (Oybek). *q. Kirish so'z.*

KIRISH SO'Z. Gap bo'laklari bilan sintaktik bog'lanmagan, gap bo'lagi vazifasida bo'lmagan, gapning ayrim bo'laklari yoki butun gapning mazmuniga so'zlovchining turlicha munosabatini ifodalovchi so'z: *Zokir ota, shubhasiz, juda tajribali paxtakor* (A.Qahhor).

KIRISHLAR. So'zlovchining o'zi bayon etayotgan fikriga ishonch, gumon, achinish kabi munosabatlarini ifodalovchi sintaksis birliklar. Mas., *Bu iltimosingizni, albatta, bajaraman. Bal-ki, kelib qolar. Menimcha, eng yaxshisi shu. Afsuski, men yordam berolmayman.*

KIRITMA. *ayn. Kirish so'z.*

KIRITMALAR. 1. So'zlovchining o'zi bayon etayotgan fikriga munosabatini ifodalovchi so'zlar: *Demak, ertalab uchra-shamiz. Nahotki, daryolar oqar teskari, nahotki, odamlar kezar darbadar. Xayriyat, vaqtida yetib keldik.*

2. Gap bo'laklari bilan shakliy-grammatik bog'lanmagan, asosiy fikrga qo'shimcha, to'ldirish, aniqlik kiritish va shu kabi maqsadda qo'llanuvchi so'z. Kiritmalar barcha bo'laklar kabi sodd (*q.*) va murakkab (*q.*) bo'ladi.

KIRITMA GAPLAR. Kiritma so'zlarga o'xshash vazifani bajaruvchi gaplar: *Musobaqalarda Rahimberdi* (siz uni tanisiz) *pe-shqadamlik qilmoqda. Shokir sartarosh* (tumanda uni ham-ma taniydi, siz ham tanisangiz kerak) *o'g'lini uylantir-moqchi bo'libdi* ("Afandi latifalari"dan).

KITOBIIY USLUB. Kitobiy uslub uch xil bo'ladi: 1) ilmiy uslub (*q.*); 2) rasmiy uslub (*q.*); 3) publisistik uslub (*q.*).

KISHILIK OLMOSHLARI. Uch shaxsdan biriga ishora qiluvchi olmoshlar. Bu olmoshlarning shaxs va songa ko'ra qu-yidagi turlari bor: I shaxs birligi va I shaxs ko'pligi olmoshi: *men-biz*; II shaxs birligi va II shaxs ko'pligi olmoshi: *sen-siz*; III shaxs birligi va III shaxs ko'pligi olmoshi: *u-ular*.

KICHIK HARF. Imlo qoidalariga ko'ra bosh harf yoziladi-gan hollardan boshqa har qanday holatda ishlatiladigan harf. *qi-yos. Bosh harf.*

KICHIKLANGAN OTLAR. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda kichraytirish oti termini bilan almashtirilgan. *ayn. Kichraytirish oti.*

KICHIKLANGAN SUFAT. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda sifatlarning ozaytirma shakli termini bilan almashtirilgan. *ayn. Ozaytirma shakl.*

KICHRAYTIRISH SHAKLI. Otlarning *-cha, -choq, -chak* kabi qo'shimchalarini olgan shakli. Mas., *uycha, o'yinchoq, kelinchak. Oppoq kapalakchalar yeru-ko'kni to'ldirib to'zib ketgan, kumush qanotchalarini ohista silkitib charx urishardi* (E.Usmonov). *Bir kun ko'rmaganiga saman yo'rqa uyda qolgan toychoq'ini eslab kishnayapti* (M.Muhamedov). *qiyos. Erkalash shakli.*

KICHRAYTIRISH VA ERKALASH OTLARI. *q. Kichraytirish oti. Erkalash oti.*

KICHRAYTIRISH OTI. *ayn. Kichraytirish shakli.*

KODLASHTIRILGAN TIL. *ayn. Adabiy til.*

KOMMUNIKATSIYA (*lot. communicatio – xabar, aloqa*). Biror mazmunning til vositalari bilan berilishi, xabar qilinishi.

KONTEKST. (*lot. contextus – yaqin aloqa, birikish, qo'shilish*). Mazmun jihatdan tugallikka ega bo'lgan, o'z tarkibidagi so'z yoki iboralarning ma'nolarini belgilashga imkon beradigan nutq parchasi. Bunday nutq parchasi tarkibidagi so'zlar (iboralar) biri boshqasi uchun qurshov vazifasini bajaradi.

KUCHAYTIRMA SIFATLAR. Narsa-buyumdagi belgitusning eng yuqori darajasini ko'rsatuvchi sifatlari: *kap-katta, yam-yashil, ko'm-ko'k. qiyos. Kuchaytirma shakli.*

KUCHAYTIRMA SHAKLI. Belgining me'yoridan o'ta kuchli ekanini ifodalovchi shakl. Kuchaytirma shakl quyidagicha hosil qilinadi: *qip-qizil, sap-sariq, dum-dumaloq. qiyos. Kuchaytirma sifatlari.*

KUCHAYTIRUV KO'MAKCHILARI. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda kuchaytiruv yuklamalari termini bilan almashtirilgan.

KUCHAYTIRUV YUKLAMALARI. O'zi aloqador bo'l-

gan gap yoki so'z ma'nosiga diqqatni tortish uchun, uni kuchaytirish uchun qo'llanadigan yuklamalar: *ham, axir, -ku, -oq* kabilar: *Tushuntir axir menga, bir nima dedimmi...* (A.Muxtor). *Xotirjam bo'lgan hoji kechqurungi ovqatga qizining chiqmagani bilan ham ishi bo'lmadi* (Shuxrat).

KUCHAYTIRUV-TA'KID YUKLAMALARI. Gapning ma'lum bir bo'lagi yoki butun gap ma'nosini kuchaytirib, ta'kidlab keluvchi yuklamalar: *hatto, hattoki, ham, g'irt, -ku, -u (-yu), -da, -oq (-yoq)*. Mas., *Mol o'tlaydigan, bolalar chillak o'ynaydigan yerda!* (Sh.Xolmirzayev).

KUCHAYTMA GAP. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. q. **Undov gap.**

KO'MA. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan arabcha termin. Keyinchalik so'z turkumlari termini bilan almashtirilgan. q. **So'z turkumlari.**

KO'MAKCHI. Ot, olmosh, harakat nomi va sifatdoshlardan keyin kelib, ularni hokim so'zga bog'lash uchun xizmat qiluvchi so'zlar: *bilan, uchun, kabi, singari, orqali, sayin.*

KO'MAKCHI FE'L. O'z mustaqil ma'nolarini yo'qotgan, ravishdoshning *-(i)b, -a, -y* shakllariga qo'shilib, asosdan anglashilgan harakt-holatning bosqichlari va tarzini ifodalovchi fe'l. Mas., *boshlamoq, olmoq, yubormoq, turmoq, chiqmoq. qiyos. Yetakchi fe'l.*

KO'MAKCHI MORFEMA. Yetakchi morfemaga bog'lanib yangi so'z yasash yoki turli shakllar yasovchi qism: *paxta-pax-tazor, paxtakor, paxtachi; paxtadan, paxtani, paxtaga* kabi. *qiyos. Yetakchi morfema.*

KO'MAKCHI OT. Lug'aviy ma'nosini yo'qotmagan, ko'makchi vazifasida ham qo'llanadigan ot: *ost, ich, old* kabi otlar: *bu mavzu u s t i d a odamlar bir-birlari bilan qiziqib, muzokara qildilar* (Oybek). *Shu jimjit kecha q o' y n i d a Salomatning xayoli yoshligini izlab ketdi* (Said Ahmad).

KO'MAKCHI SO'ZLAR. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Ot, sifat, fe'l bo'lmagan so'zlar barchasi ko'makchi so'zlar sirasiga kiritilgan. q. **Yordamchi so'zlar.**

KO'MAKCHILAR VA KELISHIK QO'SHIMCHALARI SINONIMIYASI. Tobe bo'lak hokim bo'lakka ko'makchilar yordamida bog'langanda kelishik bilan almashinib qo'llanishi. Mas., *Ukam uchun oldim – ukamga oldim; qalam bilan yozdim – qalamda yozdim.*

KO'MAKCHILAR YORDAMIDA BOG'LANISH. Mustaqil so'zlarning o'zaro ko'makchilar yordamida bog'lanishi. *qiyos. Kelishiklar yordamida bog'lanish.*

KO'MAKCHILI TO'LDIRUVCHI. Bog'lovchi vosita ko'makchilar yordamida ifodalangan to'ldiruvchi. Mas., *Sen bilan olam munavvar. qiyos. Kelishikli to'ldiruvchi.*

KO'P ASOSLI SO'ZLAR. Ikki yoki undan ortiq asosdan tashkil topgan so'zlar. Mas., *gultojxo'roz, namozshomgul, karvonsaroy, jo'jaxo'roz, Kattaqo'rg'on, Sirdaryo, Oqdaryo. qiyos. Bir asosli so'zlar.*

KO'P MA'NOLI SO'ZLAR. Til birliklarining birdan ortiq ma'noga ega bo'lishi: *bosh (boshi katta, ko'chaning boshi, ko'pchilikka bosh). ayn. Polesemantik so'zlar. zid. Bir ma'noli so'zlar.*

KO'P NUQTA. Uch nuqta bilan ifodalanadigan tinish belgisi (...) bo'lib, mazmuni tugamagan gaplar oxirida, iqtibos yoki olingan misollarning tushirib qoldirilgan qismlari o'rnida va b. holatlarda qo'llanadi: *Faqat o'zingga ishonarding... q. Nuqtalar.*

KO'P TOCHKA. *ayn. Ko'p nuqta.*

KO'PLIK. *ayn. Ko'plik son.*

KO'PLIK SON. 1. Son shaklining (birlik songa qarama-qarshi holda) narsa-buyumning birdan ortiqqligini, ko'pligini bildiruvchi shakli. Sonning bu shakli *-lar* qo'shimchasi yordamida yasaladi: *kitoblar, daraxtlar, o'quvchilar* kabi. *zid. Birlik son. q. Son shakli.*

2. Buyum-narsaning birdan ortiq (ko'p) shaxsga oidligi ma'nosi va shu ma'noni ifodalovchi shakli: *maktabimiz, maktabingiz, maktablari. q. Egalik shakli. qiyos. Birlik son 2.*

3. Olmoshlarda: shaxsning birdan ortiq (ko'p)ligini bildiruvchi turi: *biz, siz, (bizlar, sizlar), ular. q. Kishilik olmoshlari. qiyos. Birlik son 3.*

4. Fe'llarda harakatni birdan ortiq shaxs bajarishi (birdan or-

tiq shaxsga oidligi) ma'nosi va shu ma'noni ifodalovchi shakl: *oldik, olganmiz, olamiz; bersak, bersangiz* kabi. *q. Shaxs-son shakli. qiyos. Birlik son 4.*

KO'PLIK SHAKLI. Otlarning *-lar* qo'shimchasini olgan shakli. Mas., *kitoblar, qalamlar, odamlar. qiyos. Birlik shakli.*

KO'RILGAN FE'L. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Ish-harakatning o'tgan zamon-da bo'lgan-bo'lmaganini bildirgan fe'llar. *q. O'tgan zamon fe'li.*

KO'RISH FE'LLARI. Insonning ko'rish harakat-holatini ifodalaydigan fe'llar: *qaradi, ko'rdi, boqdi, termuldi.*

KO'RSATISH OLMOSHLARI. Oldingi gap, gapdagi bi-ron-bir so'z, so'z birikmasi o'rnida qo'llanib, unga ishora qiluvchi yoki biror so'zni aniqlab keluvchi olmoshlar. *Bu, shu, u, o'sha, ana, mana* kabi so'zlar ko'rsatish olmoshlari sanaladi.

KO'RSATISH OLMOSHLI ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR. Bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi ma'nosini izohlash uchun qo'llangan ergash gaplar.

KO'CHIRISH QOIDALARI. Imloda satrga sig'may qolgan so'zlarni keyingi qatorga bo'g'in asosida ko'chirib yozish tamoyili. Mas., *tad-birkor, tadbir-kor, kol-lej, ma'-lum; e'-lon* emas *e'lon, u-ka* emas *uka, mudofa-a* emas *mudo-faa* va b.

KO'CHIRMA GAP. Birovning aynan keltirilgan yoki o'zganing hech o'zgarishsiz nutqqa olib kirilgan gapi: *"Intil-ganga tole yor", - deydi xalqimiz. "Biz yagona daraxtning butoqlaridek bir butun bo'lgan taqdirimizdagina kuch-qudrat kasb etamiz", - dedi O'zbekiston xalq shoirasi Halima Xudoyberdiyeva. qiyos. O'zlashtirma gap.*

KO'CHIRMA GAPLI QO'SHMA GAP. 1. Muallif gapi va ko'chirma gapdan tashkil topgan qo'shma gap: *Durroj ovchiga yalinib dedi: "Sen meni qo'yib yuborsang, barcha do'stlarimni aldab kelib, tuzog'ingga tushirib beraman".*

2. Monologik nutqda so'zlovchining o'zgalari gapidan aynan foydalanishi. Mas., *"Oltin boshing omon bo'lsa, rangi-ro'ying somon bo'lmas", - deydi xalqimiz.*

KO'CHMA MA'NO. So'zni to'g'ri ma'nosini anglatgan nar-sa-hodisalardan boshqa narsa-hodisalarga nom sifatida ko'chirish

asosida hosil bo'lgan ma'no. Mas., *qoplon so'zining "qaytmas, epchil yigit" ma'nosi. qiyos. To'g'ri ma'no.*

L

LAB TOVUSHLARI. Lablarning faol harakati bilan hosil bo'luvchi tovushlar.

LAB UNDOSHLARI. Lablarning faol harakati bilan hosil bo'ladigan undoshlar. Bular ikki xil: lab-lab undoshlari (*q.*) va lab-tish undoshlari (*q.*).

LAB-LAB UNDOSHLARI. Ikki labning faol harakati bilan bir-biriga yaqinlashuvi yoki jipslashuvi natijasida hosil bo'ladigan undoshlar: *p, b, m kabi. qiyos. Lab-tish undoshlari. q. Undosh tovush.*

LABLANGAN UNLILAR. Lablanish bilan hosil bo'luvchi unlilar. Mas., *o' va u* unlilari.

LABLANMAGAN UNLILAR. Hosil bo'lishida labning harakati ishtirok etmaydigan unlilar: *i, e, a.*

LAB-TISH UNDOSHLARI. Pastki labning yuqori tish bilan birlashishi yoki unga yaqinlashishi orqali hosil bo'luvchi undoshlar. Mas., *v, f* undoshlari.

LAHJA. Mahalliy dialektning bir necha shevadan iborat guruhi. *qiyos. Sheva.*

LEKSEMA. (*yun. lexis – ibora, nutq o'rami*). Tilning lug'at tarkibiga xos birlik; til qurilishining lug'aviy ma'no anglatuvchi unsiri. *qiyos. So'z.*

LEKSIKA. (*yun. lexikos – so'zga oid, lug'aviy*). Tildagi so'zlarning barchasi. Tilning lug'at tarkibi.

LEKSIK ANTONIM. Ma'nosi bir-biriga zid bo'lgan so'z: *katta-kichik, uzun-qisqa, past-baland.*

LEKSIK HODISA. So'zlarning yakka va tub holda ma'lum bir lug'aviy ma'no anglatishi. So'z ma'no ifodalaydi. So'z birikmasi esa tushuncha ifodalaydi.

Kitob so'zi bir narsaning umumlashgan oti bo'lib, yolg'iz tushunchani ifodalaydi, *o'rtog'imning kitobi* birikmasida esa faqat "*kitob*" ma'nosining o'zi emas, balki "*o'rtog'imga tegishli kitob*" tushunchasini ifodalaydi. *qiyos. Grammatik hodisa.*

LEKSIK MA'NO. Soʻzning material qismi (leksema) bildiradigan maʼno: maʼlum tovushlar jamlamasining maʼlum obʼektiv voqelikka bogʻlash bilan kishi ongida yuzaga keladigan mazmun-mundarija; lugʻaviy maʼno. Mas., *uy soʻzining leksik maʼnosi* – “*kishi yashaydigan bino*”, *yugurmoq soʻzining leksik maʼnosi* – “*bir joydan ikkinchi bir joyga shiddat bilan harakatlanmoq, katta-katta va tez-tez qadam tashlamoq*” va b. *qiyos. Grammatik maʼno.*

LEKSIK MORFEMA. *ayn. Leksema.*

LEKSIK OMONIM. Tashqi tomoni (aytilishi va yozilishi) oʻxshash – bir xil boʻlgan ikki yoki undan ortiq soʻz: *bor (bor-moq), bor (mavjud).*

LEKSIK SINONIM. Ichki tomoni (maʼnosi) oʻxshash boʻlgan ikki yoki undan ortiq soʻz: *kun-oftob-quyosh.*

LEKSIK STILISTIKA. *q. Leksik uslubiyat.*

LEKSIK USLUBIYAT. Turli leksik qatlamlarning uslubiy imkoniyat va xususiyatlari, soʻzlarning funksional-uslubiy, emotsional-ekspressiv boʻyogʻi, shuningdek, nutqda leksik vositalarni maqsadga muvofiq tarzda tanlash va qoʻllash haqidagi taʼlimot. *ayn. Leksik stilistika.*

LEKSIKOGRAFIYA. (*yun. Lexikos* – lugʻat, *grapho* – yoza-man). *q. Lugʻatshunoslik.*

LEKSIKOLOGIYA (*yun. lexikos* – lugʻatga, soʻzga oid, lugʻat haqidagi logos – taʼlimot). Tilshunoslikning tilning lugʻat tarkibini oʻrganuvchi boʻlimi.

LEKSIKOLOGIK TAHLIL. Leksik birliklarning tarixiy-etimologik qatlamlar (oʻz qatlam yoki oʻzlashgan qatlamga oidligi), zamoniylik (arxaizm, istorizm, neologizm), shakl va maʼno munosabatiga koʻra (omonim, sinonim, antonim) va shu kabi nuqtai nazarlardan boʻladigan tahlil.

LINGVISTIKA. (*fran. linguistique* < *lot. lingua* – til). *ayn. Tilshunoslik.*

LINGVISTIK LUGʻAT. Lugʻaviy birliklarning maʼnosi, qoʻllanishi va boshqa lingvistik xususiyatlari talqin etiladigan lugʻat. Mas., izohli lugʻatlar, imlo lugʻatlari, tarjima lugʻatlari. *q. Filologik lugʻat. qiyos. Qomusiy lugʻat.*

LINGVISTIK TAHLIL. Til, nutq birliklarini uni tashkil

etuvchi qismlari, mazmuni, vazifasi va boshqa xususiyatlari nuqtai nazaridan tadqiq etish, shu nuqtai nazardan til birliklarining aniq holatini belgilash. Lingvistik tahlilning quyidagi turlari farqlanadi: 1) leksikologik tahlil (*q.*); 2) frazeologik tahlil (*q.*); 3) semasiologik tahlil (*q.*); 4) fonetik tahlil (*q.*); 5) imloviy tahlil (*q.*); 6) orfoepik tahlil (*q.*); 7) morfem tahlil (*q.*); 8) so'z yasaliş tahlili (*q.*); 9) morfologik tahlil (*q.*); 10) sintaktik tahlil (*q.*); 11) punktuatsion tahlil (*q.*); 12) uslubiy tahlil (*q.*); 13) etimologik tahlil (*q.*).

LOGIK URG'U. *ayn.* Mantiqiy urg'u.

LOTIN YOZUVI ASOSIDAGI YANGI O'ZBEK ALIFBOSI. *q.* Alifbo.

LUG'AT. So'zlarning alifbo tartibida joylashtirilishi. Lug'atlar bir necha turli bo'ladi: 1) izohli lug'at (*q.*); 2) imlo lug'ati (*q.*); 3) tarjima lug'ati (*q.*).

LUG'ATSHUNOSLIK. Lug'at tuzish qoidalarini o'rganuvchi tilshunoslik sohasi. *ayn.* Leksikografiya.

LUG'AVIY ANTONIM. *ayn.* Leksik antonim.

LUG'AVIY OMONIM. *ayn.* Leksik omonim.

LUG'AVIY SINONIM. *ayn.* Leksik sinonim.

LUG'AVIY SINONIMLAR. So'z maqomidagi (leksik) sinonimlar. Mas., *oraz, uzor, ruxsor, chehra, yuz, bet, aft, bashara, nusxa, turq* va b. *qiyos.* **Affiks sinonimlar.**

LUG'AVIY SHAKL YASOVCHI MORFEMA. Yetakchi morfemaga qo'shilib, undan yangi so'z yasamaydigan va o'zi qo'shilgan so'zni boshqasiga bog'lash uchun xizmat qilmaydigan shakl yasovchi morfemalar: *o'qigach, oqargan. qiyos.* **Sintaktik shakl yasovchi morfema.**

LUG'AVIY SHAKL YASOVCHI QO'SHIMCHALAR. Asosga qo'shilib, uning ma'nosiga qo'shimcha ma'no yuklovchi qo'shimcha. Ular ko'plik, kichraytirish-erkalash, sifat darajalari va boshqa qo'shimchalardan iborat. *qiyos.* **Sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar.**

LUG'AVIY SHAKL QO'SHIMCHALARI. *ayn.* Lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar.

M

MADANIY NUTQ. Tilning mavjud barcha vositalari va ular imkoniyatlaridan maqsadga muvofiq tarzda o'rinli, to'g'ri foydalanilgan holda tuzilgan nutq.

MAHALLIY SO'ZLAR. Ma'lum bir hududga xos bo'lib, umumo'zbek tilida boshqacha ko'rinishga va ma'noga ega bo'lgan so'zlar. *ayn. Shevaga xos so'zlar.*

MAJHUL FE'L. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. *q. Majhul nisbat.*

MAJHUL NISBAT. Bajaruvchisi noma'lum bo'lgan harakat yoki holatni ifodalovchi fe'l shakli. Majhul nisbat *-l, -il, -n, -in* qo'shimchalari bilan yasaladi. Mas., *taraldi, yuvildi, kiyildi.*

MAKTAB GRAMMATIKASI. Maktablarda o'qitish uchun mo'ljallangan an'anaviy grammatikaning shartli nomi.

MAKTAB LUG'ATI. Hajm va mazmuni maktab talabalariga moslashtirilgan lug'at.

MAKON-ZAMON SIFATLARI. Narsalarning o'rin va vaqtiga nisbatan belgilarini bildirgan sifatlar. Mas., *tungi, bulturgi, qishki, kechki, kuzgi.*

MAKROMATN. Bir umumiy mavzu ostida birlashgan bir necha mikromatnlardan tashkil topuvchi yaxlit asar. Masalan, Abdulla Qahhorning "O'g'ri" hikoyasida ishtirok etgan barcha mikromatnlar "o'g'rilik" umumiy mavzusi ostida birlashgan. *qiyos. Mikromatn.*

MA'NO URG'USI. *q. Mantiqiy urg'u.*

MA'NODOSH SO'ZLAR QATORIDA BOSH SO'Z. *ayn. Ma'nodoshlik qatori.*

MA'NODOSH SO'ZLAR. Bir umumiy ma'noni ifodalovchi ikki va undan ortiq so'zlar: *yuz, chehra, bet, bashara* kabi. *ayn. Sinonim so'zlar.*

MA'NODOSH SO'ZLARDA UMUMIY MA'NO. Ma'nodosh so'zlarning bir umumiy ma'noni ifodalashi. Mas., *shivirlamoq, pichirlamoq, gapirmoq, baqirmoq, bo'kirmoq* so'zlari so'zlash umumiy ma'nosi bilan yaqin turadi. *qiyos. Ma'nodosh so'zlarda xususiy ma'no.*

MA'NODOSH SO'ZLARDA XUSUSIY MA'NO. Ma'nodosh so'zlar qatoridagi so'zlarning bir umumiy ma'noni ifodalasa ham, ma'no nozikligi bilan farqlanadi. Mas., *shivirlamoq, pichirlamoq, gapirmoq, baqirmoq, bo'kirmoq* so'zlari so'zlash umumiy ma'nosi bilan yaqin tursa-da, *shivirlamoq* so'zi ma'no nozikligi bilan *bo'kirmoq* so'zidan farq qiladi. Ana shu farqlanish ma'nodosh so'zlarda xususiy ma'noni tashkil etadi. *qiyos. Ma'nodosh so'zlarda umumiy ma'no.*

MA'NODOSHLIK QATORI. Ma'nodosh so'zlarning bir qatorda tizilib kelishi: *sovg'a, hadya, tuhfa, armug'on.*

MA'NODOSH QO'SHIMCHALAR. Ma'lum bir so'z yasash ma'nosini ifodalashda birdan ortiq qo'shimchalardan foydalanish hodisasi. Mas., *-li* qo'shimchasi o'rnida *-kor, -dor, bo-, ba-, ser-* qo'shimchalarini qo'llash mumkin: *itoatli-itoatkor, shirali-shirador, savlatli-basavlat, sutli-sersut, obro'li-boobro'.* *ayn. Affiks sinonimlar. qiyos. Shakldosh qo'shimchalar.*

MA'NODOSH SIFATLAR. O'zida ham shakl ham xususiyat ma'nolarini aks ettirgan so'zlar. Mas., *ulkan tog', ulkan odam; buyuk imorat, buyuk shoir.*

MA'NONING KENGAYISHI. Tarixiy taraqqiyot jarayonida ma'no hajmining kengayishi, leksik ma'noning avvalgisiga nisbatan kengroq voqelikni bildirishi. Mas., *U o'z nonini mehnat bilan topadi* (*non* so'zi bu o'rinda mol-mulk ma'nosida qo'llangan. Umuman tirikchilik vositasi, ovqat...). *qiyos. Ma'noning torayishi.*

MA'NONING TORAYISHI. Tarixiy taraqqiyot jarayonida ma'no hajmi (ko'lami)ning torayishi, leksik ma'noning avvalgisiga nisbatan torroq voqelikni bildirishi. Mas., *Besh qo'lini og'ziga urmoq. Besh qo'l baravar emas* (*qo'l* so'zi bu o'rinda barmoq ma'nosida). *qiyos. Ma'noning kengayishi.*

MANTIQUIY URG'U. Gapdagi biror so'zni, bo'lakni (ma'nosini ta'kidlab, kuchaytirib) ajratuvchi urg'u; ma'no urg'usi. Mas., *Men ertaga muzeyga boraman* gapidagi har bir so'zni mantiqiy urg'u bilan aytish (ajratish) mumkin: 1) *Men ertaga muzeyga boraman;* 2) *Men ertaga muzeyga boraman;* 3) *Men ertaga muzeyga boraman;* 4) *Men ertaga muzeyga boraman.* *ayn. Logik urg'u. qiyos. Gap urg'usi.*

MAQOL. Chuqur ma'noli, tuzilishi gapga teng, alohida ritmik-melodik xususiyatlarga ega bo'lgan folklor janri. Maqollarda xalqning ko'p yillik tajribalari, hayot hodisalarining ma'lum bahosi (unga munosabat) aks etadi: *Daryo suvini bahor toshirar, Odam qadrini mehnat oshirar.*

MAQSAD ERGASH GAP. Bosh gapdan anglashilgan harakat, voqea-hodisaning qanday maqsad bilan yuz berishini bildiruvchi ergash gap. Mas., *Hamma yig'ilsin deb, majlis soat beshga ko'chirildi.*

MAQSAD FE'LI. Shaxsning maqsadini bildiruvchi fe'llar. Mas., *kuylamochi, bormochi, aytmoqchiman, aytmoqchisan, aytmoqchi* kabi. *qiyos. Holat fe'li.*

MAQSAD GAP. Maqsad ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi ergash gap. *q. Maqsad ergash gap.*

MAQSAD HOLI. Ish-harakatning maqsadini bildirgan hol. *Nima uchun? nima maqsadda? nima qilgani?* so'roqlariga javob bo'ladi. *Qoratoy do'stining dov-daragini surishtirish uchun yelib-yugurdi (Oybek). Bolalar o'ynab kelgani ko'chaga chiqib ketishdi (Oybek).*

MASDAR. XX asrning boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan arabcha termin. Fe'lning noaniq shakli. *q. Infinitiv. qiyos. Harakt nomi.*

MATALLAR. Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, to'g'ri ma'noda qo'llaniladigan, xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan barqaror birikmalar. Mas., *Yaxshidan bog' qoladi, yomondan dog'.* *Qimirlagan qir oshar.*

MATN. 1. Yonma-yon harflar, yozuv orqali aks ettirilgan nutq, umuman, nutq parchasi; tekst.

2. Ma'lum voqelik haqida tasavvur (ma'lumot) beradigan bir yoki bir necha sintaktik birliklardan tashkil topgan nutqiy butunlik.

MAVHUM OT. Sezgi a'zolarimiz orqali bilishimiz mumkin bo'lmagan, tafakkur va tasavvur orqali idrok qilinadigan otlar. Mas., *dev, xayol, aql, o'y, go'zallik. qiyos. Aniq ot.*

MAVHUM OT YASOVCHI QO'SHIMCHALAR. *-lik, -ch, -inch* qo'shimchalari yordamida yasalgan so'zlar. Mas., *ovunch, tinchlik, xurramlik, yupanch, o'kinch.*

MAVZU KO'MAKCHILARI. Yetakchi so'zga bog'lanib, mavzu ma'nosini bildirgan ko'makchilar: *haqida, to'g'risida* kabi. Mas., *Sinfdoshlar o'quvchilik yillari haqida suhbatlashdilar.*

MAYDON O'LCHOVLARI. Yer yuzasini o'lchashda ishlatiladigan so'zlar: *sotix, gektar.*

MAYL KATEGORIYASI. So'zlovchining fe'ldan anglashilgan harakat-holatiga munosabatini bildirgan fe'l shakllari tizimi.

MAYL SHAKLLARI. Fe'l ifodalagan harakat-holat haqidagi xabar, buyruq-istak, shart ma'nolarini ifodalovchi fe'l shakllari. Fe'llarning uchta mayl shakli mavjud: 1) xabar mayli (*q.*); 2) buyruq-istak mayli (*q.*); 3) shart mayli (*q.*).

MAZA-TA'M SIFATLARI. Narsalarning maza-ta'mini bildirgan sifatlar. Mas., *achchiq, shirin, nordon.*

MAZMUN. Muayyan lingvistik birlikning ma'no tomoni, ya'ni til (nutq) birligining ichki (mazmun) tomoni.

MAZMUNYI MUNOSABAT. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning mazmuniy muvofiqligi. *qiyos. Grammatik munosabat.*

METAFORA (*yun. metaphora* – ko'chirish). Bir buyum-narsaning nomini boshqa buyum-narsaga biror tomondan o'xshashligini e'tiborga olib ko'chirish. Metafora so'zning yangi ma'nolari hosil bo'lishida qatnashadigan omillardan biri. Mas., *qanot, kosa, arafa* so'zlarining *samolyot qanoti, tarvuzning kosasi, bayram arafasi* birikmalaridagi ma'nosi metafora asosida hosil bo'lgan. *q. Metonimiya.*

METONIMIYA (*yun. metonymia* – qayta nomlash). Bir buyum-narsa, belgi, harakat nomini o'zaro tashqi ichki bog'liqlik asosida boshqa buyum-narsa, belgi yoki harakatga nisbatan qo'llash; shunday qo'llash asosida bir buyum-narsa, harakat, belgi nomining boshqa buyum-narsa, harakat yoki belgiga ko'chishi. Metonimiya so'zning yangi ma'nolari hosil bo'lishida muhim rol o'ynaydi. Mas., *kulgi so'zining "mazax", "masxara" ma'nosi, samovar so'zining "choyxona" ma'nosi* metonimiya asosida hosil bo'lgan ma'nolardir. *q. Metafora.*

METATEZA (*yun. metathesis* – o'rin almashtirish). So'zdagi tovushlarning o'rin almashinuvi. Mas., *bo'yra-bo'rya, kiprik-kirpik, tuproq-turpoq* va b.

MIKROMATN. Bir necha gaplarning o'zaro grammatik va mazmuniy bog'lanishidan tashkil topgan, mazmuniy yaxlitlikka ega bo'lgan qo'shma gaplarga nisbatan yirikroq yozma va og'zaki nutq parchasi. *qiyos.* **Makromatn.**

MILLIY TIL. Millat bo'lib shakllangan jamoaning umumiy tili.

MIQDOR SON. Narsalar, belgi-xususiyatlar, harakt-holatlarining miqdorini bildirgan sonlar. Miqdor sonlar qanday miqdorni bildirishiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: 1) sanoq son (*q.*); 2) dona son (*q.*); 3) chama son (*q.*); 4) taqsim son (*q.*); 5) jamlovchi son (*q.*); 6) kasr son (*q.*).

MIQDOR-DARAJA ERGASH GAP. Bosh gapdan anglashilgan harakat-hodisaning miqdor-darajasini bildiruvchi ergash gap: *Insonga havo nechog'lik zarur bo'lsa, xalqqa tinchlik, ozodlik va baxt-saodat ham shunchalik zarurdir.*

MIQDOR-DARAJA GAP. Miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi ergash gap.

MIQDOR-DARAJA HOLI. Ish-harakatning bajarilishidagi miqdor-darajani belgilovchi hol.

MIQDOR-DARAJA RAVISHLARI. Harakat va holatning bajarilishidagi miqdor-darajani bildiradigan va *qancha?* so'rog'iga javob bo'lgan ravishlar: *sal, picha, xiyol, oz, ko'p, kam, ancha.*

MODAL SO'ZLAR. Bayon qilinayotgan fikrga so'zlovchining *ishonch, gumon, quvonch, afsuslanish* kabi munosabatlarini bildirgan so'zlar: *albatta, shaksiz, ehtimol, balki, chamasi, shekilli, darhaqiqat, haqiqatdan, xullas, demak, umuman, avvalo, avvalambor, masalan, jumladan, attang, afsus, xayriyat.* Mas., *Avvalo, insonning qalbi go'zal bo'lmog'i kerak.*

MODDA-MA'DAN OTLARI. Modda-ma'dan nomlarini bildirgan otlar: *temir, po'lat, kumush, oltin, olmos* kabi.

MONOLOG (*yun.* monos – bir, iogos – so'z, nutq). So'zlovchining o'ziga qaratilgan, boshqa shaxsning tinglash va javob berishini e'tiborda tutmaydigan nutq. *qiyos.* **Dialog.**

MONOLOG SHAKLIDAGI KO'CHIRMA GAP. So'zlovchining o'zgalar gapidan aynan foydalanishi. Mas., *"Oltin boshing omon bo'lsa, rangi-ro'ying somon bo'lmas", – deydi xalqimiz.*

MONOLOGIK MATN. *ayn.* Tavsifiy matn.

MONOLOGIK NUTQ. Ayrim shaxsga tegishli bo'lgan nutq. *qiyos.* **Dialogik nutq.**

MONOSEMANTIK SO'ZLAR. (*yun.* monos – bir, sema – belgi) Til birliklarining faqat bir ma'noga ega bo'lishi: *behi, echki, kombayn.* *ayn.* Bir ma'noli so'zlar. *zid.* Polesemantik so'zlar.

MORFEM TAHLIL. So'zning morfema tarkibini, morfemalarning turlarini, har bir turning ma'no va vazifasiga ko'ra turlarini belgilash.

MORFEMA. (*yun.* morphe – shakl). Tilning ma'noli, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan eng kichik birligi. Asosiy xususiyatiga ko'ra, morfemalar ikki turga bo'linadi: 1) leksik morfema (*q.*); 2) affiksial morfema (*q.*). Mas., *ishchi* so'zida ikki morfema bor: *ish* va *chi*. *Ish* – leksik morfema, *chi* – affiksial morfema.

MORFEMIKA. So'zlarning eng kichik ma'noli qismlarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi. *q.* **Morfema.**

MORFOLOGIK OMONIMLAR. Turli so'zlarning va so'z shakllarining o'xshash bo'lishi: *ruchka+m* (*-m* egalik qo'shimchasi: *mening ruchkam*) – *borsa+m* (*-m* – tuslovchi qo'shimcha: *men borsam*).

MORFOLOGIK SINONIMLAR. So'z shakllarining – qo'shimchalarning ma'nosidagi o'xshashlik: *ayting+iz* va *ayting+lar* (*-iz* va *-lar* qo'shimchalari). So'z yasovchi qo'shimchalarda ham o'xshashlik bo'lishi mumkin: *o'rin+siz* – *no-o'rin*, *tartib+siz* – *be-tartib* kabi.

MORFOLOGIK TAHLIL. So'zlarning umumkategorial ma'nolarga ko'ra (so'z turkumlari nuqtai nazaridan) turlarini, so'zning morfologik tuzilishini, bu tuzilishdagi qismlarning xususiyatlarini (turlari, ma'no va vazifalarini) belgilash.

MORFOLOGIK USLUBIYAT. Turli morfologik qatlamlarning uslubiy imkoniyat va xususiyatlari, so'z va qo'shimchalarning funksional-uslubiy, emotsional-ekspressiv bo'yog'i, shuningdek, nutqda morfologik vositalarni maqsadga muvofiq tarzda tanlash va qo'llash haqidagi ta'limot.

MORFOLOGIK YOZUV. So'z va qo'shimchalar talaffuzga

qarab emas, qabul qilingan qoidalar asosida yoziladi: *tussiz emas tuzsiz, o'qipti emas o'qibdi.*

MORFOLOGIYA. (*yun.* morphe – shakl+logos – ta'limot). So'zlarning grammatik ma'nolari va grammatik shakllarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi.

MOSLASHUV. Tobe so'zning hokim so'zga qaratqich kelishigi qo'shimchasi yordamida, hokim so'zning esa tobe so'zga egalik qo'shimchalari yordamida bog'lanishi: *kitobning muqovasi, xonalarning kattarog'i, bizning sinfirmiz, sizning ukangiz.*

MOSLIK. Ega va kesimning shaxs va sonda mosligi: *Biz Guliston shahar 1-sonli Bolalar musiqa va san'at maktabiga bordik. Men Mustaqillik maydoniga sayohatga bordim.*

MUALLIF GAPI. Ko'chirma gaplarda so'zlovchining gapi: *Jo'raboyev o'tirishga joy ko'rsatib, mehribonlik bilan murojaat qildi: "Kelganingga xursandman, Oyqiz". ayn. Avtor gapi. zid. Ko'chirma gap.*

MUNOSABAT SHAKLLARI. O'zi qo'shilayotgan so'zni boshqasiga bog'lash vazifasini bajaruvchi qo'shimchalar. Ular egalik (*q.*), kelishik (*q.*), shaxs-son qo'shimchalaridan iborat. *qiyos. Sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar.*

MURAKKAB BO'LAK. Birdan ortiq lug'aviy birlik (mustaqil so'z yoki turg'un so'z birikmasi) bilan ifodalangan gap bo'lagi. Mas., *Nonushta paytida / Jo'raxon haqida kitob yozmoqchiligimni / aytdim (S.Ahmad).*

MURAKKAB FE'L KESIM. O'z ichida boshqa bo'laklarga ajratilmaydigan, gapda yaxlit bitta gap bo'lagi bo'lib keladigan kengaygan birikma va iboralar. *U birdaniga to'nini teskari kiyib oldi. Dadam qo'li ochiq odam edilar.*

MURAKKAB GAP. 1. Turli bog'lovchi vositalar yordami bilan o'zaro bog'langan uch va undan ortiq gaplarning bir butunligi.

2. Uyushiq bo'lak, ajratilgan bo'lak, undalma va kiritmalar ishtiroki bilan murakkablashgan sodda gap.

MURAKKAB HOL. Ikki va undan ortiq so'zdan iborat bo'lgan hollar. Mas., *Ayol sochlari parishon, oyoqlari yalang, yoqasi ochiq ko'chaga otildi (S.Karomatov). Tursun-*

ali bir-bir bosib minbarga chiqdi va dona-dona gapirdi. Tiniq suvdanhovuch-hovuch oldi, qonib-qonib ichdi. Sharifa bilan Nasiba arazlashganda Durdona ularni yarashtirib qo'ydi.

MURAKKAB KESIM. Ikki va undan ortiq so'z bilan ifodalangan kesim. *Ayozli kunlar asta-skein o'tib borayotir. Uchrashuv qiziqarli bo'ldi.*

MURAKKAB KIRITMALAR. So'z birikmalari, kengaygan birikmalar va gaplar bilan ifodalangan kiritmalar: *Baxtga qarshi, Saida uning xohishini payqamadi (A.Qahhor). Chinorning yonish voqeasi (uning tafsilotini ikkinchi bobda bayon qilgan edik) jamoaga asta-sekin ma'lum bo'la bordi. qiyos. Sodda kiritmalar.*

MURAKKAB OT KESIM. Bog'lama vazifasida kelgan yordamchi fe'l yoki ko'makchi fe'l tarzidagi qo'shilish. *Men uchuvchi bo'laman.*

MURAKKAB QO'SHMA GAP. Turli bog'lovchi vositalar yordami bilan o'zaro bog'langan uch va undan ortiq gaplarning bir butunligi.

Murakkab qo'shma gaplar to'rt guruhga bo'linadi: 1) bir necha ergash gapli murakkab qo'shma gaplar (*q.*); 2) bir necha bosh gapli murakkab qo'shma gaplar (*q.*); 3) aralash murakkab qo'shma gaplar (*q.*); 4) qismlari uyushgan murakkab qo'shma gaplar (*q.*).

MURAKKAB SO'Z BIRIKMASI. Qismlari yoki ulardan biri birdan ortiq so'z bilan ifodalangan birikma. Mas., *Mirzakarimboy o'z o'g'liga o'qrayib, boshini quyi solganini hamma sezdi (Oybek). Moshrang duxoba do'ppili bola bolalarning eng kattasi edi (Oybek). qiyos. Sodda so'z birikmasi.*

MUSTAQIL HOL. To'g'ridan-to'g'ri kesim vazifasidagi fe'lga tobe bog'lanib kelgan hol. Mas., *Dalalarda boshlanadi ish. qiyos. Nomustaqil hol.*

MUSTAQIL KESIM. Shaxs-son va zamon shakllaridagi fe'l kesimlar hamda bog'lamasiz va bog'lamali ot kesimlar. *Qalb salomat bo'lsa, aql ham, fikr ham salomat bo'ladi (Said Ahmad). Aravalalar bugun yetib borishsa, ular ertaga qaytib kelishlari mumkin (Said Ahmad). qiyos. Nomustaqil kesim.*

MUSTAQIL MA'NOLI SO'ZLAR. Biror so'roqqa javob bo'lib, gapda gap bo'laklari bo'lib kela oladigan mustaqil ma'noli so'zlar. *q. Mustaqil so'zlar. zid. Yordamchi ma'noli so'zlar.*

MUSTAQIL SO'ZLAR. Lug'aviy ma'noga ega, nominativ vazifa bajaradigan, ya'ni narsa-buyum, hodisa, belgi, harakat kabilarni ataydigan yoki unga ishora qiladigan va gapning mustaqil bo'lagi vazifasida kela oladigan so'zlar; mustaqil so'z turkumlariga oid so'zlar. Mas., ot, sifat, f'el kabi turkumga oid *odam, daraxt, suv; yaxshi, keng, achchiq; yozmoq, ko'rmoq, so'ramoq* kabi so'zlar mustaqil so'zlardir. *q. Mustaqil so'z turkumlari.*

MUSTAQIL SO'Z TURKUMLARI. Mustaqil so'zlardan iborat so'z turkumlari. Bular quyidagi so'z turkumlaridir: fe'l (*q.*); ot (*q.*); sifat (*q.*); son (*q.*); olmosh (*q.*); ravish (*q.*) *q. So'z turkumlari. zid. Yordamchi so'zlar.*

MUSTAQIL TO'LDIRUVCHI. To'g'ridan-to'g'ri kesimga tobe bog'lanib kelgan to'ldiruvchi. Mas., *Seni sog'indim. qiyos. Nomustaqil to'ldiruvchi.*

N

NAFAS APPARATI. *q. Nutq a'zolari.*

NAHV. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan arabcha termin. Tilshunoslik fanida grammatikaning sintaksis bo'limi. *q. Sintaksis.*

NARSA NOMLARI. Jonli va jonsiz narsalarni bildirgan so'zlar. *q. Narsa otlari.*

NARSA OTLARI. Jonli va jonsiz narsalarni bildirgan otlar. Narsa otlari *nima?* so'rog'iga javob bo'ladi. Mas., *do'ppi, arra, bolta, tulki, bo'ri, ketmon, piyola, yalpiz, oy.*

NARSA-BUYUM OTLARI. *ayn. Narsa otlari.*

NATIJA ERGASH GAP. Bosh gapdan anglashilgan harakat, voqea-hodisaning natijasini, xulosasini bildiruvchi ergash gap: *Bu o'ylar shu darajada chuvalib ketdiki, bora-bora u hech birini ravshan tasavvur qilolmay qoldi* (Shuxrat).

NATIJA GAP. Natija ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi ergash gap.

NEGIZ. 1. O'zakka yasovchi qo'shimcha qo'shish bilan hosil bo'lgan yasalma: *bil, bilim, bilimdon; ter, terim, terimchi*. *Bilim va terim* negizlaridan *bilimdon* va *terimchi* so'zlari yasalgan.

2. So'zning faqat yasovchi qo'shimcha olgan qismi. *qiyos*. **Asosdosh so'zlar.**

NEOLOGIZM. (*yun.* *neos* – yangi + *logos* – so'z.) Yangi narsa, tushunchalarni ifodalash uchun hosil qilingan, hali odatdagi lug'aviy birlikka aylanib ketmagan so'zlar. Mas., *mobil aloqa, ekoturizm, veb sayt, simkarta, nanotexnologiya. ayn. Yangi so'zlar.*

NISBAT. Bajaruvchining harakat-holat jarayonida qay darajada ishtirok etishini bildiruvchi fe'l shakllari.

NISBAT KATEGORIYASI. Fe'ldan anglashilgan harakt-holat bilan shu harakatni yuzaga chiqaruvchi shaxs o'rtasidagi munosabatni ifodalovchi shakllar tizimi.

NISBAT SHAKLLARI. Harakatning sub'ekt va ob'ektga munosabatini bildiruvchi grammatik shakl. Mas., *ko'rdi* – harakat bevosita sub'ektning o'zi tomonidan bajarilishi ifodalanaadi; *ko'rsatadi* – harakatning (ko'rinishning) bevosita bajaruvchisi boshqa shaxs ekanligi ifodalanadi; *ko'rindi* – harakatning sub'ektning o'ziga ob'ekt sifatida qaratilgani ifodalanadi; *ko'rildi* – harakatning bajaruvchisi noaniq tarzda ifodalanadi. O'zbek tilida nisbatning besh turi bor: 1) bosh nisbat (*q.*); 2) o'zlik nisbat (*q.*); 3) orttirma nisbat (*q.*); 4) majhul nisbat (*q.*); 5) birgalik nisbat (*q.*).

NISBIY SIFAT. Belgini to'g'ridan-to'g'ri emas, balki boshqa bir tushunchaga nisbatlagan holda ifodalaydigan va daraja ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lmagan sifatlilar. Mas., *qishki, ko'chma, derazali, devoriy. qiyos. Asliy sifat.*

NISBIY SO'ZLAR. Ergash gap tarkibida qo'llanuvchi *kim, nima, qancha, qanchalik, qanday, qayer* kabi so'roq olmoshlari va bosh gap tarkibida unga javob bo'lib keluvchi *shu, o'sha, shuncha, shunchalik, shunday* kabi olmoshlar, bir-biriga nisbatan qo'llaniluvchi, ikkinchisini taqozo etuvchi so'zlar.

NISBIY SO'ZLI ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR. Ergash gap tarkibida qo'llanuvchi *kim, nima, qancha, qanchalik, qanday, qayer* kabi so'roq olmoshlari va bosh gap tarkibida unga javob bo'lib keluvchi *shu, o'sha, shuncha, shunchalik, shunday* kabi

olmoshlar yordamida hosil bo'lgan qo'shma gaplar. Mas., *Siz Hindistonda neniki ko'rgan bo'lsangiz, shularning hammasini jam etib, bir kitob yozmog'ingiz darkor* (A.Qayumov).

NOADABIY QATLAM. Keng iste'molda qo'llanmay, ayrim shaxslarning xulq-atvorini, tabiatini ko'rsatib turadigan so'z va iboralar: *argolar, jargonlar, varvarizm* va b. *qiyos. Adabiy qatlam.*

NOMA'LUM SHAXSLI GAP. Egasi topilmaydigan va uni topish mumkin bo'lmaydigan gap. Mas., *Oyni etak bilan yopib bo'lmas* (Maqol). *q. Shaxsi noma'lum gap.*

NOMUSTAQIL HOL. Kesim vazifasida kelmagan fe'llarga tobe bog'langan hol. Mas., *Daladan charchab kelgan yigit tezda uxlab qoldi.*

NOMUSTAQIL KESIM. Tilimizda shart mayli shakli nomustaqil kesim shaklini yasaydi. *Yomg'ir yog'sa, cho'llar yashnaydi. Mehmonlar kelsa, biz ularni yaxshi kutib olamiz. qiyos. Mustaqil kesim.*

NOMUSTAQIL TO'LDIRUVCHI. Kesim vazifasida kelmagan, o'zi bog'langan fe'l bilan bog'langan to'ldiruvchilar. Mas., *Dangasaning non yeyishini ko'r. qiyos. Mustaqil to'ldiruvchi.*

NOMSHUNOSLIK. *ayn. Onomastika.*

NOTIQ. *ayn. Orator.*

NUMERATIVLAR - *q. O'lchov so'zlari.*

NUQTA. Darak gap va tinch ohang bilan aytiladigan gap oxirida, shartli qisqartmalarda qo'llanadigan tinish belgisi (.): *Quyosh tobora yuqoriga intilmoqda. Baxtli, erkin umrimiz millioncha yil qilsin davom (G.G'ulom).*

NUQTALAR. Uch nuqta bilan ifodalanadigan tinish belgisi (...) bo'lib, mazmunan tugamagan gaplar oxirida, sitata yoki olingan misollarning tushirib qoldirilgan qismlari o'rnida va boshqa holatlarda qo'llaniladi: *Faqat o'zingga ishonarding... ayn. Ko'p nuqta.*

NUQTALI VERGUL. Ustma-ust joylashgan nuqta va verguldan tashkil topgan tinish belgisi (;) bo'lib, tarkibi murakkab gap bo'laklari orasiga, qo'shma gaplarning mazmunan bir-biriga yaqin bo'lgan qismlari orasiga, raqamlash bilan sanaladigan parchalar orasiga qo'yiladi.

NUTQ. Tilning amaliyot shakli, voqealanishi; soʻzlovchining til vositalaridan foydalanish jarayoni va shunday jarayon natijasi-da yuzaga keladigan hodisa. Ifodalanishiga koʻra nutq ikki turli boʻladi: 1) ogʻzaki nutq (*q.*); 2) yozma nutq (*q.*).

NUTQ AʼZOLARI. Nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etadigan inson aʼzolari: *oʻpka, kekirdak, tovush naychalari, ogʻiz boʻshligʻi, til, yuqori va pastki lab, yuqori va pastki tishlar, burun boʻshligʻi* kabi. *ayn. Nutq uzvlari.*

NUTQ FEʼLLARI. *aytmoq, gapirmoq, soʻzlamoq* feʼllarini *demoq* feʼli bilan almashtirish mumkin boʻlgan soʻzlar.

NUTQ INTONATSIYASI. *ayn. Nutq ohangi.*

NUTQ MADANIYATI. 1. Nutqning meʼyoriyligi, uning maʼlum tarixiy taraqqiyot davrida shu tilda soʻzlashuvchi jamoa tomonidan qoʻyiladigan talablarga mosligi; talaffuz, urgʻu, soʻz qoʻllash, soʻz yasalishi, shakl yasalishi, soʻz birikmasi va gap tuzish meʼyorlariga amal qilish.

2. Tilni, uning qonun-qoidalarini ongli idrok etish, aniq, ravshan, ifodali nutq tuza olish mahorati, tilning ifodaviy vositalaridan mazmun va uslubga koʻra nutqiy vaziyatga qarab oʻrinli foydalana bilish.

NUTQ MEʼYORLARI. Til tovushlaridan, soʻz va qoʻshimchalardan, gap qurilishi bilan bogʻliq boʻlgan ifoda vositalaridan foydalanish haqidagi qoidalar majmui.

NUTQ OHANGI. Fraz (jumla)da ovoznning ton balandligi boʻylab harakati (koʻtarilishi va tushishi). *q. Ustsegment birliklar.*

NUTQ ORGANLARI. *ayn. Nutq aʼzolari.*

NUTQ PARCHALARI. *ayn. Nutq tovushlari.*

NUTQ TOVUSHI. Nutq aʼzolarining ishtiroki bilan hosil boʻluvchi eng kichik nutq birligi.

NUTQ TOVUSHLARI. Nutq aʼzolarining ishtiroki bilan hosil boʻluvchi eng kichik nutq birligi. Nutq tovushlari ikki turli boʻladi: 1) unli tovushlar (*q.*), 2) undosh tovushlar (*q.*).

Nutq tovushlarini talaffuz qilamiz va eshitamiz. Nutq tovushlari yozuvda harflar bilan ifodalanadi.

NUTQ TOVUSHLARI TIZMASI. Ogʻzaki nutqning eng kichik maʼno anglatuvchi tovushlari tizmasi, yaʼni soʻz.

NUTQ USLUBI. Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum soha darajasida, ma'lum nutqiy vaziyatga xoslangan ko'rinishi nutq uslubi hisoblanadi. So'zlar ham ma'lum nutq uslubida xoslanish-xoslanmaslik belgisiga ko'ra ikkiga bo'linadi: 1) uslubiy xoslangan so'zlar (*q.*); 2) uslubiy betaraf so'zlar (*q.*).

O'zbek tilining quyidagi nutq uslublari mavjud: 1) so'zlashuv uslubi (*q.*); 2) publisistik uslub (*q.*); 3) ilmiy uslub (*q.*); 4) rasmiy uslub (*q.*); 5) badiiy uslub (*q.*).

NUTQ UZUVLARI. *ayn. Nutq a'zolari.*

NUTQNING EMOTSIONAL BO'YOG'I. Darak, so'roq, buyruq, his-hayajon kabilar nutqning emotsional bo'yog'ini tashkil etadi.

NUTQIY FAOLIYAT. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi axborot uzatish va axborotni qabul qilish faoliyati.

NUTQIY FAOLIYAT FE'LLARI. Harakat natijasida biror narsa-buyum hosil bo'lish ma'nosini ifodalovchi fe'llar. Mas., *qurmoq, yaratmoq, yasamoq, yozmoq, chizmoq...*; *bunyod etmoq, asos solmoq, barpo qilmoq, bino qilmoq...* kabi.

O

ODATDAGI TARTIB. *q. Oddiy tartib.*

ODDIY DARAJA SHAKLI. Belgining odatdagi me'yorda ekanligini bildiruvchi va boshqa darajalar uchun asos bo'lib xizmat qiluvchi sifat shakli. Mas., *sariq, uzun, baland, shirin.*

ODDIY DARAJA. Narsa-buyumlar orasidagi belgining o'zaro taqqoslanmasligi. Mas., *yuksak, uzun, hushyor, kalta.*

ODDIY SO'ZLASHUV USLUBI. Adabiy til me'yorlariga amal qilinmagan so'zlashuv uslubi. Mas., *-Birontasini ko'rsatsangiz, o'lasizmi? Hammaning yuragini qon qildingiz-ku?* (A.Qahhor). *qiyos. Adabiy so'zlashuv uslubi.*

ODDIY TARTIB. Eganing ko'proq gap boshida, kesimning, asosan, gap oxirida (Men keldim), holning kesimdan oldin (*ohista* gapirdi), to'ldiruvchining kesimdan oldin (*she'rni* yod oldi), aniqlovchining egadan oldin (*qizil gul, do'stimning akasi*) joylashuvi, me'yoriy tartib. *qiyos. O'zgargan tartib.*

OHANG. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirgi darsliklarda o h a n g termini saqlangan bo'lib, ba'zan intonatsiya termini bilan ham nomlanmoqda. *q. Intonatsiya.*

OHANG YORDAMIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR. Qo'shma gap qismlarining faqat ohang yordamida bog'lanishi. *q. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar.*

OLD QATOR UNLILAR. *ayn. Til oldi unlilari.*

OLD QO'SHIMCHALAR. Asosdan oldin qo'shiladigan so'z yasovchi qo'shimchalar: *ba-, be-, bo-, ser-, no-,* ham kabi. Old qo'shimchalar so'ng qo'shimchalar o'rnida va aks holda qo'llanishi mumkin. Mas., *baodob – odobli, beodob – odobsiz, hamyurt – yurtdosh, hamqishloq – qishloqdosh, serunum – unumli, badavlat – davlatli, basavlat – savlatli, beg'am – g'amsiz, bexabar – xabarsiz, sersuv – suvli. ayn. Prefiks. zid. So'ng qo'shimchalar.*

OLINMA SO'ZLAR. Boshqa tillardan o'zbek tiliga kirib o'zlashib qolgan (o'zlashtirilgan) so'zlar: *radio, televidenie, gazeta, jurnal, stol, stul, telefon* kabi so'zlar boshqa tillardan olingan. *ayn. O'zlashtirma so'z.*

OLMOSH. Boshqa so'zlar, shuningdek, so'z birikmasi va gap o'rnida almashinib qo'llanuvchi, ularga ishora qiluvchi yoki so'roq bildiruvchi so'zlar. *U o'ymakor eshikni qiya ochib ichkari kirdi (X.Sultonov).*

Olmoshlar ma'nosiga ko'ra yetti guruhga bo'linadi: 1) kishilik olmoshlari (*q.*); 2) o'zlik olmoshi (*q.*); 3) ko'rsatish olmoshlari (*q.*); 4) so'roq olmoshlari (*q.*); 5) belgilash olmoshlari (*q.*); 6) bo'lishsizlik olmoshlari (*q.*); 7) gumon olmoshlari (*q.*).

Olmoshlar tuzilishiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: 1) sodda olmosh (*q.*); 2) qo'shma olmosh (*q.*); 3) juft olmosh (*q.*); 4) takroriy olmosh (*q.*).

OLMOSH O'RNIDA QO'LLANILADIGAN SO'ZLAR. Men olmoshi o'rnida almashinib keladigan *kamina, kaminayi kamtariningiz, faqir, qulingiz, bandayi ojizingiz* singari so'z va so'z birikmalari. *Sizga ne bo'ldi, ikki haftadan buyon faqiringizni zoriqtirib qo'ydingiz (Oybek).*

OLMOSHLASHISH. Boshqa turkumga oid soʻzning olmoshga oʻtishi: *Baʼzilar raisning kelishiga shubha bilan qarar edilar* (A.Qahhor).

OMMABOP USLUB. *ayn.* Publitsistik uslub.

OMONIM QOʻSHIMCHALAR. *ayn.* Shakldosh qoʻshimchalar.

OMONIM SOʻZLAR. (*yun.* homos – bir xil + onyma – nom). Talaffuzi va yozilishi bir xil, ammo maʼnosi har xil boʻlgan soʻzlar. *Olma – meva, olma – olmoq* kabi. *ayn.* **Shakldosh soʻzlar.**

ONA TILI. 1. Har bir elatning, xalqning, millatning oʻz tili. 2. Bolaning yoshlikdan atrofdagi kattalarga taqlid qilish yoʻli bilan oʻrganadigan tili.

ONOMASIOLOGIYA. Leksikologiyaning lugʻaviy birliklarni nomlash va tushuncha anglatish prinsiplari va qonuniyatlarini oʻrganuvchi boʻlimi. *q.* **Leksikologiya.**

ONOMASTIKA. (*lot.* onuma – nom soʻzidan olingan). Nomlar, ularning turlari, nomlanish sabablari bilan shugʻullanuvchi tilshunoslik boʻlimi. Ularning bir qancha turlari mavjud: 1) antroponimlar (*q.*); 2) toponimlar (*q.*); 3) zoonimlar (*q.*); 4) gidronimlar (*q.*). *q.* **Nomshunoslik.**

ORALIQQDAGI SOʻZLAR. Ham leksik, ham grammatik maʼnolarni oʻzida maʼlum darajada aks ettiradigan soʻzlar. *Mas., hoy, oh, hay-hay, balli; shov-shuv, duv-duv, sharaq, tap, lip-lip, didik, yalt-yult; albatta, shubhasiz, soʻzsiz, aftidan, avvalo, xullas, demak* va b.

ORALIQQDAGI SOʻZ TURKUMLARI. Mustaqil va yordamchi soʻzlarning har ikkisiiga xos belgini oʻzida maʼlum darajada aks ettiradigan soʻzlar. Ular uchga boʻlinadi: 1) undov soʻzlar (*q.*); 2) modal soʻzlar (*q.*); 3) taqlid soʻzlar (*q.*).

ORATOR. Chiroyli soʻzlovchi kishi, notiq, soʻz ustasi. *ayn.* **Notiq.**

ORFOEPIK TAHLIL. Soʻz fonetik qurilishining talaffuz nuqtai nazaridan tahlili.

ORFOEPIYA. (*yun.* orthos – toʻgʻri + epos – nutq). Soʻzlarni toʻgʻri talaffuz qoidalari oʻrganiladigan tilshunoslik fanining boʻlimi.

ORFOGRAFIYA. (*yun.* orthos – to‘g‘ri + grapho – yoza-man). So‘zlarni to‘g‘ri yozish qoidalari o‘rganiladigan tilshunoslik fanining bo‘limi. *ayn.* Imlo.

ORFOGRAFIK LUG‘AT. *ayn.* Imlo lug‘ati.

ORFOGRAFIK QOIDALAR. *ayn.* Imlo qoidalari.

ORFOGRAFIK TAHLIL. *ayn.* Imloviy tahlil.

ORQA QATOR UNLILAR. *ayn.* Til orqa unlilari.

ORTTIRMA DARAJA. Belgining bir narsa-buyumda boshqalariga nisbatan ko‘p ekanligi. Orttirma daraja *eng, juda, nihoyat* kabi so‘zlar bilan hosil bo‘ladi. Mas., *eng yuksak, juda uzun, nihoyatda katta.*

ORTTIRMA DARAJA SHAKLI. Belgining me‘yordan ortiq ekanligini bildirgan sifat shakli. Mas., *juda qizil, g‘oyat shirin, kap-katta, bus-butun.*

ORTTIRMA FE‘L. *q.* Orttirma nisbat.

ORTTIRMA NISBAT. Bajaruvchining ta‘siri bilan boshqa shaxs yoki narsa tomonidan bajarilgan harakat yoki holatni bildiruvchi fe‘l shakli. Orttirma nisbat *-t, -tir, -dir, -ir, -ar, -iz, -giz, -qiz, -g‘iz* qo‘shimchalari bilan yasaladi. Mas., *o‘qit, yozdirdi, kiydirdi, o‘tqizdi, to‘qit, chiqar, ketkiz.*

OT. kim? nima? qayer? so‘roqlariga javob bo‘lib, yakka shaxs, narsa, joy nomlarini yoki bir turdagi shaxs va narsalarni ifodalovchi so‘zlar turkumi. Otlar ma‘no jihatdan va ifodalaydigan tushunchaning xususiyatiga ko‘ra atoqli ot (*q.*) va turdosh ot (*q.*); aniq ot (*q.*) va mavhum ot (*q.*); yakka ot (*q.*) va jamlovchi ot (*q.*) kabi turlarga bo‘linadi.

Otlar *son (q.), egalik (q.)* va *kelishik (q.)* qo‘shimchalari bilan qo‘llanadi.

Otlar tuzilishiga ko‘ra 4 ta turga bo‘linadi: 1) sodda ot (*q.*); 2) qo‘shma ot (*q.*); 3) juft ot (*q.*); 4) takroriy ot (*q.*).

OT BOSHQARUVI. Hokim qismi fe‘ldan boshqa (ot, sifat, ravish kabi) turkumga oid so‘z bilan ifodalanadigan boshqaruv aloqasi: *yurtga sadoqat, va‘daga vafo, maktabga yaqin* kabi. *qiyos.* Fe‘l boshqaruvi.

OT KESIM. Fe‘ldan boshqa so‘z turkumlari (ot, sifat, son, olmosh, ravish, taqlid so‘z) bilan, shuningdek, fe‘lning hara-

kat nomi shakli hamda otlashgan sifatdosh shakllari bilan ifodalangan kesim. Mas., *Yaxshi ro'zg'or – jannat, yomon ro'zg'or – do'zax* (Maqol). *Usti yaltiroq, ichi qaltiroq* (Maqol). *Maqsadim – shu. Sizdan umidim ko'p. Birniki – mingga, mingniki – tumanga* (Maqol). *Yo'qoling, siz bilan adi-badi aytishishga vaqtim yo'q! qiyos. Fe'l kesim.*

OT QO'SHMA KESIM. *ayn. Murakkab ot kesim.*

OTLAR. 1. Fe'l bo'lmagan so'zlar. Mas., *ot, sifat, son* kabilarning umumiy nomi (Arab grammatikalarida bu guruh so'zlar "ismlar" deb yuritiladi).

2. Ot turkumiga oid so'zlar. *q. Ismlar.*

OTLARDA JINS. O'zbek tilida jins bildiruvchi qo'shimchalar: *Karima, Salima, Hakima, muallima* kabi so'zlardagi *-a* qo'shimchasi otlarda jins yasaydi.

OTLARNING KICHRAYTIRISH SHAKLI. Otlarning kichraytirish shakli *-choq, -chak, -cha, -gina, -kina, -qina* kabi qo'shimchalar bilan hosil qilinadi. Mas., *qo'zichoq, kelinchak, uycha, qizgina* kabi.

OTLARNING LUG'AVIY SHAKLLARI. Otlarga qo'shib, uning ma'nosiga qo'shimcha ma'no yuklovchi shakllar. Otlarning ikki xil lug'aviy shakllari mavjud: 1) otlarning kichraytirish shakllari (*q.*); 2) otlarning son shakllari (*q.*).

OTLARNING SON SHAKLLARI. Otlarning birlik va ko'plikda qo'llanishi. Otlarning *-lar* qo'shimchasini qabul qilmagan shakli birlik son shakli, *-lar* qo'shimchasini qabul qilgan shakli ko'plik son shaklini tashkil etadi. Mas., *daraxt – daraxtlar, uy – uylar, gul – gullar* kabi.

OTLASHGAN SIFAT. *q. Otlashish.*

OTLASHISH. Boshqa turkumga oid so'zlarning otga ko'chishi. Mas., *Kasalning tuzalgisi kelsa, tabib o'z oyog'i bilan keladi* (Maqol).

OTLI SO'Z BIRIKMASI. Hokim komponenti fe'ldan boshqa turkumga oid so'z bilan ifodalangan so'z birikmalari: *yuk mashinasi, barcha o'quvchilar, go'zal qishloq* va b. *qiyos. Fe'lli so'z birikmasi.*

OVOZ. Tovush paychalarining titrashi bilan bog'liq holda og'iz bo'shlig'ida hosil bo'ladigan tovush.

OZAYTIRMA DARAJA. Belgining me'yoriga nisbatan oz (kuchsiz) ekanini ifodalovchi daraja. Bu daraja shakli *-roq* qo'shimchasi bilan yasaladi: *durustroq, qorong'iroq, kattaroq, kichikroq, oqroq, ko'kroq* kabi.

OZAYTIRMA SHAKL. Belgining me'yordan kam ekanligini bildiruvchi sifat shakli. Ozaytirma shakl sifatning oddiy daraja shakli oldiga *sal, biroz, xiyla, nim* so'zlarini qo'shish hamda *-(i)mtir, -ish, -gina, -kina, -qina* qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi. Mas., *sal past, nim pushti, xiyla kalta, biroz kichik, qoramtir, ko'kish, kichkinagina.*

OG'IRLIK O'LCHOVLARI. Buyum-narsalarning vaznini o'lchashda ishlatiladigan so'zlar: *milligramm, gramm, kilo (gramm), tonna, sentner.*

OG'IZ BO'SHLIG'I. Nutq tovushlarini hosil qilishda faol ishtirok etadigan nutq a'zosi. *q. Nutq a'zolari.*

OG'ZAKI ADABIY TIL. Tovushlar vositasida og'zaki ravishda bayon qilinuvchi adabiy til shakli. *qiyos. Yozma adabiy til.*

OG'ZAKI NUTQ. Tovush (talaffuz) bilan ifodalangan nutq. *qiyos. Yozma nutq.*

OG'ZAKI SO'ZLASHUV TILI. Adabiy til me'yorlaridan gaplarning tartibi, ixchamligi va sheva so'zlarining keng qo'llanishi bilan farq qiluvchi til. *qiyos. Adabiy til.*

OG'ZAKI SO'ZLASHUV USLUBI. Gap bo'laklarining tartibi erkin bo'lib, shevaga xos so'zlar keng qo'llanilishi.

OCHIQ BO'G'IN. Unli tovush bilan tugagan bo'g'in. Mas., *o-na, bo-la, da-la, ma-na, Sa-li-ma. qiyos. Yopiq bo'g'in.*

P

PAREMIOGRAFIYA. (*lot. parema – barqaror, grafo – yozaman*). Tilshunoslikning barqaror birikmalar lug'atini tuzish muammolarini o'rganuvchi bo'limi. Mas., *medasiga tegmoq, yaxshi ko'rmog, o'pkasi to'lmoq, yuragi yorilmoq* va b.

PAREMIOLOGIYA. (*lot. parema – barqaror, logos – ta'limot*). Barqaror birikmalarni o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi.

PARONIMLAR. (*yun. para – yonida + onyma – nom*). Fonetik tarkibi boshqa-boshqa, talaffuzdagina o'xshash, yaqin bo'lib qoladigan so'zlar: *asr – asir, abzal – afzal, amr – amir* kabi.

PAYT ERGASH GAP. Bosh gapdan anglashilgan harakat, voqea-hodisalarning yuzaga kelish paytini (vaqtini) bildiruvchi ergash gap: *Bir kuni ko'chada ketayotsam, Umri bir bosh uzum ko'tarib kelyapti* (A.Qahhor).

PAYT GAP. Payt ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi ergash gap.

PAYT HOLI. Ish-harakatning ro'y berish vaqtini bildiruvchi hol. *Qachon? qachongacha? qachondan beri? qay vaqt?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi. *Po'latjon juda erta, hammadan oldin uyg'ondi* (Oydin). *7-sinf o'quvchisi ertalab uyqudan turishga odatlansin.*

PAYT RAVISHDOSHI. Ish-harakatning bajarilish paytini bildiruvchi ravishdosh: *U ertalab keldi-da, yana qaytib ketdi.*

PAYT RAVISHLARI. Harakat-holatning bajarilish yoki bajarilmaslik paytini bildirib, *qachon?* so'rog'iga javob bo'luvchi ravishlar: *endi, hozircha, so'ngra, hanuz, hamisha, doimo, hamon, dastlab, erta-indin, qishin-yozin, kecha-kunduz.*

POLILOGIK NUTQ. Bir necha shaxslar orasidagi nutq. *qi-yos. Dialogik nutq. Monologik nutq.*

POLISEMANTIKA. So'z ma'nolarining kengayishi, o'zgarishi, bir so'zning matnga qarab bir necha ma'no ifodalashi. Mas., *ishning ko'zini biladi, ko'z ilg'amas, qaro ko'zim, ko'z-ko'z qilmoq, ko'z ostiga olish, ko'zmunchoq, ko'zimning nuri* va boshqa iboralarda *ko'z* so'zi turli ma'noda qo'llangan.

POLISEMIYA (*yun. poly – ko'p+sema – ma'no*). Nutq jarayonida ikki va undan ortiq ma'noda qo'llanuvchi so'zlar. *q. Ko'p ma'noli so'zlar.*

POLISEMANTIK SO'ZLAR. (*yun. poly – ko'p+sema – ma'no*) So'z ma'nolarining o'zaro bog'langanligi, ulardagi aloqa iplari sezilib turadi: *yuz (odamning yuzi, suvning yuzi, yerning yuzi), ko'z (odamning ko'zi, taxtaning ko'zi, bulog'ning ko'zi).* *ayn. Ko'p ma'noli so'zlar. zid. Monosemantik so'zlar.*

PORTLOVCHI TOVUSHLAR. *ayn. Portlovchilar.*

PORTLOVCHI UNDOSHLAR. Nutq a'zolarining jipslashuvi va havo oqimi bosimining shu a'zolari yorib o'tishi natijasida hosil bo'ladigan undoshlar. Mas., *p, b, t, d, k, g, q* va *b*.

PORTLOVCHILAR. Og'iz bo'shlig'ida ikki nutq a'zosi to'la jipslashib, havo portlashidan hosil bo'lgan tovushlar: *b, p, d, t, g, k, q*. *qiyos. Sirg'aluvchilar.*

POG'ONALI (IERARXIK) TASNIF. To'plamni kattaroq guruhlariga, bunday guruhlarining o'zini ichki turlarga, turlarni ichki xillarga, xillarni navlarga, navlarni ko'rinishlarga bosqichma-bosqich bo'lish.

PREDMET. Grammatikada *kim?* yoki *nima?* so'rog'iga javob bo'lib kelgan barcha narsalarga nisbatan ishlatiladigan so'z.

PREFIKS. (*lot. praefixum* – oldiga yopishtirilgan). *q. Old qo'shimcha.*

PUBLITSISTIK USLUB. Ommaviy axborot vositalari uslubi. Publitsistik uslubning ikki shakli mavjud: 1) publitsistik uslubning og'zaki shakli (*q.*); 2) publitsistik uslubning yozma shakli (*q.*). *ayn. Ommabop uslub.*

PUBLITSISTIK USLUBNING OG'ZAKI SHAKLI. Radio-televidenie uslubi publitsistik uslubning og'zaki shakliga xosdir. Mas., *Bahor... Bu kun olam uyg'onmoqda. Ana, yam-yashil maysalar xuddi jajji qizg'aldoqlar kabi qiqirlab bosh ko'tarmoqda. Quyosh olam uzra iliq-iliq nurlarini taratmoqda. qiyos. Publitsistik uslubning yozma shakli.*

PUBLITSISTIK USLUBNING YOZMA SHAKLI. Gazeta, jurnal uslubi publitsistik uslubning yozma shakliga xosdir. Mas., *Shoshilish zo'riqishga olib keladi. Qadamingni o'rinsiz tezlashtirsang, qoqilib yiqilishing mumkin. Qo'l harakatingga zo'r bersang, uni bunga urishtirib yuborishing, tilingni shoshiltirsang, nokerak gapni aytib qo'yishing, aqlingni shoshiltirsang xom xulosalarga kelib qolishing mumkin (T.Sodiqova). qiyos. Publitsistik uslubning og'zaki shakli.*

PUNKTUATSIYA. (*lot. punctuatio* < *punctum* – nuqta). Har bir belgisi muayyan qoidalar asosida qo'llaniladigan belgilar. Tinish belgilarining qo'llanishiga oid qoidalar to'plami. Hozirgi o'zbek yozuvida 10 xil tinish belgisidan foydalaniladi:

1) nuqta (*q.*); 2) vergul (*q.*); 3) nuqtali vergul (*q.*); 4) ikki nuqta (*q.*); 5) tire (*q.*); 6) so'roq belgisi (*q.*); 7) undov belgisi (*q.*); 8) ko'p nuqta (*q.*); 9) qavs (*q.*); 10) qo'shtirnoq (*q.*).

PUNKTUATSION TAHLIL. Gapda tinish belgilarining punktuatsiya qoidalariga mos holda yo unga zid holda ishlatilganligi, shuningdek, punktuatsiya qoidalari talab etadigan u yoki bu tinish belgisining qo'llanmaganligini belgilash nuqtai nazari-dan bo'ladigan tahlil.

Q

QADIMGI TURKIY TIL. Barcha turkiy tillarning kelib chiqishi uchun asos bo'lgan bobo til. O'zbek tili uchun bobo til qadimgi turkiy tildir.

QARALISH. Qaratqich tomonidan aniqlangan ot. *q. Qaralmish.*

QARALMISH. Qaratqichli aniqlovchilar tobelangan so'z (bo'lak). Mas., *maktabimizning binosi, direktor xonasi.*

QARATQICH. Qaratqich kelishigi shaklidagi so'z. Mas., *Salimaning dugonasi.*

QARATQICH KELISHIGI SHAKLI. Qaralmishdan anglashilgan narsa yoki belgi shu kelishikdagi so'z anglatgan predmetga qarashli ekanini ifodalovchi shakli. Bu kelishik shakli *-ning* qo'shimchasi yordamida yasaladi: *Karimning kitobi, yerning yuzi.* Qaratqich kelishigidagi ismlar belgili yoki belgisiz shaklda bo'lishi mumkin: *maktabning hovlisi* (belgili) – *maktab hovlisi* (belgisiz) kabi.

QARATQICHLI ANIQLOVCHI. Gapning biror shaxs yoki narsa-buyumga qarashlilikini, xosligini bildirgan bo'lagi. Aniqlovchining bu turi qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan ifodalanadi. Mas., *daraxtning bargi, direktor xonasi, bizning qishloq kabi. Shiftga osig'liq qirqinchi chiroqning qalpog'i uy devorlarining tepa yog'iga cho'ziq soya solgan* (H.G'ulom.) *Yaxshining yaxshiligi tegar har yerda, yomonning yomonligi tegar tor yerda* (Maqol). *O'ning yarmi – besh. So'raganning bir yuzi qora, bermaganning ikki yuzi qora* (Maqol). *Bolalar qiy-chuvining ovozi shu yergacha yetib keldi. qiyos. Sifatlovchi aniqlovchi.*

QARATQICHLI BIRIKMA. Qaratqich va qaralmish munosabati. Mas., *Salimaning kitobi*.

QARINDOSH SO‘ZLAR. Bir asosdan yasalgan bir qancha so‘zlar: *paxta, paxtachi, paxtachilik; yoz, yozuv, yozuvchi, yozuvchilik* kabi.

QARINDOSH TILLAR. Bir bobo tildan tarqagan, bir-biriga yaqin, umumiy jihatlari ko‘p bo‘lgan tillar: *o‘zbek, qirg‘iz, qozoq, tatar, uyg‘ur, boshqird, ozarbayjon* va b. *qiyos. Qarindosh bo‘lmagan tillar.*

QARINDOSH BO‘LMAGAN TILLAR. Bir-biridan uzoq, umumiy jihatlari bo‘lmagan tillar. Mas., *o‘zbek – rus tillari. qiyos. Qarindosh tillar.*

QARSHI MA‘NOLI SO‘ZLAR. *q. Antonim so‘zlar.*

QARSHILIK BOG‘LOVCHILARI. *ayn. Zidlov bog‘lovchilari.*

QARSHILIK YORDAMCHILARI. *ayn. Zidlov bog‘lovchilari.*

QATOR UNDOSHLAR. *ayn. Qator undoshli so‘z.*

QATOR UNDOSHLI SO‘Z. Bir bo‘g‘inda yonma-yon ikki xil undosh kelgan so‘zlar. Mas., *do‘st, go‘sh, g‘isht.*

QAVS. Iqtiboslarning manbaini, kiritmalarni ajratishda va boshqa o‘rinlarda qo‘yiladigan ikki (ochilvchi va yopiluvchi) qismli tinish belgisi: ().

QAYTIM FE‘L. Fe‘ldan anglashilgan ish-harakatning boshqa bir kishi yoki ko‘pchilik tomonidan bajarilganini bildirgan fe‘llar. Mas., *qaramoq – qaraldi, bezamoq – bezaldi, yurmoq – yurildi, o‘qimoq – o‘qildi, termoq – terildi, sevmok – sevildi, qurmoq – qurildi. qiyos. Majhul nisbat.*

QIPCHOQ TILLAR GURUHI. Shu guruhga kiruvchi tillar. Mas., *qozoq, qoraqalpoq, qirg‘iz, tatar, boshqird, xakas, yoqut, chuvash* va b.

QIPCHOQ TILLAR TARMOG‘I. *ayn. Qipchoq tillar guruhi.*

QISMLARI UYUSHGAN MURAKKAB QO‘SHMA GAPLAR. Bir turdagi uch va undan ortiq gaplardan tashkil topgan gaplar: *Hosilimiz mo‘l bo‘lsa, uyimiz donga to‘lsa, turmush bo‘lar farovon* (U. Shukurov).

QISQARTMA SO'ZLAR. 1. So'z birikmasi komponentlarining ma'lum qismlarini olib qo'shish bilan hosil qilingan so'zlar: *XDP (Xalq demokratik partiyasi), O'zMU (O'zbekiston Milliy universiteti), GulDU (Guliston davlat universiteti).*

QISQARTILGAN QO'SHMA SO'ZLAR. *ayn. Qisqartma qo'shma so'z.*

QISQARTMA OTLAR. Qisqartma so'zlarning qo'shilishidan hosil bo'lgan otlar: *O'zFA - O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, OAK - Oliy attestatsiya komissiyasi kabi.*

QISQARTMA QO'SHMA SO'Z. Qo'shma so'zlarning qisqartirib qo'llanilishi: *O'zR - O'zbekiston Respublikasi, AQSH - Amerika Qo'shma Shtatlari.*

QISQA UNLI. Talaffuziga qisqa (nisbatan qisqa) vaqt ketadigan unli. Bu unli cho'ziq unliga nisbatan belgilanadi. *qiyos. Cho'ziq unli.*

QIYOSIY DARAJA SHAKLI. Belgining me'yoridan bir oz kam ekanligini qiyosan ifodalaydigan sifat shakli. Qiyosiy darajadagi sifat oddiy darajadagi sifatga *-roq* qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi. *Mas., yuksakroq, uzunroq, hushyorroq, kalta-roq.*

QIYOSIY-TARIXIY TILSHUNOSLIK. Tillarning bir necha guruhlarini tasniflab, ular o'rtasidagi umumiy va farqli jihatlarni qiyosiy-tarixiy usul asosida o'rganish.

QOIDA. Til hodisalariga xos ma'lum qonuniyatni aks ettiruvchi, til vositalarini yozma va og'zaki nutqda me'yoriy holda ishlatishni belgilovchi tavsiya. *Imlo qoidalari. Grammatik qoidalar.*

QOMUSIY LUG'AT. *ayn. Ensiklopedik lug'at.*

QORLUQ TILLAR GURUHI. Shu guruhga kiruvchi tillar. *Mas., o'zbek, uyg'ur va b.*

QORLUQ TILLAR TARMOG'I. *ayn. Qorluq tillar guruhi.*

QO'LLANISH DOIRASI CHEGARALANMAGAN SO'ZLAR. Umumxalq tilida keng qo'llaniladigan va shu tilda so'zlashuvchilarning barchasi uchun tushunarli bo'lgan so'zlar.

Mas., *non, un, bug'doy, salom, daftar, qor, bulut* va boshqalar. *q.* Uslubiy betaraf so'zlar. *qiyos.* Qo'llanish doirasi chegaralangan so'zlar.

QO'LLANISH DOIRASI CHEGARALANGAN SO'ZLAR. Faqat ma'lum sotsial guruh-hamda ma'lum bir hudud doirasidagina qo'llanilib, umumxalq tiliga xos bo'lmagan so'zlar. Bu so'zlar ikkiga bo'linadi: 1) hududiy chegaralangan so'zlar (*q.*); 2) sotsial chegaralangan so'zlar (*q.*).

QO'SH NUQTA. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda ishlatilayotgan ikki nuqta (:) termini. *q. Ikki nuqta.*

QO'SH SO'Z. Birdan ortiq so'zning birikmasidan yasalgan so'zlar.

QO'SH UNDOSHLAR. Nutqda bir xil undoshlarning qator – qo'shaloq holda qo'llanishi. Mas., *malla, tizza, do'ppi, sodda, oddiy* kabi. *q. Qo'sh undoshli so'z.*

QO'SH UNDOSHLI SO'Z. Tarkibida yonma-yon bir xil undoshlar kelgan so'zlar. Mas., *kilogramm, tabassum, Muqaddas, Muhammadjon* kabi.

QO'SH UNLILAR. Unli tovushlarning yonma-yon va qo'shaloq kelishi. Mas., *faoliyat, faol, itoat, majmua, memuar, do-imo, mushoira, voqea; badiiy, inshoot, matbaa, mudofaa, mutolaa, manfaat, murojaat, taassurot, taalluqli* kabi:

QO'SHALOQ TINISH BELGILARI. Yozuvda uslubiy aniqlik, ravonlik hamda turli xil leksik-grammatik ma'nolarni ifodalash uchun qo'llaniladigan tinish belgilari. Mas., – *Axir, ablah, – derdi Yunus, – bironing uyiga oyog'ingni artmasdan kiringani ibo qilasan, nega havoni bulg'atgani ibo qilmaysan?! (A.Qahhor).* Berkinboy tuyqusdan tilla topganday quvonib-suyunib, turgan joyida dik-dik sakray boshladi: – *Topdi-mm!.. Topdi-im!.. (Sh.Bo'tayev).*

QO'SHIB YOZISH. Imloda so'zlarni qo'shib yozish tamoyili. Mas., *oshxona, tabriknoma, ertapishar, ko'zoynak, Jarqishloq, Davlatobod* va b.

QO'SHIMCHA. So'zning asos qismisiz qo'llanmaydigan, faqat asosga qo'shilib, unga yangi yoki qo'shimcha ma'no

beradigan, shuningdek, so'zlarni bog'lash uchun xizmat qiladigan qism.

Qo'shimchalar vazifasiga ko'ra ikki turli bo'ladi: 1) so'z yasovchi qo'shimchalar (*q.*); 2) shakl yasovchi qo'shimchalar (*q.*)

QO'SHIMCHA MA'NO BERUVCHILAR. *ayn.* Lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar. *qiyos.* Yangi ma'no beruvchilar.

QO'SHIMCHA MA'NO BERUVCH YASOVCHILAR. *ayn.* Lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar.

QO'SHIMCHA YUKLAMALAR. Qo'shimchalardan iborat bo'lgan yuklamalar: *-mi, -chi, -gina (-kina, -qina), -dir, -u, -yu, -da, -a.* *qiyos.* So'z-yuklamalar.

QO'SHIMCHADOSHLAR. Bir so'z yasovchi qo'shimchadan yasalgan so'zlar: *paxtakor, g'allakor, sholikor, san'atkor, bunyodkor, ijodkor* kabi.

QO'SHIMCHALAR. *q.* Qo'shimcha.

QO'SHIMCHALAR MA'NODOSHLIGI. *q.* Ma'nodosh qo'shimchalar.

QO'SHIMCHALAR SHAKLDOSHLIGI. *q.* Shakldosh qo'shimchalar.

QO'SHIMCHALARDA ZID MA'NOLILIK. *q.* Zid ma'noli qo'shimchalar.

QO'SHMA EGA. Qo'shma so'zlar orqali ifodalangan ega. *Mas., O'n olti to'rti to'rt marotaba ko'paytirishdan hosil bo'ladi.* *qiyos.* Sodda ega.

QO'SHMA FE'LLAR. Birdan ortiq asosdan tashkil topib, asoslar orasida boshqa qo'shimchalarni qo'shib bo'lmaydigan, bitta so'roqqa javob bo'luvchi fe'llar. *Mas., sayr etmoq, taq etmoq, olib ketmoq, bunyod qilmoq.*

QO'SHMA FE'L KESIM. *ayn.* Murakkab fe'l kesim.

QO'SHMA GAP. Ikki yoki undan ortiq sodda gapning o'zaro grammatik va mazmuniy munosabatidan tashkil topgan va ohang tugalligiga ega bo'lgan butunlik. Qismlarining qanday bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanishiga ko'ra qo'shma gaplar uch turga bo'linadi: 1) bog'langan qo'shma gaplar (*q.*); 2) ergashgan qo'shma gaplar (*q.*); 3) bog'lovchisiz qo'shma gaplar (*q.*). *qiyos.* Sodda gap.

QO'SHMA GAP TARKIBIDAGI SODDA GAPLARNING GRAMMATIK MUNOSABATI. Sodda gaplarning bir-biri bilan ma'lum grammatik vositalar (bog'lovchilar, yuklamalar, olmoshlar, ohang) yordamida bog'lanishi.

QO'SHMA GAP TARKIBIDAGI SODDA GAPLARNING MAZMUNIIY MUNOSABATI. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning mazmuniiy muvofiqligi.

QO'SHMA KESIM. Birdan ortiq mustaqil so'z bilan ifodalangan kesim. Qo'shma kesim ikki turli bo'ladi: 1) ot qo'shma kesim (*q.*); 2) fe'l qo'shma kesim (*q.*).

QO'SHMA O'ZAK. O'zaklarning birikuvidan tuzilgan so'z: *yoza qol, aytib qo'y.*

QO'SHMA OLMOSHLAR. Faqat ikki asosdan tashkil topgan olmoshlar. *Hech kim, hech qachon, har bir, har kim, mana shu, ana o'sha* kabi olmoshlar. *qiyos. Sodda olmoshlar.*

QO'SHMA OTLAR. Ikki va undan ortiq asosdan tarkib topgan otlar. *Mas., Beshariq, Kattaqo'rqon, belbog', qo'lqop, oltingurgurt, beshiktervatar* kabi.

QO'SHMA RAVISH. Faqat ikki asosdan tashkil topgan ravishlar. *Mas., bir qadar (sustlashdi), bir nafas (dam oldi), shu safar (kechirdi), bir pasda (keldi).* *qiyos. Sodda ravishlar.*

QO'SHMA SIFAT. Ikki va undan ortiq asosdan tarkib topgan sifatlilar. *Mas., osmono'par bino, mehmondo'st xalq, shirinso'z odam.* *qiyos. Sodda sifati.*

QO'SHMA SO'Z. So'z qismlari orasidagi grammatik aloqaning yo'qolishi hamda so'z tarkibidagi qismlarning ma'nosi saqlanmay so'zning umumiy ma'nosi orqali ifodalanishi. *Mas., oqko'ngil, bilakuzuk, Yangiyer.* *qiyos. So'z birikmasi.*

QO'SHMA SON. Tarkibida birdan ortiq lug'aviy ma'noli qism bo'lgan son: *o'n bir, ellik olti, bir yuz o'n besh, bir ming to'qqiz yuz to'qson birinchi yil* kabi. *q. Sostavli son. zid. Sodda son.*

QO'SHTIRNOQ. Ikki (ochiluvchi va yopiluvchi) qisimli tinish belgisi bo'lib, yozuvda ko'chirma gap va iqtiboslarni, badiiy asar, gazeta, jurnal va muassasalarning nomlarini, kesatliq, qochirliq kabi ma'nolarda qo'llangan so'zlarni ajratish uchun ishlatiladi. Yozuv ifodasiga ko'ra qo'shtirnoq ikki shaklga ega: " " va « ».

QORISHIQ UNDOHLAR. Aytilish usuli jihatidan ham sirg'aluvchi, ham portlovchi bo'lib, ikki tovush birdaniga aytiladigan tovushlar: *s (ts), ch (tsh), j (dj)*.

QUROL OTI. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda buyum-narsa otlari termini bilan almashtirilgan. Asosga -*g'ch, -qich, -gich, -kich* so'z yasovchilari buyum-narsa otlarini yasaydi. Mas., *qirg'ich, ochqich, ichgich, suzgich, savag'ich* kabi.

QUYI KO'TARILISH UNLILARI. Til tanglay tomon oz darajada ko'tarilishi bilan hosil bo'ladigan unlilar: *a* va *o* unlilari.
q. Keng unlilar.

R

RANG-TUS SIFATLARI. Narsalarning rang-tusini bildirgan sifatlar. Mas., *sap-sariq, qizil, yashil, oq, qora*.

RASMIY USLUB. Adabiy tilning yozma rasmiy shakliga xos bo'lib, muayyan nutqiy qolip, qat'iy odat tusiga kirib qolgan shakllariga ega bo'lgan nutq uslubi. Mas., *Yig'ilish qaror qiladi: 1. Sinf davomatini yaxshilash uchun zaruriy chora-tadbirlar ishlab chiqilsin. 2. Ko'p dars qoldirgan M.Abdullayev va S.Shokirovlar ogohlantirilsin. 3. Ushbu yig'ilish qarorining ijro nazoratini o'z zim-mamda qoldiraman. ayn. Rasmiy-idoraviy uslub.*

RASMIY-IDORAVIY USLUB. *ayn. Rasmiy uslub.*

RASMIY ISH QOG'OZLARI USLUBI. *ayn. Rasmiy uslub.*

RAVISH. Harakat-holatning bajarilish tarzi, payti, o'rni, daraja-miqdorini bildirib, *qanday? qachon? qancha?* so'roqlariga javob bo'lgan mustaqil so'zlar. Mas., *mardona (kurashmoq), sekin (yurmoq), tez (o'qimoq)*.

O'zbek tilida ravishlarning quyidagi ma'no turlari bor: 1) holat (tarz) ravishi (*q.*); 2) payt ravishi (*q.*); 3) o'rin ravishi (*q.*); 4) miqdor-daraja ravishi (*q.*); 5) maqsad-sabab ravishi (*q.*).

RAVISH HOLI. Ish-harakatning qay tarzda bajarilishini bildiruvchi hol. U *qanday? qanday qilib? qanday ahvolda?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Mas., *Mashina yangi asfalt yo'lda tez*

yurib ketdi. Shoir shamning uchini avaylab kesdi. Siz indamay o'tirar edingiz.

RAVISHDOSH. Fe'lning ravishga xoslangan shakli. Ravishdoshlar *-b, -ib, -a, -y, -gach, -kach, -qach, -gani, -qani, -guncha, -kuncha, -quncha* qo'shimchalari bilan yasaladi. Mas., *o'qib, yozib, ketgach, chiqqach, olgani, oqqani, kelguncha, chiqquncha* kabi. Ravishdoshlar harakatning belgisini bildirishi bilan ravishga o'xshaydi. Ravishdosh ham ravish kabi fe'lga bog'lanib, uning belgisini bildiradi. Solishtiring: *piyoda* (ravish) keldi, *shoshilib* (ravishdosh) keldi.

RAVISHDOSH OBOROT. *ayn.* Ravishdosh o'ram.

RAVISHDOSH O'RAM. Hokim so'zi ravishdosh shaklidagi fe'l bilan ifodalangan o'ram. Mas., *Shu payt chorboqdan echki yetaklab Dildor kirib keldi* (Said Ahmad). *q.* O'ram.

RAVISHDOSHLARNING TURLARI. Ravishdoshning *-(i) b, -a// -u* shakllari ko'proq harakatning holatini, ba'zan payt, sababini, *-gancha, (-kancha, -qancha)* shakli holatini, *-gach, (-kach, -qach), -guncha (-kuncha, -quncha)* shakllari paytni, *-gani (-kani, -gani, -gali)* shakli maqsadini anglatadi.

RITORIK GAP. *ayn.* Ritorik so'roq gap.

RITORIK SO'ROQ GAP. O'zida tasdiq yoki inkor mazmuni bo'lgan, tinglovchidan javob talab qilmaydigan so'roq gap. *O'ylab qara, ertadan kechgacha qancha odam bilan muomala qilaman?* (Oybek). *qiyos.* Sof so'roq gap.

RUHIY HOLAT FE'LLARI. Inson ruhiy holatini ifodalaydigan fe'llar: *kuldi, xursand bo'ldi, hayqurdi, iztirob chekdi* kabi.

S

SABAB BOG'LOVCHILARI. Ergash gapni bosh gapga sabab, natija kabi mazmun bilan bog'lash uchun xizmat qiladigan bog'lovchilar: *chunki, negaki, shuning uchun.* Mas., *Kishining talanti barcha sohada bir xil bo'lavermaydi, chunki yoshlar o'zi sevgan, qobiliyatiga mos bo'lgan ishni tanlay bilishi kerak* (Y.Shukurov).

SABAB ERGASH GAP. Bosh gapdan anglashilgan harakat,

voqea-hodisaning yuzaga kelish sababini bildiruvchi ergash gap: *Uyda mehmonlar ko'p bo'ldi, shu sababli qizlar yon qo'shninikida bir xonani egalladilar* (Oybek).

SABAB GAP. Sabab ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi ergash gap.

SABAB HOLI. Ish-harakatning sababini bildirgan hol. *Nimaga? nima uchun? nima sababli? nima sababdan?* so'roqlariga javob bo'ladi. Mas., *Tinchlik tufayli yurt obod. Yaxshi o'qigani uchun u mukofotlanadi. Qul Tarlon shodligidan To'xtolmadi yig'idan* (H.Olimjon).

SABAB KO'MAKCHILARI. Yetakchi so'zga bog'lanib, unga sabab ma'nosini yuklaydigan *sababli, tufayli, uchun ko'makchilari*. Mas., *Maktabga o'qish uchun kelgandi*.

SABAB RAVISHDOSHI. Ish-harakatning bajarilish sababini bildiruvchi ravishdosh: *U erta turib, maktabga o'qigani ketdi*.

SALBIY BO'YOQDOR SO'ZLAR. Hissiy-ta'siriy munosabatni ifodalashda nafratlanish, kinoya, qarq'ash, hurmatsizlik ma'nolariga ega bo'lgan so'zlar. Mas., *surbet, nonko'r, ahmoq, imonsiz, mijg'ov, tirjaymoq* kabi. *qiyos. Ijobiy bo'yoqdor so'zlar*.

SALT FE'LI. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirgi kunda o'timsiz fe'l termini bilan almashtirilgan. *q. O'timsiz fe'l*.

SANALMISH. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirgi kunda o'lchov so'zlari yoki numerativlar termini bilan almashtirilgan. *q. Numerativlar. O'lchov so'zlari*.

SANALMISHSIZ SON. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirgi kunda jamlovchi son termini bilan almashtirilgan. *q. Jamlovchi son*.

SANASH OHANGI. Ketma-ket keluvchi qismlarni aytishda qo'llanadigan teng ohang. Mac., *Qish o'tdi, bahor keldi, dalalar maysa bilan qoplandi*.

SANOQSON. Son-sanoqni bildiruvchi sonlar. Sanoq sonlar yozuvda, ko'pincha, arab raqami bilan yoziladi. Mas., *1, 2, 121, 564, 1021*.

SARF. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida

qo'llanilgan arabcha termin. Tilshunoslik fanida grammatika-ning morfologiya bo'limi. *q. Morfologiya.*

SAVOD. O'qish va yozishdan xabardorlik; xat-savod. Mas., *Savodi yo'q odam. Koshkiydi savodim bo'lsa, dard va hasratlarimni, tilak va istaklarimni xatga solib yuborsam* (M. Ismoiliy).

SAVODXONLIK. O'qish-yozishni biladigan, xat-savodli odam. *q. Savod.*

SEMASIOLOGIYA. (*yun.* semasia – ifodalash+logos – tushuncha, ta'limot). Lug'aviy birliklarning semantik tuzilishi va u bilan bog'liq masalalarni o'rganuvchi soha. *qiyos. Onomasiologiya.*

SEMASIOLOGIK TAHLIL. Lug'aviy birliklarning semantikasi va u bilan bog'liq bo'lgan hodisalar nuqtai nazaridan bo'ladigan tahlil.

SEGMENT BIRLIKLAR. Nutqning fonetik jihatdan bo'laklarga bo'linishi natijasida hosil bo'lgan bo'lak. Mas., *fraza, takt, bo'g'in. qiyos. Ustsegment birliklar.*

SEZGI FE'LLARI. Ish harakat-holatini sezgi orqali ifodalaydigan fe'llar: *sezdi, his qildi* kabi.

SIFAT. Narsa-buyumning rang-tusi, maza-ta'mi, shakl-hajmi, xil-xususiyati kabi belgisini bildirgan so'zlar. Mas., *qora, shirin, katta, sho'x.*

SIFAT DARAJALARI. Bir belgining narsa-buyumlar orasida ortiq-kamligi jihatidan farqlanishi. Sifat darajalari quyidagi turlarga bo'linadi: 1) oddiy daraja (*q.*); 2) qiyosiy daraja (*q.*); 3) ortirma daraja (*q.*); 4) ozaytirma daraja (*q.*)

SIFAT UYUSHMASI. XX asrning 30-yillarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Keyinchalik uyushgan aniqlovchilar termini bilan almashtirilgan. *q. Uyushgan aniqlovchilar.*

SIFAT YASOVCHI AFFIKSLAR. *ayn.* Sifat yasovchi qo'shimchalar.

SIFAT YASOVCHI QO'SHIMCHALAR. *-li, ser-, -dor, -siz, no-, -chan, -ma, -iy* qo'shimchalari so'z asosiga qo'shilib, belgi bildiruvchi sifatlar yasaydi. Mas., *aqli, serhosil, go'shtdor, tartibsiz, noaniq, ishchan, aylanma, oilaviy.*

SIFAT YASOVCHI QO'SHIMCHALAR SINONIMI-YASI. Birining o'rnida ikkinchisini qo'llash mumkin bo'lgan qo'shimchalar. Mas., *-siz, be-, -no; -li, -dor, -kor; umidsiz-beumid-noumid; isyonli-isyonkor-isyonkor.*

SIFATLARNING OTLASHUVI. Otga xoslanib, egalik, kelishik, ko'plik qo'shimchalari bilan o'zgarish xususiyatiga ega bo'lgan va ot bajaradigan sintaktik vazifalarda keluvchi sifatlar. Mas., *Yaxshidan bog'qoladi, yomondan – dog'* (Maqol).

SIFATDOSH. Fe'ning sifatga xoslangan shakli. Sifatdosh shakli *-ar, -gan, (-qan), -kan; -ydigan, (-adigan; -yotgan), -ayotgan* qo'shimchalari bilan yasaladi. Mas., *oqar daryo, ishlayotgan odam.*

SIFATDOSH OBOROT. *ayn. Sifatdosh o'ram.*

SIFATDOSH QURILMA. Aniqlovchi vazifasida kelgan sifatdoshlarning birikmali qo'llanilishi. Mas., *Yuzida bilinar-bilinmas chechak o'rni qolgan, keng peshanali, sochlarini o'ng tomonga silliq taragan jurnalist shoirga bir qarab qo'ydi* (S.Anorboyev).

SIFATDOSH ZAMONLARI. Fe'ning sifatdosh zamonlarini ko'rsatadigan shakllari. Sifatdoshlarda uchta zamon mavjud: 1) o'tgan zamon sifatdoshi (*q.*); 2) hozirgi zamon sifatdoshi (*q.*); 3) kelasi zamon sifatdoshi (*q.*).

SIFATDOSH O'RAM. Bosh so'zi sifatdosh shaklidagi so'z bilan ifodalangan o'ram: *Yigit qora qushlar pastlayotgan tomonga qarab chopdi* (P.Qodirov). *q. Sifatdosh oborot.*

SIFATDOSHLARNING BO'LISHLI SHAKLI. Sifatdoshning bo'lishli shakli *-(a)r* qo'shimchasi bilan yasaladi. Mas., *kelar, qaytar, qo'rqar* kabi. *zid. Sifatdoshlarning bo'lishsiz shakli.*

SIFATDOSHLARNING BO'LISHSIZ SHAKLI. Sifatdoshning bo'lishsiz shakli fe'llardagi kabi *-ma* qo'shimchasi yordamida yasaladi. Mas., *kelmas, qaytmas, qo'rqmas* kabi. *zid. Sifatdoshlarning bo'lishli shakli.*

SIFATLANMISH. Sifatlovchi bog'lanib kelgan so'z. Mas., *Mustaqil O'zbekiston, mohir qo'llar, kuzgi bug'doy.*

SIFATLOVCHI. Aniqlovchining turi bo'lib, buyum-narxaning belgi-sifati, son-miqdori, tartibi kabi belgilarini bildiruvchi bo'lak: Nosir akaning *haybatli, yaltiroq stoli deraza poyiga qo'yilgan* (G'.Hotamov). *q. Aniqlovchi.*

SIFATLOVCHI ANIQLOVCHI. Gapda shaxs yoki narsa-buyumning belgi-xususiyati, hajmi, shakli, maza-ta'mi, rang-tusi, miqdori, tartibi kabi ma'nolarni anglatadigan aniqlovchi. Mas., *Mustaqil O'zbekiston, qizil gul, mohir qo'llar, qo'shni hovli, kuzgi bug'doy, uzoqdagi do'st, temir eshik.* Mas., *Uning ziyrak qo'ng'ir ko'zlarida horg'inlik bor edi.* (S.Anorboyev). qiyos. **Qaratqichli aniqlovchi.**

SIFATLOVCHILI BIRIKMA. Sifatlovchi va sifatlanmish munosabati. Mas., *qizil gul.*

SILLIQ TOVUSHLAR. Boshqa shovqinli undoshlarga nisbatan jarangliroq va ovozdor bo'lgan tovushlar: **l, r.**

SINONIM QO'SHIMCHALAR. ayn. **Ma'nodosh qo'shimchalar.**

SINONIM SO'ZLAR. (*yun. synonymia* – bir xil nomga ega-lik). Shakli har xil bo'lsa ham, ma'nosi bir-biriga yaqin so'zlar: *ovqat, taom; ishchan, harakatchan, tirishqoq; asramoq, saqlamoq.* ayn. **Ma'nodosh so'zlar.**

SINONIMIK QATOR. O'zaro sinonim bo'lgan so'zlar guruhi: *yuz, chehra, bet, bashara; bo'sh, landavur, lapashang* kabi.

SINONIMLAR UYASI. ayn. **Sinonimik qator.**

SINTAGMA. (*yun. syntagma* – birlashgan narsa). Nutqning mazmuni va ritmo-melodik jihatidan bir butunlikni tashkil etuvchi semantik-sintaktik birligi. Sintagma bir yoki undan ortiq so'zdan iborat bo'lishi, hatto gapga teng bo'lishi mumkin: *Fermerlarimiz / paxta rejasini / muddatidan ilgari / oshirib bajardi.*

SINTAKSIS (*yun. syntaxis* – tuzish). So'z birikmalari va gaplarning qurilishi va ifoda xususiyatlarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi. So'zlarning bir-biri bilan bog'lanishi hamda gap tuzilishi qonun-qoidalarini o'rganganligi uchun u ikki bo'limdan iborat: 1) so'z birikmasi sintaksisi (*q.*); 2) gap sintaksisi (*q.*).

SINTAKTIK ALOQA. So'z birikmasi va gap qismlarining o'zaro bog'lanishi.

SINTAKTIK BIRLIK. Sintaksisning o'rganish manbai bo'lgan birlik, ya'ni so'z birikmasi va gap.

SINTAKTIK BOG'LANISH. ayn. **Sintaktik aloqa.**

SINTAKTIK BUTUNLIK. Ikki va undan ortiq sodda gaplarning o'zaro grammatik, mazmun va ohang tomondan bog'lanishidan tashkil topgan qo'shma gap.

SINTAKTIK HODISA. So'zlarni tilning ma'lum qoidalari asosida bir-biriga bog'lab so'z birikmasi va gap hosil qilish hodisasi.

SINTAKTIK MUNOSABAT BILDIRADIGAN MORFEMALAR. So'zga qo'shilib, uning ma'lum morfologik shaklini ko'rsatuvchi va boshqa so'zga bog'lash uchun xizmat qiluvchi shakl yasovchi morfemalar. Egallik, kelishik, shaxs, son shakllari sintaktik munosabat bildiruvchi morfemalar tarkibiga kiradi. Mas., *kitobim, kitobni, daftarim* va b.

SINTAKTIK MUNOSABAT BILDIRMAYDIGAN MORFEMALAR. Yetakchi morfemaga qo'shilib, undan yangi so'z yasamaydigan va o'zi qo'shilgan so'zni boshqasiga bog'lash uchun xizmat qilmaydigan shakl yasovchi morfemalar. Otlarning kichraytirish va erkalash shakllari sintaktik munosabat bildirmaydigan morfemalar tarkibiga kiradi. Mas., *o'qigach, qizgina, kelinchak* va b.

SINTAKTIK QURILMA. Grammatik qonun-qoidalar asosida so'zlar, so'z birikmalari, shuningdek, gaplar birikuvidan iborat qurilma.

SINTAKTIK SINONIM. Mazmunan bir xil, shakliy qurilishi o'zaro farqli bo'lgan sintaktik tuzilmalar: *hammani xabarlagan, buni aniq bilaman – hammani xabarlaganligini aniq bilaman. Odamga liq to'la – odam bilan liq to'la* va b.

SINTAKTIK SINONIMIYA. Sintaktik birliklar o'rtasidagi sinonimlik hodisa: *qizlarning biri – qizlardan biri, po'lat truba – po'latdan qilingan truba.*

SINTAKTIK TAHLIL. Sintaktik hodisalar, sintaktik birliklar (so'z birikmasi va gap), ularning turlari, ifoda materiali va shu kabilarni belgilash. *q. Sintaktik birlik.*

SINTAKTIK SHAKL YASOVCHI MORFEMA. So'zga qo'shilib, uni ma'lum morfologik shaklini ko'rsatuvchi va boshqa so'zga bog'lash uchun xizmat qiluvchi shakl yasovchi morfemalar: *kitobim, kitobni. qiyos. Lug'aviy shakl yasovchi morfema.*

SINTAKTIK SHAKL YASOVCHI QO'SHIMCHALAR. O'zi qo'shilayotgan so'zni boshqasiga bog'lash vazifasini bajaruvchi qo'shimchalar. Ular egalik (*q.*), kelishik (*q.*), shaxs-son qo'shimchalari (*q.*) dan iborat. *qiyos. Lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar.*

SINEKDOXA. (*yun. synekdoche* – birga nazarda tutmoq). Bir buyum-narsa nomining boshqa buyum-narsaga butun va qism munosabati asosida ko'chishi, butunning nomi qismning nomi va aksincha bo'lib qolishi. Mas., *olma*: mevaning bir turi va shu mevaning daraxti; yoki *Besh qo'l baravar emas* jumlasida *qo'l* so'zi "*barmoq*" ma'nosidadir. *qiyos. Metonimiya.*

SIRA SON. XX asrning 20-yillarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Keyinchalik tartib son termini bilan almashtirilgan. *q. Tartib son.*

SIRG'ALUVCHI UNDOSHLAR. Nutq a'zolari bir-biriga yaqinlashib, havo oqimi shu tor oraliqdan sirg'alib chiqishi natijasida hosil bo'ladigan undoshlar. Mas., *v, f, z, s, sh, j, y, x, g', h* undoshlari.

SIRG'ALUVCHILAR. Ikki nutq a'zosi yaqinlashib, orasidan havoning sirg'alib chiqishidan hosil bo'lgan tovushlar: *v, f, z, s, sh, j, y, x, g', h. qiyos. Portlovchilar.*

SITATA. *ayn. Iqtibos.*

SODDA ANIQLOVCHI. Birgina mustaqil so'zdan iborat bo'lgan aniqlovchi, shuningdek, turg'un so'z birikmasi bilan ifodalangan aniqlovchi: *Keng vodiyning qoramtir tuprog'i yomg'irdan keyin bo'kib yotardi* (I.Rahim).

SODDA BO'LAK. Birgina lug'aviy birlik (mustaqil so'z yoki turg'un so'z birikmasi) bilan ifodalangan bo'lak: *Kitobni sumkaga soldim.* Tuzilish jihatdan sodda bo'lish gap bo'laklarining barchasiga xos. *q. Sodda ega. Sodda kesim. Sodda aniqlovchi. Sodda to'ldiruvchi. Sodda hol. qiyos. Murakkab bo'lak.*

SODDA EGA. Sodda so'zlar orqali ifodalangan ega. Mas., *Bolalar vazifani to'liq bajardilar. qiyos. Qo'shma ega.*

SODDA FE'L. Bir asosdan tarkib topgan fe'llar. Sodda fe'llar sodda tub fe'llar (*q.*) va sodda yasama fe'llar (*q.*) ga bo'linadi.

SODDA FE'L KESIM. Tarkibida birgina mustaqil fe'l bo'lgan kesim. *Kattakon yer o'choq oldida bir qariya chirsillab yonayotgan o'tga qarab jimgina o'tiribdi* (Said Aqmad). *q. Fe'l kesim. qiyos. Murakkab kesim*

SODDA GAP. Bitta kesimlik belgisiga, mazmuniy va ohang tugalligiga ega bo'lgan gap. *Sen kosmonavt bo'lmoqchimisani?* (Said Ahmad). *Kamola darvozadan shoshilib kirib keldi. qiyos. Qo'shma gap.*

Sodda gaplar eganing ishtirok etish yoki ishtirok etmasligiga ko'ra ikki xil bo'ladi: 1) egali gaplar (*q.*); 2) ega ishtirok etmagan gaplar (*q.*).

Sodda gaplar ikkinchi darajali bo'laklarning ishtirok etgani yoki etmaganiga ko'ra ikkiga bo'linadi: 1) sodda yig'iq gap (*q.*); 2) sodda yoyiq gap (*q.*).

SODDA HOL. Birgina mustaqil so'z bilan ifodalangan hol. *Mas., Nodonga yuz aytsang ham befoyda. Hozir maktab o'quvchisiman, ertaga kollej talabasi. qiyos. Murakkab hol.*

SODDA KESIM. Birgina so'z bilan ifodalangan kesim. *Alisher Navoiy – she'riyat mulkining sultoni. Paxta va tilladan yurt bezanadi. qiyos. Murakkab kesim.*

SODDA KIRITMALAR. So'z va so'z birikmalari bilan ifodalangan kiritmalar: *Qani, kiring, ichkarida bemalol gaplashamiz. Yaxshi hamki, yomg'ir yog'madi. qiyos. Murakkab kiritmalar.*

SODDA OLMOSHLAR. Faqat bir asosdan iborat bo'lgan olmoshlar. *Kim?, nima?, hamma, barcha, kimdir, qaysidir* kabi.

SODDA OT. Faqat bir asosdan tarkib topgan otlar. *Mas., uy, yer, tosh, tuz, daraxt.*

SODDA OT KESIM. Tarkibida birgina mustaqil so'z bo'lgan ot kesim. *Kifoyatxon bu kishidan uch-to'rt yosh kattaroq* (A.Qahhor). *q. Ot kesim. qiyos. Murakkab kesim.*

SODDA RAVISHLAR. Faqat bir asosdan iborat bo'lgan ravishlar. *Mas., juda achinaman, zinhor unutmam, battar bo'l, jim o'tir, darrov kel, cho'rt kesadi.*

SODDA SIFAT. Bir asosdan iborat bo'lgan sifatlar. *Mas., qalin, sersuv, kichik, shirin. qiyos. Qo'shma sifat.*

SODDA SOʻZ. Tarkibida birgina luqaviy maʼnoli qism boʻlgan soʻz. Sodda soʻzning ikki turi farqlanadi: 1) tub soʻz (*q.*); 2) yasama soʻz (*q.*)

SODDA SOʻZ BIRIKMASI. Oʻzaro tobe + hokim munosabatdagi ikki mustaqil soʻzdan tuzilgan soʻz birikmasi. Mas., *keng maydon, kuchli shamol, tez harakat, gul bargi* va b. *qiyos. Murakkab soʻz birikmasi.*

SODDA SONLAR. Bir asosdan iborat boʻlgan sonlar: *bir, uch, oʻn, yuz, ming. zid. Qoʻshma sonlar.*

SODDA TAQLID SOʻZLAR. Bir asosdan tashkil topgan tovushga va holatga taqlid soʻzlar: *ship, yarq, yilt, tars. qiyos. Takroriy taqlid soʻzlar.*

SODDA TOʻLDIRUVCHI. Birgina mustaqil soʻz bilan ifodalangan toʻldiruvchi: *Ertasiga bir soldat kelib, men i komendaturaga olib bordi* (A.Qahhor).

SODDA TUB FEʼL. Sodda tub feʼllar asos holatida ish-harakat va holatni anglatadi. Mas., *qurmoq, yurmoq, ketmoq.*

SODDA TUB SOʻZ. Tarkibi asos va yasovchi qoʻshimchalarga boʻlinmaydigan soʻzlar. Mas., *tosh, temir, quyosh. qiyos. Sodda yasama soʻz.*

SODDA YASAMA FEʼLLAR. Sodda yasama feʼllar soʻz yasovchi qoʻshimchalar yordamida boshqa soʻz turkumlaridan yasaladi. Mas., *shod-shodlanmoq, yangi-yangilamoq, gap-gapirmoq, guv-guvillamoq, tez-tezlamoq.*

SODDA YASAMA SOʻZ. Asosga soʻz yasovchi qoʻshimchalar qoʻshilishi orqali hosil qilingan yangi asos. Mas., *toshloq, temirchi, temirchilik, serquyosh. qiyos. Sodda tub soʻz.*

SODDA YIGʻIQ GAP. Faqat ega va kesimdan iborat boʻlgan gap: *Men oʻqidim. Biz keldik. qiyos. Sodda yoyiq gap.*

SODDA YOYIQ GAP. Ega va kesimdan boshqa boʻlaklar bilan kengaygan gap: *Men kitobni kecha oʻqidim. qiyos. Sodda yigʻiq gap.*

SOF BOGʻLOVCHILAR. Faqat boqlovchi vazifasini bajaruvchi yordamchi soʻzlar: *va, lekin, ammo, biroq.* Mas., *Bahor keldi va kunlar isiy boshladi. Men buni bilar edim, ammo doʻstimga ayta olmas edim.*

SOF FE'L SHAKLI. *q.* Fe'l shakllari.

SOF ILMIY USLUB. Muayyan fan sohasidagi kishilarga nisbatangina qo'llanilgan, fanning ma'lum sohasiga doir atamalar keng qo'llanilgan uslub. *qiyos.* **Ilmiy-ommabop uslub.**

SOF KO'MAKCHILAR. Atash ma'nosini tamoman yo'qotib, faqat o'zi birikkan so'zni boshqa so'zga tobelantirib bog'lash uchun xizmat qiladigan ko'makchilar: *bilan, sari, sayin, uchun, kabi, qadar, singari, uzra, tufayli, haqida.* *q.* **Atash ma'nosini yo'qotgan so'zlar.** *qiyos.* **Vazifadosh ko'makchilar.**

SOF MODAL SO'ZLAR. Faqat modal ma'no uchun xoslangan so'zlar: *haqiqatdan, darhaqiqat, afsuski, attang, albatta, shekilli, avvalo, avvalambor, xullas, koshki, masalan.* Mas., *Masalan, men buni bilmasdim.* *qiyos.* **Vazifadosh modal so'zlar.**

SOF SO'ROQ GAP. Tinglovchidan javob talab qiladigan so'roq gap. *Olimjonni qachondan beri bilasiz?* *qiyos.* **Ritorik so'roq gap.**

SOF YUKLAMALAR. Faqat yuklama vazifasida keluvchi so'z-yuklamalar va qo'shimcha-yuklamalar. *qiyos.* **Vazifadosh yuklamalar.**

SON. Narsalar, belgi-xususiyatlar, harakt-holatlarning miqdori yoki tartibini bildirgan so'zlar turkumi: *ikki, o'ttiz, yetita, sakkizinchi* kabi. Sonlar ma'no xususiyatiga ko'ra avvalo ikki asosiy turga bo'linadi: 1) miqdor sonlar (*q.*); 2) tartib sonlar (*q.*). Tuzilishiga ko'ra sonlar to'rt turga bo'linadi: 1) sodda sonlar (*q.*); 2) murakkab son (*q.*); 3) juft son (*q.*); 4) takroriy son (*q.*).

SON SHAKLLARI. Grammatik miqdor ma'nosini ifodalovchi shakllar tizimi. Son shakllarining ikki turi bor: 1) birlik son (*q.*); 2) ko'plik son (*q.*).

SONLARDA GUMON MA'NOSI. *-tacha* qo'shimchasi bilan hosil qilingan sonlar. Mas., *o'ntacha, yuztacha, mingtacha* gumon ma'nosini anglatadi.

SONLARDA JAMLIK MA'NOSI. *-ov, -ala* qo'shimchalari orqali yasalgan sonlar. Mas., *ikkov, uchov, to'rtov, beshov, oltov; ikkala, uchala, to'rtala, beshala, oltala* jamlik ma'nosini anglatadi.

SONORLAR. (*lot.* sonoris – jarangdor). Shovqindan ko'ra, ovozi ko'p bo'lgan jarangli undosh tovushlar: *m, n, ng, l, r.*

SOSTAVLI SONLAR. *ayn.* **Qo'shma sonlar.**

SOTSIAL CHEGARALANGAN SO'ZLAR. Ma'lum ijtimoiy guruh doirasidagina ishlatiladigan so'zlar. Mas., "otarchi"lar tilida *yakan "pul"*.

STIL. (*yun.* *stylos* – yozuv (xat) tayoqchasi). So'z va gaplardan o'rinli, chiroyli foydalanish yo'llari. *q.* **Uslub.**

STILISTIKA. *q.* **Uslubshunoslik. Uslubiyat.**

SUBYEKTIV MUNOSABAT. Tinglovchilarga so'zlovchi munosabatining ifodalanishi. Mas., *Nechun kerak, rubob, senga shuncha g'am?!* (A.Oripov).

SUFFIKS. (*lot.* *suffixus* – qadalgan, qoqilgan). So'z oxiriga qo'shiladigan affiks. *qiyos.* **Prefiks. Infiks. q. Affiks.**

SUV BILAN BOG'LIQ NOMLAR. *ayn.* **Gidronimlar.**

SO'RASH BELGISI. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda ishlatilayotgan tinish belgisi so'roq belgisi (?) termini. *q.* **So'roq belgisi.**

SO'RASH GAP. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda ishlatilayotgan so'roq gap termini. *q.* **So'roq gap.**

SO'RASH OLMOSHLARI. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda ishlatilayotgan so'roq olmoshlari termini. *q.* **So'roq olmoshlari.**

SO'ROQ BELGISI. Yozuvda so'roq gap oxiriga qo'yiladigan tinish belgisi (?): *Endi ketib qolmaysizmi?* (G'G'ulom).

SO'ROQ-BUYRUQ GAP. Buyruq ma'nosini bildirgan so'roq gaplar. Mas., *–Yurmaysizmi?* ("yuring" ma'nosida).

SO'ROQ-DARAK GAP. Darak ma'nosini ifodalagan so'roq gaplar. Mas., *Bu daraxtni kesishga kim jur'at qiladi?* ("Bu daraxtni kesishga hech kim jur'at qilolmaydi" ma'nosini bildiradi.)

SO'ROQ GAP. Biror noma'lum narsa-hodisani bilish uchun murojaatni ifodalovchi, so'roq ma'nosini bildirgan gap: *Ketsang, yana qachon kelasan?* Asosiy xususiyatiga (vazifasiga) ko'ra so'roq gaplar ikki turga bo'linadi: 1) javob talab qiladigan so'roq gaplar yoki sof so'roq gaplar; 2) javob talab qilmaydigan so'roq gaplar yoki ritorik so'roq gaplar. *q.* **Sof so'roq gap. Ritorik so'roq gap.**

SO'ROQ OHANGI. So'roqni ifodalovchi ohang; o'ziga xos tonga, yuqori tonga ega ohang:

Akam keldilar.

Akam?

SOʻROQ OLMOSHI. Shaxs, narsa-hodisa, belgi-xususiyat, miqdor, sabab, maqsad, oʻrin, payt haqida soʻroqni bildiruvchi olmoshlar. Mas., *nima? kim? qayer? qaysi?, qanday? qancha?* kabi.

SOʻROQ VA TAAJJUB YUKLAMALARI. Gapning mazmuniga soʻroq-taajjub maʼnosini yuklovchi qoʻshimchalar: *-mi, -yu, -ya, -chi.* Mas., *Bola-chaqa omon ekanmi?* (Asqad Muxtor). *Men bor-ku! – deb qichqirdi Akbarali kulib.*

SOʻROQ YUKLAMALARI. Gap yoki uning biror boʻlagiga oid soʻroqni ifodalovchi yuklamalar. Mas., *-mi, -chi* yuklamalari: *Vaqt ertami? Rozi boʻlmasa-chi?*

SOʻZ. Oʻz tovush qobigʻiga ega boʻlgan, borliqdagi maʼlum narsa, belgi-xususiyat, harakat-holatlarni bildiradigan, atash maʼnosiga ega boʻlgan, turli grammatik maʼno va vazifalarda qoʻllanadigan til birligi. *qiyos. Leksema.*

SOʻZ BIRIKMASI. Bir-biri bilan tobelanish asosida birikan, maʼno va grammatik jihatdan oʻzaro bogʻlangan ikki yoki undan ortiq soʻzlar bogʻlanmasi: *qushning qanoti, oq kabutar, ruchkada yozmoq* kabi.

Soʻz birikmasi ikki va undan ortiq soʻzdan iborat boʻlishiga qaramay, bitta tushunchani ifodalaydi: *opamning kitobi, qizil gul, uyga kirmoq.*

Soʻz birikmalari bir necha nuqtai nazardan tasnif qilinadi:

Tarkibidagi hokim soʻzning qaysi turkumga oid soʻz bilan ifodalanishiga qarab, ikki guruhga boʻlinadi: 1) ot soʻz birikmasi (*q*); 2) feʼl soʻz birikmasi (*q*).

Tuzilishiga koʻra soʻz birikmalarining ikki turi farqlanadi: 1) sodda soʻz birikmasi (*q*); 2) murakkab soʻz birikmasi (*q*).

Qismlari orasidagi sintaktik aloqaning erkinlik darajasiga koʻra ikki turi farqlanadi: 1) sintaktik erkin soʻz birikmasi (*q*); 2) sintaktik bogʻli soʻz birikmasi (*q*).

Soʻzlarning tobelanish asosida bogʻlanishiga koʻra soʻz birikmalari uchga boʻlinadi: 1) bitishuv (*q*); 2) boshqaruv (*q*); 3) moslashuv (*q*).

SOʻZ BIRIKMASI SINTAKSISI. Soʻz birikmasi sintaksisida

soʻz birikmasining hosil boʻlishi, hokim soʻz (*q.*) va tobe soʻz (*q.*) munosabati, hokim soʻzning qaysi soʻz turkumiga oidligiga qarab otli soʻz birikma (*q.*) va feʼlli soʻz birikmalari (*q.*) oʻrganiladi.

SOʻZ BIRIKMALARI ZANJIRI. Gap tarkibida bir soʻz birikmasidagi hokim soʻz boshqa bir soʻzga tobelangan, bir hokim soʻz bir necha tobe soʻz yoki bitta tobe soʻz bir necha hokim soʻzga aloqador boʻlgan hollar. Mas., *paxta gulli chinni piyola, uchta paxta gulli chinni piyola.*

SOʻZ-GAP. Bir soʻz yoki qismlarga ajralmaydigan ibora bilan ifodalangan gap: *Ha ... -deb javob berdi Yoʻlchi* (Oybek). *Azamat ekansan-ku, bolam, barakalla!* (M.Ismoiliy).

SOʻZ OLISH. Oʻzbek tili leksikasini boyishida boshqa tillardan soʻz olish hodisasi. Mas., rus tilidan: *mashina, gazeta, ruchka, parta, paravoz*; tojik tilidan: *olov, chopon, kissa, dasta, jilt, oftob, osmon*; arab tilidan: *saodat, aʼlo, sheʼr, surʼat, kitob.*

SOʻZ QOʻSHILMASI. Soʻzlarning teng bogʻlanishi. Soʻz qoʻshilmasida har bir soʻz maʼno mustaqilligini, alohida-alohida narsalarni nomlab kelish xususiyatini saqlab qoladi: *opam va kitob, siz bilan biz kabi. zid. Soʻz birikmasi.*

SOʻZ SOSTAVI. *ayn. Soʻz tarkibi.*

SOʻZ TARKIBI. Soʻzning maʼnoli qismlari yigʻindisi. Soʻz tarkibi asos va qoʻshimchalardan iborat.

SOʻZ TARTIBI. *ayn. Soʻz tarkibida tartib.*

SOʻZ TARKIBIDA TARTIB. Odatda, *asos+soʻz yasovchi qoʻshimchalar+lugʻaviy shakl yasovchi qoʻshimchalar+aloqa-munosabat shakllari* tartibida shakllanadi: *Suvchilarimizdan.* Faqat old qoʻshimchalar asosdan oldin kelishi mumkin: *hamqishloqlardan.*

SOʻZ TURKUMI. *ayn. Soʻz turkumlari.*

SOʻZ TURKUMLARI. Soʻzlarning soʻrogʻi va qanday umumlashgan maʼno ifodalashiga koʻra guruhlariga boʻlinishi. Soʻz turkumlari maʼno va vazifasiga koʻra quyidagi guruhlariga boʻlinadi: 1) mustaqil soʻzlar (*q.*); 2) yordamchi soʻzlar (*q.*); 3) undov soʻzlar (*q.*); 4) taqlid soʻzlar (*q.*); 5) modal soʻzlar (*q.*).

SOʻZ TURLOVCHI QOʻSHIMCHALAR. Soʻzlarni kelishik qoʻshimchasini olib oʻzgarishi. *ayn. Soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalar.*

SOʻZ TURLOVCHI SUFFIKS. *ayn.* Soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalar.

SOʻZ URGʻUSI. Soʻz boʻgʻinlaridan birining boshqalaridan kuchliroq talaffuz qilinishi. Tilimizda soʻz urgʻusi koʻpincha soʻzlarning oxirgi boʻgʻiniga tushadi. Soʻzda boʻgʻinlar koʻpayishi bilan urgʻu ham oxirgi boʻgʻinga koʻchib boradi. Mas., *dalaʼ, dalalaʼr, dalalargaʼ; lolaʼ, lolalaʼr, lolalargaʼ.* *qiyos.* Gap urgʻusi.

SOʻZ UYASI. Bir oʻzakdan yasalgan soʻzlarning bir soʻz uyasini tashkil qilishi: *oʻqi – oʻqidi, oʻqitdim, oʻqimishli, oʻqigan, oʻqish, oʻquv, oʻquvchi, oʻqituvchi* soʻzlarining hammasi bir *oʻqi* oʻzagidan yasalgan.

SOʻZ YASASH. Tilda bor boʻlgan maʼlum usul, model asosida yangi soʻz hosil qilinishi.

SOʻZ YASASH QOLIPLARI. Tilda mavjud boʻlgan muayyan soʻz yasash usullari. Mas., ot+chi “shaxs oti yasovchi” (*ishchi, temirchi, suvchi*); ot+li “belgining mavjudligi yoki ortiq-ligi” (*suvli, mevali*) va b.

SOʻZ YASALISH USULLARI. Soʻz yasashga asos qismning qanday xususiyatga ega ekanligiga koʻra soʻz yasalishi. Soʻz yasalishining ikki usuli farqlanadi: affiksatsiya (*q.*) va kompozitsiya (*q.*).

SOʻZ YASALISHI. Soʻz yasalishi hodisasini oʻrganadigan tilshunoslik boʻlimi.

SOʻZ YASALISHI HODISASI. Tilda oldin mavjud boʻlgan soʻzga maʼlum yasovchi vositalar qoʻshish bilan yangi soʻz hosil qilinishi.

SOʻZ YASALISHI TAHLILI. Yasama soʻzning tarkibini, qanday usul bilan hosil boʻlganini va shu kabilarni aniqlash, oʻrganish; shu nuqtai nazardan boʻladigan tahlil. Bunda yasama soʻz qismlarining xususiyati, maʼno munosabati, shuningdek, soʻz yasalish asosi bilan yasama soʻzning oʻzaro munosabatlari belgilanadi (oʻrganiladi).

SOʻZ YASOVCHI. Soʻzlarga qoʻshilib, ularga yangi maʼno beruvchi qoʻshimchalar. *qiyos.* Soʻz yasovchi qoʻshimchalar.

SOʻZ YASOVCHI AFFIKS. *ayn.* Soʻz yasovchi qoʻshimcha.

SO'Z YASOVCHI MORFEMA. So'z yasovchi qismni tashkil etgan morfemalar: *terim, terimchi, toshloq, suvchi.*

SO'Z YASOVCHI QO'SHIMCHALAR. Asosga qo'shib, yangi ma'no hosil qiluvchi qo'shimchalar. Mas., *do'ppi+do'z, ser+qatnov, foyda+li, taqsim+la.* Qo'shimchalar yangi so'z yasash darajasiga ko'ra ikki turli bo'ladi: 1) unumli qo'shimchalar (*q.*); 2) unumsiz qo'shimchalar (*q.*).

SO'Z YASOVCHI SUFFIKS. *ayn.* So'z yasovchi qo'shimcha.

SO'Z-YUKLAMALAR. So'zlardan iborat bo'lgan yuklamalar: *axir, hatto, faqat, ham, xuddi, go'yo, go'yoki, hech, sira, nahotki, na...na* so'zlari. *qiyos.* Qo'shimcha-yuklamalar.

SO'Z O'ZGARTIRUVCHI QO'SHIMCHA. *ayn.* So'zlarning munosabat shakllari.

SO'Z SHAKLLARI. Grammatikada so'zlarning grammatik ma'no anglatuvchi shakli.

SO'ZNING ASL MA'NOSI. So'zning boshlang'ich asl ma'nosi: *oltin soat* so'zning asl ma'nosi *oltin yaproqlar* esa ko'chma ma'no. *qiyos.* So'zning ko'chma ma'nosi.

SO'ZNING ATASH MA'NOSI. *q.* So'zning lug'aviy ma'nosi.

SO'ZNING ICHKI TOMONI. So'zning ma'no, mazmun tomoni. *qiyos.* So'zning tashqi tomoni.

SO'ZNING KO'CHMA MA'NOSI. So'zning boshlang'ich asl ma'nosidan kelib chiqqan ko'chma ma'nolari: *oltin soat, temir g'ildirak* so'zlarining asl ma'nosidan *oltin yaproqlar, temir qo'llar* ko'chma ma'no hosil qilingan. *qiyos.* So'zning asl ma'nosi.

SO'ZNING MA'NOSI. So'zning biror narsa-buyumni, voqea-hodisani, belgi-xususiyatni, miqdorni, harakat yoki holatni atab, ifodalab kelishi.

SO'ZNING MORFEMIK TUZILISHI. So'zning ma'noli qismlarga bo'linishi. Mas., *ter-im-chi-lar-ga* so'zi beshta ma'noli qismlardan tashkil topgan. *qiyos.* So'zning yasalish tuzilishi.

SO'ZNING LUG'AVIY MA'NOSI. So'zning bir narsa-hodisani bildirishi.

SO'ZNING TASHQI TOMONI. So'zning tovush yoki harflardan iborat tomoni. *qiyos.* So'zning ichki tomoni.

SO'ZNING YASAMA MA'NOSI. Lug'aviy ma'no asosida boshqa ma'nolarning ifodalanishi.

SO'ZNING YASALISH TUZILISHI. Yasashga asos va yasovchi vositani o'z ichiga olgan so'z. *qiyos.* **So'zning morfemik tuzilishi.**

SO'ZNING O'Z MA'NOSI. *ayn.* **So'zning asl ma'nosi.**

SO'ZLAR ORASIDAGI OCHIQLIK. Yozuvda so'zlar orasida saqlanadigan masofa.

SO'ZLAR TIZMASI. Nutq jarayonida so'zlardan so'z birikmasi va gaplarning hosil qilinishi. *qiyos.* **Tovushlar tizmasi.**

SO'ZLARNING BOG'LANISHI. So'zlarning o'zaro bog'lanishi to'rt xil yo'l bilan amalga oshiriladi: 1. So'z shakllari bilan. 2. Yordamchi so'zlar bilan. 3. Tartib bilan. 4. Intonatsiya bilan.

SO'ZLARNING KATEGORIYALARI. So'zlarning bildirgan ma'no, shakl va gapda tutgan o'rinlariga ko'ra turli kategoriyalarga, turkumlarga bo'linishi. *q.* **So'z turkumlari.**

SO'ZLARNING MUNOSABAT SHAKLLARI. *q.* **Munosabat shakllari.**

SO'ZLASHUV USLUBI. Oilada, ko'cha-ko'yda kishilarning fikr almashishi jarayonida qo'llaniladigan nutq uslubi. So'zlashuv uslubi ikkiga bo'linadi: 1) oddiy so'zlashuv uslubi (*q.*); 2) adabiy so'zlashuv uslubi (*q.*).

SO'ZLIK. Lug'atga kiritiladigan so'zlarning alifbo tartibidagi ro'yxati (tarjima lug'atlari va izohli lug'atlarda bu so'zlar tarjima qilinadi, izohlanadi).

SO'ZLOV ORGANLARI. *q.* **Nutq a'zolari.**

SO'ZLOVCHI. *ayn.* **Birinchi shaxs.**

SO'ZSHUNOSLIK. So'zlarning ma'no qirralarini o'rganuvchi tilshunoslik fanining bo'limi. *ayn.* **Leksikologiya.**

SO'NG QO'SHIMCHALAR. Asosdan keyin qo'shiladigan qo'shimchalar: so'ng qo'shimchalar old qo'shimchalar o'rnida va aks holda qo'llanishi mumkin. Mas., *serunum* – *unumli*, *badavlat* – *davlatli*, *basavlat* – *savlatli*, *beg'am* – *g'amsiz*, *bexabar* – *xabarsiz*, *sersuv* – *suvli*, *noo'rin* – *o'rinsiz*. *zid.* **Old qo'shimchalar.**

TABIYIY HOLAT FE'LLARI. Ish-harakatni tabiiy jarayon bilan bog'liq holatini ifodalaydigan fe'llar: *eridi, muzladi, yetdi, uxladi* va b.

TAFAKKUR FE'LLARI. Tafakkurda shakllangan harakat ma'nolari. Mas., *o'ylamoq, o'y surmoq, o'ylanmoq, fikr qilmoq, xayol surmoq, xayolga botmoq, o'yga botmoq* kabi.

TA'KID YUKLMALARI. *-ku, -u, -yu, -da, -a, -ya* ta'kid yuklamalaridir. Mas., *Dars tamom bo'ldi-ku.*

TAKROR BOG'LOVCHILAR. Uyushiq bo'laklar va uyushiq gaplarni bog'lashda takrorlanib qo'llanadigan bog'lovchilar: *yo...yo, dam...dam, goh...goh* kabi. *qiyos. Yakka bog'lovchilar.*

TAKROR SO'ZLAR. Noaniq miqdoriy ko'plikni ifodalash uchun yoki ma'noni kuchaytirish maqsadida aynan bir so'zning takror ishlatilishi: *qop-qop un, dasta-dasta gul, qator-qator rasta, tom-tom lug'at* kabi.

TAKRORIY OLMOSHLAR. Bir olmoshning aynan yoki ayrim tovush o'zgarishi bilan takrorlanishidan hosil bo'lgan olmoshlar. Mas., *uncha-muncha, qancha-qancha (kishilar), undan-bundan.* Mas., *Mashina yuborsam, u-bularni berib yuborarsiz (A.Qahhor).*

TAKRORIY OTLAR. Bir otning aynan yoki ayrim tovush o'zgarishi bilan takrorlanishidan hosil bo'lgan so'zlar. Mas., *das-ta-dasta, qop-qop, tuz-puz, tovoq-povoq, uy-puy.*

TAKRORIY RAVISHLAR. Bir mustaqil so'zning aynan yoki ayrim tovush o'zgarishi bilan takrorlanishidan hosil bo'lgan so'zlar. Mas., *arava-arava (jo'natishdi), bitta-bittalab (bayon qildi), erta-perta.*

TAKRORIY SIFAT. Bir sifatning aynan yoki ayrim tovush o'zgarishi bilan takrorlanishidan hosil bo'lgan so'zlar Mas., *uzun-uzun kipriklar, baland-baland tog'lar, yangi-yangi imoratlar, qiziq-qiziq gaplar, dum-dumaloq sharlar.*

TAKRORIY SO'ZLAR. *ayn. Takror so'zlar.*

TAKRORIY TAQLID SO'ZLAR. Asos qismning aynan takrorlanishidan yoki ayrim tovush o'zgarishi bilan takrorla-

nishidan hosil boʻlgan taqlid soʻzlar: Mas., *gumbur-gumbur, gurs-gurs, chars-churs, taq-taq, yarq-yarq. Allakim ship-ship qadam bosib, ayvon labiga kelayotganday boʻlardi* (Oʻ.Hoshimov). **qiyos. Sodda taqlid soʻzlar.**

TALAFFUZ. 1. Nutq tovushlarining aytilishi: toʻqri talaffuz, adabiy talaffuz.

2. Tovush yoki soʻzning aytilishi. *ayn. Orfoepiya.*

TALAFFUZ MEʼYORLARI. Ogʻzaki nutq jarayonida til birliklarini adabiy til meʼyorlariga muvofiq aytilishi.

TAQLID SOʻZLAR. Narsalarning tovushiga va holatiga taqlidni bildirgan soʻzlar. Taqlid soʻzlar nimaga taqlidni bildirishiga koʻra ikki xil boʻladi: 1) tovushga taqlid soʻzlar (*q.*); 2) holatga taqlid soʻzlar (*q.*).

TAQSIM SON. Narsalarning miqdorini taqsimlab koʻrsatadigan sonlar. Mas., *toʻrttadan, oʻntadan, yuztadan, mingtadan.*

TARIXIY SOʻZLAR. Soʻzning oʻzi ifodalagan tushuncha bilan birgalikda eskirishi: *qozi, mirshab, amin, mingboshi, xon. ayn. Istorizmlar. qiyos. Arxaik soʻzlar.*

TARJIMA LUGʻATI. Bir tildagi soʻz ikkinchi tilda qanday soʻzga teng kelishini koʻrsatuvchi lugʻat. Bunday lugʻatlar ikki tilli yoki koʻp tilli boʻlishi mumkin: *ruscha-oʻzbekcha lugʻat, inglizcha-ruscha-oʻzbekcha lugʻat* va b.

TARMOQLUGʻAT. Maʼlum bir tarmoqqa doir soʻzlarnigina tanlab, ularni bir tartibda joylashtirish. Mas., *kasb-hunarga doir lugʻatlar, maʼlum fan sohasi boʻyicha atamalar lugʻati* va b. **qiyos. Umumiy izohli lugʻat.**

TARTIB. Tartibiy qismlarning oʻzaro birikishda (bogʻlanishda) joylashuvi: gap boʻlaklarining tartibi (*q.*); soʻz tartibi (*q.*). Tartibning ikki turi bor: 1) toʻgʻri tartib (*q.*); 2) teskari tartib (*q.*) yoki inversiya (*q.*).

TARTIB SON. Narsalarning ketma-ketlik tartibini bildirgan sonlar. Mas., *birinchi, ikkinchi, bir yuz yigirma birinchi, 9-sinf, 30-dekabr, XX asr.*

TASDIQ SOʻZLAR. Oʻzicha mustaqil yoki ayrim soʻzlar bilan birgalikda tasdiq maʼnosini ifodalovchi soʻzlar: *ha, xoʻp, mayli.* Mas., *Sizlarga uy topib bersam, qirotaxona ochmaysizlarmi?*

– *Mayli, ochamiz. Lekin kitoblarni qaerdan olamiz?* (A.Qodiriy). *qiyos. Inkor soʻzlar.*

TASNIF. (*arab.* “sinflarga, guruhlarga ajratish”, “saralash”). Toʻplamni oʻxshash va farqli belgilar asosida ichki guruhlarga boʻlish. *Daraxtlar – tol, terak, archa, majnuntol, oʻrik, olcha* va b.

TASVIRIY IFODA. Narsa-buyumning nomini aniq atamay, shu narsa-buyumni tasvirlab anglatadigan soʻz birikmasi: *paxta – oq oltin, doktor – salomatlik posboni, televizor – zangori ekran, pilla – kumush tola.*

TAVSIFIY MATN. Soʻzlovchi yoki yozuvchi tomonidan bayon etilgan voqeya-hodisa, narsa yoki shaxs tasviri, tavsifi yoxud xabar, maʼlumot bayoni. *Mas., maqola, insho, xat* kabi.

TAVTOLOGIYA. (*yun. tautologia* < *tauto* – aynan oʻsha+*logos* – soʻz). Bir fikr (mazmun)ni boshqa soʻz yoki soʻzlar bilan takroran ortiqcha ifodalash, soʻzni ortiqcha ishlatish. *Mas., gapirmoq oʻrnida gap gapirmoq, tepmoq oʻrnida oyoq bilan tepmoq* deb qoʻllash tautologiya hisoblanadi, chunki *gap, oyoq bilan* qismlari yangi informatsiya bermaydi (*gapirmoq, tepmoq* soʻzlaridagi informatsiyani takrorlaydi).

TASHQI MANBA. Maʼlum bir tilning boshqa tillardan soʻz olish hisobiga boyib borish hodisasi. *Mas., monitoring, diler, skaner* kabi. *qiyos. Ichki manba.*

TERMIN. (*lot. terminus* – chek, chegara, chegara belgisi). Fan, texnika va boshqa sohaga oid narsa haqidagi tushunchani aniq ifodalaydigan, ishlatilish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan soʻz yoki soʻz birikmasi; atama. Terminlar bir maʼnoli boʻlishi, ekspressivlik va emotsionallikka ega boʻlmasligi kabi belgilari bilan ham umumisteʼmoldagi soʻzlardan farqlanadi. *Mas., lingvistik terminlar: gap, ega, ot, son, tovush...; geometriyaga oid terminlar: aylana, uchburchak, toʻrtburchak...; fizikaga oid terminlar: jism, bosim, harakat, maydon; kimyoga oid terminlar: suv, kumush, ishqor, tuzlar* va b. *qiyos. Atamalar.*

TERMINOLOGIYA (*termin+logos* – soʻz, taʼlimot). 1. Bi-
ror ilm, kasb va b. sohaga oid terminlar majmui. *Mas., grammatik terminologiya, sanʼat terminologiyasi* va b.

2. Tilshunoslikning terminlarini oʻrganuvchi boʻlimi. *q. Atamashunoslik.*

TESKARI SHARTLI GAP. *q.* To'siqsiz ergash gap.

TESKARI TARTIB. *ayn.* O'zargan tartib.

TENG ALOQA. Teng huquqli gap bo'laklari, qo'shma gapning qismlari orasidagi sintaktik aloqa. Mas., *Tomlardan, ivigan devorlardan bug' ko'tarila boshladi* (S.Ahmad). *Adirlar rang-barang gullar bilan yasandi, soylukda suvlar toshib hayqiradi* (Oybek). *qiyos.* Tobe aloqa.

TENG BOG'LANISH. Bir xil gap bo'lagi vazifasida kelib, ko'pincha bir xil so'roqqa javob bo'luvchi bo'laklarning o'zaro teng bog'lovchilar yoki sanash ohangi yordamida bog'lanishi. Mas., *opam va akam, uy va tom kabi. zid.* Tobe bog'lanish.

TENG BOG'LOVCHILAR. Uyushiq bo'laklar va o'zaro teng munosabatdagi gaplarni bog'lab keluvchi bog'lovchilar. Mazmuniy munosabatni ifodalashiga ko'ra teng bog'lovchilar quyidagi guruhlariga bo'linadi: 1) biriktiruv bog'lovchilar (*q.*); 2) zidlov bog'lovchilar (*q.*); 3) ayiruv bog'lovchilar (*q.*); 4) inkor bog'lovchilar (*q.*).

TENG BOG'LOVCHILAR VAZIFASIDAGI YORDAMCHI SO'ZLAR. Bog'lovchi vazifasidagi yordamchi so'zlar (*ham, -u (-yu), na...na...*) yuklamalari, *bilan* ko'makchisi).

TENG ERGASHUVCHI GAPLAR. Bir necha ergash gaplarning bosh gapga teng munosabatda bog'lanishi.

TENG SO'ZLI BIRIKMA. Tarkibidagi so'zlari baravar huquqli bo'lgan birikmalar. Mas., *Salqin havo, qizil olma, baland uy kabi. qiyos.* Ergashli birikma.

TENGLANGAN BOG'LANISH. *ayn.* Teng bog'lanish.

TIL. 1. Nutq tashkil etib, fikr, his-tuyg'u, istak kabilarni ifodalashda xizmat qiladigan fonetik, leksik va grammatik vositalar tizimi; kishilar orasida asosiy va eng muhim aloqa-aralashuv, fikrlashuv quroli bo'lib xizmat qiladigan ijtimoiy hodisa.

2. Nutqning u yoki bu uslubiy belgilari bilan ajralib turuvchi turi: *So'zlashuv tili. Gazeta tili. Adabiy til.*

TIL BIRLIGI. Bir-biridan vazifasi, ifoda materiali, tuzilishi va tizimdagi o'rni bilan farqlanadigan til hodisasi: fonetik birlik – fonema (*q.*); morfologik birlik – morfema (*q.*); leksik birlik – leksema (*q.*).

TIL OLDI UNDOSHLARI. Til oldi qismining faol ishtirokida hosil bo'ladigan undoshlar. Mas., *k, g* undoshlari.

TIL OLDI UNLILARI. Til oldi qismining faol ishtirokida hosil bo'ladigan unililar. Mas., *i, e, a* unililari. *qiyos.* **Til orqa unililari.**

TIL ORQA UNDOSHLARI. Til orqa qismining faol ishtirokida hosil bo'ladigan undoshlar. Mas., *b, p, d, t* undoshlari.

TIL ORQA UNLILARI. Til orqa qismining faol ishtirokida hosil bo'ladigan unililar. Mas., *o, o'* unililari. *qiyos.* **Til oldi unililari.**

TIL TOVUSHLARI. Tilning tish va tanglayga tegishidan hosil bo'lgan tovushlar.

TIL UNDOSHLARI. Nutq a'zolaridan tilning faol ishtiroki bilan hosil bo'ladigan undoshlar. Hosil bo'lishida tilning qaysi qismi faol ishtirok etishiga ko'ra undoshlarning to'rt turi farqlanadi: 1) til oldi undoshlari (*q.*); 2) til orqa undoshlari (*q.*); 3) til o'rta undoshi (*q.*); 4) chuqur til orqa undoshlari (*q.*).

TIL O'RTA UNDOSHI. Til o'rta qismining faol ishtirokida hosil bo'ladigan y undoshi. Mac., *toy, boy, yo'lbars, qo'y.*

TILLAR GURUHI. Til oilalarining ichki bo'linishi. Turkiy tillar oilasi qipchoq tillari guruhi (*q.*); o'g'uz tillar guruhi (*q.*); qarluq tillar guruhi (*q.*) ga bo'linadi.

TILLAR OILASI. O'zaro o'xshashliklari, kelib chiqish asosining umumiyliigi bilan izohlanadigan tillar guruhi (til shohobchasi): *Turkiy tillar oilasi.*

TILLAR TARMOG'I. *ayn.* **Tillar guruhi.**

TILNING LUG'AT BOYLIGI. Tildagi barcha so'zlar majmui. Lug'at tarkibiga asosiy lugat fondi ham kiradi.

TILNING LUG'AT TARKIBI. *ayn.* **Leksika.**

TILSHUNOSLIK. Til haqidagi, uning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishi, tasnifi haqidagi; muayyan tillarning ish ko'rish (faoliyat) qonunlari va tarixiy taraqqiyoti haqidagi fan.

TINISH BELGILARI. Biror tilning umumiy grafik tizimida alohida guruhini tashkil etuvchi va yozma nutqda harflar yoki boshqa yozuv ifodalari bilan berib (ifodalab) bo'lmaydigan tomonlarni (nutqning sintaktik qurilishi va mazmunan qismlarga bo'linishini) ifodalash uchun xizmat qiluvchi belgilar. Tinish belgilari quyidagilardan iborat: nuqta (*q.*); so'roq belgisi (*q.*); undov belgisi (*q.*); nuqtali vergul (*q.*); ko'p nuqta (*q.*); vergul (*q.*); ikki nuqta (*q.*); tire (*q.*); qavs (*q.*); qo'shtirnoq (*q.*).

TIRE. (*fran. turet – chiziqcha, tirer – tortish, uzaytirish*). Defisga nisbatan uzunroq chiziq bilan ifodalanadigan tinish belgisi (-). Bu belgi gaplar, qo'shma gap qismlari, gap bo'laklari orasida sintaktik munosabatlarni ko'rsatish uchun ishlatiladi: *Poyonsiz paxta dalalarining husni va barakati, so'lim bog'larning sharbati va gullarning ming tovlangan ranglari – barchasi suv tufayli* (Oybek). *Qo'shning tinch – sen tinch.*

– *Kecha qayerga bording?*

– *Bolalar musiqa va san'at maktabiga va b.*

TIRNOQLAR. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda q o' s h t i r n o q (" ") termini bilan almashtirilgan tinish belgisi. *q. Qo'shtirnoq.*

TITROQ TOVUSH. Til uchining titrashi bilan hosil bo'ladigan tovush: *r.*

TIZIM. 1. O'zaro munosabatlar bilan bog'langan, bir butun bo'lib uyushgan til unsurlari majmui: *Til tizimi. So'z yasalishi tizimi.*

2. Ma'lum bir grammatik shaklga xos ichki bo'linishlarning bir butunligi: *Kelishiklar tizimi. Mayllar tizimi.*

TIZMA. Fikr anglatishda tilning ma'lum bir bosqichlari: 1) nutq tovushlari (*q.*); 2) so'zlar (*q.*); 3) so'z birikmalari (*q.*); 4) gaplar (*q.*).

TINGLOVCHI. *ayn. Ikkinchi shaxs.*

TOBE ALOQA. Biri ikkinchisiga tobe bo'lgan birliklar orasidagi sintaktik aloqa. *qiyos. Teng aloqa.*

TOBE BOG'LANISH. 1. Bir so'zning (tobe so'zning) boshqa bir so'zga (hokim so'zga) bo'ysunishi orqali bog'lanishi: *opanning kitobi, uyning tomi kabi.*

2. Bir bo'lakning boshqa bo'lakka kelishik, shaxs-son, zamon qo'shimchalari, ko'makchilar va so'z tartibi va ohang yordamida bog'lanishi.

3. So'z birikmasidagi ikki so'zning biri tobe, ikkinchisi hokim tarzidagi bog'lanishi. Tobe bog'lanishda doim ikkita qism: *tobe so'z (q.), hokim so'z (q.)* bo'ladi. *Mas., o'zbek xalqi, o'zbek eli, obod o'lkam. zid. Teng bog'lanish.*

TOBE BO'LAK. So'z birikmasining tobe qismi (*q.*). *Mas., hasharga chiqmoq birikmasida hasharga so'zi tobe bo'lak. zid. Hokim bo'lak.*

TOBE QISM. *q.* Tobe bo‘lak. *qiyos.* Hokim bo‘lak.

TOBE SO‘Z. So‘z birikmasida sintaktik jihatdan boshqa so‘zga tobe vaziyatdagi so‘z. *qiyos.* Hokim so‘z.

TOBELANGAN BOG‘LANISH. *ayn.* Tobe bog‘lanish.

TOPONIMLAR. (*lot.* topos – qishloq, shahar, maydon, ko‘cha; onuma – nom). Geografik obektlar va ularning nomlari: *Marjonbuloq, Jarqishloq, Samarqand, Qarshi* va b.

TOR UNLI. Til yuqoriga ko‘tarilib, og‘iz bo‘shlig‘i (tor) ochilishi bilan hosil bo‘ladigan unli. O‘zbek tilida *i* va *u* unilari tor unlilardir. *qiyos.* Yuqori ko‘tarilish unilari.

TOVUSH. 1. Nutq jarayonida real talaffuz qilingan, qulog‘imiz bilan eshitilgan eng kichik va boshqa mayda bo‘lklarga bo‘linmaydigan nutq parchasi.

2. Nutq a‘zolarining artikulyatsiyasi bilan hosil bo‘luvchi eng kichik nutq birligi. *q.* Fonema.

TOVUSH ORTTIRILISHI. Fonetik yoki morfologik shart-sharoitlar ta‘siri bilan so‘zda yangi (avval bo‘lmagan) tovushning paydo bo‘lishi: *isi-issiq, achi-achchiq, doir-doyir, egallamoq (ega-la)* kabi. Tovush orttirilishi ko‘proq o‘zlashma so‘zlarning og‘zaki talaffuzida uchraydi: *qoida-qoyida, oson-onson, fikr-fikir, hukm-hukum* kabi: *Shundan keyin taxtga o‘tirgan yosh amir Muzaffarxon Shahrizabz ustiga yangitdan bosqin qildi (Sh.Xolmirzayev). Kelgandan keyin esa egasining etagiga surkala-surkala erkalanardida, yana boyagin day asta yurib chiqib ketardi (J.Abdullaxonov).*

TOVUSH TUSHISHI. So‘zning o‘zida, so‘z yasalishi va shakl yasalishida ma‘lum fonetik sharoit (sabab) bilan unli yoki undoshning talaffuz etilmasligi. Mas., *ke (<kel), do’s (<do‘st), xursan (<xursand), og‘zi (<og‘iz+i), bilarkan (<bilar ekan)* kabi.

TOVUSH O‘ZGARISHI. So‘zning fonetik tuzilishida bo‘ladigan o‘zgarish; fonetik o‘zgachalik yuz berishi. Mas., *sarg‘aymoq* so‘zi asli *sarg‘armoq* bo‘lgan, ya‘ni *sarg‘armoq* so‘zida tovush o‘zgarish *r* ning *y* ga aylanishi (o‘zgarishi) yuz bergan.

TOVUSHGA TAQLID SO‘ZLAR. Narsalarning ovozigina taqlidni bildiruvchi so‘zlar: *taq-taq, g‘a-g‘a, tars-tars, tap-tap, jaz-jaz, duk-duk... qiyos.* Holatga taqlid so‘zlar.

TOVUSHLAR ZANJIRI. Tovushlar ketma-ketligi asosida bayon qilingan og‘zaki nutq.

TOCHKA. *ayn. Nuqta.*

TUB FE'L. Tarkibi asos va yasovchi qo'shimchalarga bo'linmaydigan fe'llar. Mas., *kel, ket, yur, o'qi, ol. qiyos. Yasama fe'l.*

TUB MA'NO. Ko'p ma'noli so'zlardagi dastlabki ma'no: *bosh (odamning boshi, ko'pchilikka bosh, ko'chaning boshi), yuz (odamning yuzi, ko'chaning yuzi, suvning yuzi).* Bosh va yuz so'zlari boshqa so'zlarga nisbatan tub ma'no hisoblanadi. *qiyos. Yasama ma'no.*

TUB OLMOSH. Yasovchi qismlarga ajralmaydigan olmoshlar. Mas., *hamma, barcha, kim? nima?*

TUB OT. Ma'noli qismlarga bo'linmaydigan otlar: *kitob, tosh, yo'l, qalam. qiyos. Yasama ot.*

TUB RAVISH. Yasovchi qismlarga ajralmaydigan ravishlar. Mas., *tez, sekin, kech, erta.*

TUB SIFAT. Tarkibida so'z yasovchi qo'shimchalar bo'lmagan sifatlilar. Mas., *oq, shirin, katta, kichik. qiyos. Yasama sifat.*

TUB SIFATDOSH. Narsa-buyumlarning ish-harakati belgisini bildirgan so'zlar: *yozayotgan, yozadigan, yozgan o'quvchi.*

TUB SON. Bir asosdan iborat sonlar: *bir, ikki, uch, to'rt, besh,olti, yetti, sakkiz, to'qqiz, o'n, yuz, ming.*

TUB SO'Z. Tarkibi asos va yasovchi qo'shimchalarga bo'linmaydigan so'zlar. Mas., *tosh, temir, quyosh. qiyos. Yasama so'z.*

TUB O'ZAK. So'zning bo'linmas qismi. *ayn. Asos.*

TUGAL GAP. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda to'liq gap termini bilan almashtirilgan. *q. To'liq gap.*

TUGAL OHANG. Og'zaki nutqda biror gap maqsad-mazmuni ifodalash mazmuniga mos keladigan ohang. Ohang ayni bir vaqtda gaplarni bir-biridan ajratib ham turadi. Mas., *Buvijonim keldilar. – Buvijonim keldilar! – Buvijonim keldilar?*

TUR OTI. To'daning ayrim bir bo'lagini tashkil etgan narsa-buyumlarning nomi. Mas., *tovuq, o'rdak, g'oz parrandaning turini bildiradi. qiyos. To'da oti.*

TURKIY TILLAR. Turkiy tillar oilasiga mansub bo'lgan tillar. Mas., *o'zbek, uyg'ur, qirg'iz, qozoq, qoraqalpog, turk, ozarbayjon, turkman, gagauz, qorachoy-bolg'or, qo'miq, no'g'ay, tatar, boshqird, oltoy, shor, xakas, tuva, yoqut, chuvash va b.*

TURDOSH OT. Bir turdagi shaxs, narsa, o'rin-joy, faoliyat-

jarayon nomlarini bildirgan otlar. Mas., *qishloq, choynak, daraxt, aka. qiyos. Atoqli ot.*

TURLANISH. Ismlarning egalik va kelishik qo'shimchalari bilan shaxs va sonda o'zgarishi. *qiyos. Tuslanish.*

TURLOVCHI QO'SHIMCHALAR. Gapda so'zlarni o'zaro bog'lashga xizmat qiladigan qo'shimchalar: 1) kelishik qo'shimchalari (*q.*); 2) egalik qo'shimchalari (*q.*).

TURLOVCHI SUFFIKSLAR. *ayn. Turlovchi qo'shimchalar.*

TURG'UN BOG'LANMA. Bir leksik ma'no anglatgan, bir so'z sifatida qaraladigan ma'noviy butunlik uchun birlashgan so'zlar. Turg'un bog'lanmalardagi so'zlarni almashtirib bo'lmaydi, ular bir ma'no ifodalash qonuniyati asosida turg'unlashgan, yaxlitlangan bo'ladi: *bo'yniga qo'ymoq (iqror qilmoq), ko'nglidan o'tkazmoq (o'ylamoq), o'pkasi yo'q (hovliqma).* *ayn. Ibora.*

TUSLANISH. Fe'ning shaxs-son va zamon qo'shimchalari bilan o'zgarishi: *o'qidim, o'qiding, o'qidi; o'qidik, o'qidingiz, o'qidilar.* *qiyos. Turlanish.*

TUSLOVCHI QO'SHIMCHALAR. Fe'llardagi shaxs-son qo'shimchalari. Birlikda I shaxs *-m*, II shaxs *-ing*, III shaxs *-di*; ko'plikda I shaxs *-k*, II shaxs *-ngiz*, III shaxs *-dilar.* *q. Tuslanish.*

TUTUQ BELGISI. Unlidan oldin kelib, shu unli oldingi undosh tovushdan ajratib aytilishini hamda unlidan keyin kelib, uning cho'ziqroq aytilishini ifodalaydigan belgi. Mas., *san'at, mas'ul, qat'iy, Ra'no* kabi.

TUSHUM KELISHIGI SHAKLI. Harakat yo'nalgan shaxs va buyum-narsa, voqea-hodisani bildiruvchi kelishik shakli. Bu kelishik shakli *-ni* qo'shimchasi yordamida yasaladi: *qalamni, kitobni, oftobni* kabi. Tushum kelishigidagi ismlar belgisi yoki belgisiz holatda bo'lishi mumkin: *Kecha kitob o'qidim* (belgisiz) – *Kitobni kecha o'qidim* (belgisi).

Tushum kelishigi shaklini olgan so'z o'timli fe'l (*q.*)ga bog'lanadi, tushum kelishigi shaklini olmagan so'z o'timsiz fe'l (*q.*) hisoblanadi.

TO'DA OTI. Ikki yoki undan ortiq ayrim turdagi narsa-buyumlarning umumiy nomi. Mas., *parranda oti: xo'roz, tovuq, g'oz, o'rdak, bulbul, chumchuq, laylak* kabi. *qiyos. Tur oti.*

TO'LDIRUVCHI. Gapning biror bo'lagiga boshqaruv yo'li bilan bog'lanib, uni to'ldirib kelgan ikkinchi darajali bo'lak. Mas., *Omon menga qaradi, men unga qaradim* (G'G'ulom). *Mansurov odamlar bilan xayrlashdi.*

To'ldiruvchilar ikki asosiy turga bo'linadi: 1) vositali to'ldiruvchi (*q.*); 2) vositasiz to'ldiruvchi (*q.*).

TO'LDIRUVCHI ERGASH GAP. Bosh gapning olmosh bilan ifodalangan yoki nazarda tutilgan (qo'llanmagan) to'ldiruvchisini izohlaydigan, bosh gap kesimini to'ldiradigan ergash gap: *...siz shuni yaxshi bilingki, sizning juda ko'p samimiy do'stlaringiz bor* (A.Muxtor).

TO'LDIRUVCHI ERGASH GAPLI QO'SHMA GAP. Bosh gap tarkibida to'ldiruvchi vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gap: *Ahmadjon faqat shuni biladiki, dushman bu tepalikni haddan tashqari qattiq o'qqa tutdi* (A.Qahhor).

TO'LDIRUVCHI GAP. To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi ergash gap.

TO'LIQ GAP. Fikrni to'la ifodalash uchun zarur bo'lgan hamma bo'laklari saqlangan gaplar: *Shoira o'zi yozgan she'rni o'qidi. qiyos. To'liqsiz gap.*

TO'LIQ SODDA GAP. Ma'lum bir sodda gapning mavjud bo'laklaridan bironyasi ham tushirilmagan gap.

TO'LIQSIZ FE'L. Lug'aviy ma'nosini tamomila yo'qotgan, hozirgi o'zbek tilida ma'lum bir grammatik ma'no va vazifalarda qo'llanuvchi fe'l: *edi, emish, ekan. Bu bir g'arib musofir ekan, boradigan joyi yo'q ekan...* (S.Ayniy).

TO'LIQSIZ GAP. Suhbat nutqida, matn ichida qo'llanib, biror bo'lagi tushirib qoldirilgan va u nutq sharoitidan anglashilib turadigan gaplar: – *Shoira nimani o'qidi?* – *O'zi yogzan she'rni.* (Bu to'liqsiz gap). *qiyos. To'liq gap.*

TO'SIQSIZ ERGASH GAP. Mazmuni bosh gapning mazmuniga zid bo'lsa ham, bosh gapdan anglashilgan harakat-hodisaning yuz berishiga to'siq bo'lmaydigan harakat-hodisani bildiruvchi ergash gap: *Kumushbibi uni boya yo'l ustida yigitlar orasida ko'rgan bo'lsa ham, biroq dahshat ichida o'rdaga qarab yugurgan edi* (A.Qodiriy).

TO'SIQSIZ GAP. To'siqsiz ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi ergash gap.

TO'XTAM. Turli maqsad va vazifa bilan nutq oqimining to'xtashi, uzilishi; pauza.

TO'XTASH BELGISI. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirgi ona tili darsliklarida bu tinish belgisi nuqta (.) termini bilan qo'llaniladi.

TO'G'RI MA'NO. Voqelik bilan bevosita bog'lanadigan, uni bevosita anglatish xususiyatiga ega bo'lgan ma'no. Mas., *qoplon so'zining bosh ma'nosi. qiyos. Ko'chma ma'no.*

TO'G'RI TALAFFUZ. Tovushlarni to'g'ri aytish, ohangdan o'rinli foydalanish qonun-qoida va me'yori. *ayn. Orfoepiya.*

TO'G'RI TALAFFUZ ME'YORI. *ayn. Orfoepiya.*

TO'G'RI TO'LDIRUVCHI. Tushum kelishikli ot yoki otlashgan so'zlar. Mas., *Sultonali hovli sahnini aylanib chiqdi. ayn. Vositasiz to'ldiruvchi.*

U

ULKAN YOYLAR. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirgi ona tili darsliklarida bu tinish belgisi katta qavslar { } termini bilan qo'llaniladi.

ULUSH SON. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. *ayn. Taqsim son.*

UMUMIY BO'LAK. *q. Umumlashtiruvchi so'z.*

UMUMIY IZOHLI LUG'AT. Tilning barcha so'zlarini izohlashga qaratilgan lug'at. *qiyos. Tarmoq lug'at.*

UMUMIY SO'ZLAR. Tilimizda barcha o'zbeklar nutqida juda keng ishlatiladigan so'zlar: *odam, o'quvchi, o'qituvchi, kitob, yaxshi, yomon, chiroyli, xunuk, men, sen, olmoq, bermiq, erta, kech, so'zlamq kabi. qiyos. Xususi so'zlar.*

UMUMLASHTIRUVCHI BO'LAK. Uyushiq bo'laklar uchun umumiy bo'lgan tushunchani ifodalovchi, ularni umumlashtiruvchi (so'z, so'z birikmasi, kengaygan birikmalar) bo'lak: *Tabiat hodisalari: shamol, qor, yomg'ir, do'l o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi (Gazetadan). ayn. Umumlashtiruvchi so'z.*

UMUMLASHTIRUVCHI SO'Z. *q. Umumlashtiruvchi bo'lak.*

UMUMXALQ TILI. Ma'lum bir xalqning so'zlashuv tili.

UN (OVOZ). *q. Nutq tovushlari.*

UNDALMA. Grammatik jihatdan hech bir bo'lakka bog'lanmagan, so'zlovchining nutqi qaratilgan shaxsni, narsani bildirgan so'z yoki so'z birikmasi: *Seni unutilmas yuragim aslo, Ey O'rta Osiyo, O'rta Osiyo.* (G.G'ulom). *Yurak, sensan mening sozim* (Usmon Nosir).

UNDALMALI GAPLAR. Grammatik jihatdan hech bir bo'lakka bog'lanmagan, so'zlovchining nutqi qaratilgan shaxsni, narsani bildirgan gap.

UNDOV. His-hayajon, haydash-chaqirishni bildiradigan so'zlar: *oh, eh, uh, o, e, ofarin, kisht, chuh.*

UNDOV BELGISI. Bu tinish belgisi (!) asosan quyidagi holatlarda qo'yiladi: 1) undov gaplar oxirida: *Unsin uchun, bechora qiz uchun bu qanday falokat, bu qanday mudhish motam!* (Oybek); 2) buyruq gaplar oxirida: *Onangni qo'lingda tutsang, singlingni boshingda tut!* (Oybek); 3) gap boshida kelib, his-hayajon bilan aytilgan undalmalardan so'ng: *Jamila! Bas, tur o'rningdan!* (H.Hakimzoda).

UNDOV GAP. 1. Fikr bilan birga so'zlovchining voqelikka bo'lgan turlicha his-hayajonini ifodalovchi gap.

2. Fikrni kuchli his-hayajon bilan ifodalaydigan, kuchli ohang bilan aytiladigan gaplar. Ular shodlik, quvonch, suyunish, qo'rquv, tantana, taajjub, qayg'u, afsuslanish kabi turli hissiyotlarni ifodalaydi va baland ohangda aytilishi bilan boshqa gap turlaridan farq qiladi. Undov gap oxiriga yozuvda undov belgisi qo'yiladi. Mas., *Xayr, do'stim! qiyos. His-hayajon gap.*

UNDOV SO'ZLAR. His-hayajon, buyruq-xitobni ifodalovchi so'zlar. Undovlar ma'nosiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: 1) his-hayajon undovlari (*q.*); 2) buyruq-xitob undovlari (*q.*).

UNDOSH FONEMALAR. Talaffuz qilinayotganda o'pkadan chiqayotgan havo oqimi ma'lum to'siqqa uchraydigan, shovqin ishtirok etadigan va bo'g'in hosil qilolmaydigan fonemalar. *q. Undosh tovushlar. qiyos. Unli fonemalar.*

UNDOSH TOVUSHLAR. Og'iz bo'shlig'ida turli to'siqlarga uchrab paydo bo'ladigan, tarkibi faqat shovqindan yoki ovoz va shovqindan iborat tovush. Ularning talaffuzida havo oqimi

sirg'alib yoki portlab chiqadi. Bu havo oqimi un paychalarini titratib yoki titratmay o'tadi va b. Ana shular natijasida turli jihatdan bir-biridan farqli undosh tovushlar hosil bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida undoshlar 23 ta: *b, v, g, d, j, z, y, k, l, m, n, ng, p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, g', h*.

Undosh tovushlar quyidagi nuqtai nazarlardan tasnif qilindi: 1) ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra; 2) hosil bo'lish o'rni (nutq a'zolarining ishtiroki)ga ko'ra; 3) hosil bo'lish usuliga ko'ra; 4) tanglay ishtiroki (palatalizatsiya)ga ko'ra.

Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra undoshlar ikki asosiy turga bo'linadi: 1) sonorlar – *q*. **Sonor undosh**; 2) shovqinlilar. *q*. **Shovqinli undoshlar**.

Hosil bo'lish o'rniga ko'ra undoshlar uch turga bo'linadi: 1) lab undoshlari (*q*.); 2) til undoshlari (*q*.); 3) bo'g'iz undoshi (*q*.).

Hosil bo'lish usuliga ko'ra undoshlar to'rtga bo'linadi: 1) portlovchilar (*q*. **portlovchi undosh**); 2) sirg'aluvchilar (*q*.) **Sirg'aluvchi undoshlar**); 3) titroq tovush (*q*.); 4) qorishiq tovush (*q*.). *qiyos*. **Unli tovushlar**.

UNDOSHLAR IMLOSI. Undosh tovushlarning yozuvdagi ifodalanishi, to'g'ri yozish tamoyili. Mas., *obod, ozod, iztirob, javob, jahon, jurnal, rahmat, metall, a'lo, she'r, g'oz* va b.

UNLI. Un (ovoz)ning o'zidagina iborat bo'lgan tovushlar. *q*. **Unli tovush**.

UNLI FONEMALAR. Faqat un (ovoz)dan iborat bo'lgan va bo'g'in hosil qiladigan fonemalar. Hozirgi o'zbek adabiy tilida oltita unli fonema bor: *i, u, e, o', o, a*. *q*. **Unli tovushlar**. *qiyos*. **Undosh fonemalar**.

UNLI TOVUSH. 1. Un (ovoz) bilan aytiladigan tovushlar: *a, o, i, e, u, o'*.

2. Og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramay hosil bo'ladigan, tarkibi ovozdin iborat (shovqin deyarli ishtirok etmaydigan) tovush. Hozirgi o'zbek adabiy tilida 6 ta unli tovush bor: *i, e, a, o, u, o'*. Unlilar, dastlab tilning harakati va labning holati (ishtiroki) nuqtai nazardan turlarga ajratiladi. Tilning harakatida ikki hodisa farqlanadi: 1) tilning yotiq (yonlama) harakati; 2) tilning tik harakati. Tilning yotiq (yonlama) harakatida hosil

bo'lish o'rniga ko'ra unlilar ikki turga bo'linadi: 1) til oldi yoki old qator unlilar (*q.*); 2) til orqa yoki orqa qator unlilar (*q.*).

Tilning tik harakatiga ko'ra unlilar uch turga bo'linadi: 1) yuqori ko'tarilish unlilari (*q.*); 2) o'rta ko'tarilish unlilari (*q.*); 3) quyi (past) ko'tarilish unlilari (*q.*).

Labning holati (ishtiroki)ga ko'ra unlilar ikkiga bo'linadi: 1) lablangan unlilar (*q.*); 2) lablanmagan unlilar (*q.*).

Hosil bo'lishida og'iz bo'shlig'ining keng yoki tor bo'lishiga qarab unlilar uch turga bo'linadi: 1) keng unlilar (*q.*); 2) o'rta (keng) unlilar (*q.*); 3) tor unlilar (*q.*).

Tovushning hosil bo'lishiga ketadigan vaqtning miqdoriga ko'ra unlilar ikki turga bo'linadi: 1) cho'ziq unli (*q.*); 2) qisqa unli (*q.*). *qiyos. Undosh tovushlar.*

UNLI TOVUSHLAR. *q. Unli tovush.*

UNLILAR IMLOSI. Unli tovushlarning yozuvda ifodalani-shi, to'g'ri yozish tamoyili. Mas., *bilim, savol, bahor, taassurot, matbaa* va b.

UNSIZ TOVUSHLAR. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. *q. Undosh tovushlar.*

UNUMLI QO'SHIMCHALAR. Yasama so'z hosil qilishda faol bo'lgan qo'shimchalar: *ish-ishla, ish-ishchi, paxta-paxtazor, olma-olmazor, yosh-yoshlik, mustaqil-mustaqillik, ko'p-ko'pchilik, dehqon-dehqonchilik* kabi. *qiyos. Unumsiz qo'shimchalar.*

UNUMLI YASOVCHILAR. *ayn. Unumli qo'shimchalar.*

UNUMSIZ QO'SHIMCHALAR. Yasama so'z hosil qilish-da faol bo'lmagan qo'shimchalar. Bunday qo'shimchalar orqali sanoqli so'zlargina yasaladi. Mas., *istak, kurak* so'zlaridagi *k* qo'shimchasi. *qiyos. Unumli qo'shimchalar.*

UNUMSIZ YASOVCHILAR. *ayn. Unumsiz qo'shimchalar.*

URG'U. So'z bo'g'inlaridan yoki gapda ishtirok etayotgan so'zlardan birining boshqalariga nisbatan kuchliroq talaffuz qilini-shi. Urg'u ikki xil bo'ladi: 1) so'z urg'usi (*q.*); 2) gap urg'usi (*q.*).

URG'ULI BO'G'IN. Urg'u tushgan bo'g'in. *qiyos. Urg'usiz bo'g'in.*

URG'USIZ BO'G'IN. Urg'u tushmagan bo'g'in. *qiyos. Urg'uli bo'g'in.*

USLUB. Til unsurlarining ma'lum vazifa bajarishiga bog'liq holda birlashadigan, til birliklarining o'zaro tanlanishi, birikishi va sh.k. bilan ajralib turuvchi tizimlar: *Til uslublari. Funktsional uslublar. q. Stil.*

USLUBIYAT. Til birliklarining uslubiy imkoniyat va xususiyatlari, funktsional-uslubiy, emotsional-ekspressiv bo'yog'i, shuningdek, nutqda til vositalarini maqsadga muvofiq tarzda tanlash va qo'llash haqidagi ta'limot. *q. Uslub.*

USLUBIY BETARAF SO'ZLAR. Qo'llanishi ayrim nutq uslubi bilan chegaralanmaydigan so'zlar. Mas., *quyosh, oy, kel, ket, qo'l, oldi, ketdi, kuldi, yozdi, o'qidi. qiyos. Uslubiy xoslangan so'zlar.*

USLUBIY ME'YORLAR. So'zni matnning xususiyati, matnning maqsadiga muvofiq ishlatish, so'z va qo'shimchalar hamda gap tuzilishidan nutq uslubining turiga muvofiq foydalanish.

USLUBIY TAHLIL. Matnning, uning qismlari nutq uslublaridan qaysi biriga oidligi, bu oidlikni belgilovchi omillar va shu kabilarni belgilash nuqtai nazaridan bo'ladigan tahlil.

USLUBIY XOSLANGAN SO'ZLAR. Ayrim nutq uslubi doirasidagina qo'llanadigan so'zlar. Mas., *ilmiy uslubga xos so'zlar: urg'u, ergash gap, unli, fe'l, ravishdosh* kabi terminlar tilshunoslik sohasiga oid. *qiyos. Uslubiy betaraf so'zlar.*

USLUBSHUNOSLIK. Tilshunoslikning nutq uslublarini o'rganuvchi sohasi.

USTSEGMENT BIRLIKLAR. Nutq ohangini tashkil etuvchi birliklar: Mas., *urg'u, to'xtam, nutqning emotsional bo'yog'i (darak, so'roq, buyruq, his-hayajon)* kabi. *qiyos. Segment birliklar.*

UYADOSH SO'ZLAR. Bir turdagi buyum-narsa, belgi, harakatni atab keladigan so'zlar: *mevalar – olma, o'rik, uzum, anjir, shaftoli; gullar – atirgul, namoshomgul, gulsafsar, karnaygul, qamishgul; fanlar – matematika, ona tili, adabiyot, tarix, tabiatshunoslik* kabi.

UYUSHGAN ANIQLOVCH. Aniqlovchi birdan ortiq bo'lib, aniqlanishning belgisini bildirib kelgan aniqlovchilar. *qiyos. Uyushmagan aniqlovchi.*

UYUSHGAN UNDALMALAR. Undalmalar uyushib kelishi mumkin: *Muhtaram otalar, onalar, kelinlar, o'g'illar, opa-singillar, sizga shu haqda murojaat qilamiz.*

UYUSHIQ ANIQLOVCHI. Narsa-buyumlarning bir turdagi belgilari (yo rang-tusini, yo maza-ta'mini, yo sonmiqdorini va hokazo)ni bildirgan birdan ortiq aniqlovchilar: *Bog'imizda oq, qizil, pushti gullar qiyg'os ochilib yotibdi. To'lqin, Ozoda va Shoiraning ukalari bog'chada tarbiyalanadilar. Chaqaloq kichkina, oppoq va dumaloq qo'llarini cho'zib, menga talpinar edi.*

UYUSHIQ BO'LAKLAR. Gapda bir xil so'roqqa javob bo'lib, bir xil sintaktik vazifani bajarib, teng bog'lovchilar yoki sanash ohangi bilan bog'langan bo'laklar. Gapning barcha bo'laklari uyushib kelishi mumkin: 1) uyushiq ega (q.); 2) uyushiq kesim (q.); 3) uyushiq hol (q.); 4) uyushiq to'ldiruvchi (q.); 5) uyushiq aniqlovchi (q.).

UYUSHIQ BO'LAKLARDA UMUMLASHTIRUVCHI SO'Z. *ayn. Umumlashtiruvchi so'z.*

UYUSHIQ BO'LAKLI GAP. Bir xil bo'laklari birdan ortiq bo'lgan gap. *Ma'murjon o'qidi, yozdi va rasm soldi.*

UYUSHIQ EGA. Sodda gap kesimiga bir xil munosabatda bo'lib, sanash ohangi bilan aytiluvchi birdan ortiq eganing ketma-ket kelishi: *Shu payt hovliga Davron aka bilan Iskandarov kirib keldi. Siz bilan biz ulug' ishga bel bog'ladi (G'G'ulom). Bu yerning ob-havosi, iqlimi va sharoiti yaxshi edi.*

UYUSHIQ HOL. Bir xil mazmun-munosabatni (yo tarz, yo o'rin, yo payt va b. munosabatlarni) bildirgan bir necha holning o'zaro sanash ohangi bilan, teng bog'lanib kelgan hol: *Tomlardan, ivigan devorlardan bug' ko'tarila boshladi (Said Ahmad). Daryo goh shovqin solib, goh tinch oqar edi.*

UYUSHIQ KESIM. Gap tarkibida ikki va undan ortiq atov birliklari (so'z, ibora, so'z birikmalari) bilan ifodalangan kesim bo'lib, kesimni shakllantiruvchi vositalar faqat keyingi kesim tarkibida ifodalaniib, barchasiga aloqador bo'lgan bo'lak: *Siz a'lochi va jamoatchisiz. Men bu masalani uqqan va yechganman. qiyos. Uyushiq kesimli gap.*

UYUSHIQ KESIMLI GAP. Gap tarkibida ikki va undan

ortiq atov birliklari (so'z, ibora, so'z birikmalari) bilan ifodalan-
gan kesim bo'lib, kesimni shakllantiruvchi vositalar faqat keyingi
kesim tarkibida ifodalanib, barchasiga aloqador bo'lgan ko'p
kesimli gap: *Do'kondorlar molini maqtab va xaridorlarni chor-
lab turishadi. qiyos. Uyushiq kesim.*

UYUSHIQ TO'LDIRUVCHI. Gapdagi ikki va undan ortiq
to'ldiruvchi bir xil ma'noni (shaxs yoki narsani) bildirib, bir xil
shaklda (kelishik shaklida yoki ko'makchi bilan) kelishi va sanash
ohangi bilan aytilishi: *Taram-taram olmalarni, asl nashvati-
larni, po'sti yupqa luchchak shaftolilarni, quymoqqa o'xshash
anjirlarni aytmaksizmi, bay-bay* (Oybek).

UYUSHMAGAN ANIQLOVCHI. Aniqlovchi birdan ortiq
bo'lib, bulardan biri aniqlanmishning belgisini bildirib, ikkin-
chisi unga bog'lanmaydigan aniqlovchilar. *qiyos. Uyushgan an-
iqlovchi.*

UZUNLIK O'LCHOVLARI. Buyum-narsalarning eni,
bo'yi, yuzasini o'lchashda ishlatiladigan so'zlar: *millimetr,
santimetr, ditsimetr, kilometr.*

UZOQ O'TGAN ZAMON FE'LI. Ish-harakatning nutq
so'zlanib turgan paytdan ancha avval bajarilganligini bildiradigan
fe'llar: *aytganman, aytgansan, aytgan* kabi.

UCHINCHI SHAXS. 1. Fe'llarda ish-harakatning o'z g a
(boshqalar) tomonidan bajarilishi. Mas., *yozdi, ishladi; yozdilar,
ishladilar* kabi.

2. So'zlovchi va tinglovchidan o'zga shaxs. Bu ma'no qu-
yidagicha ifodalanadi: 1) III shaxs kishilik olmoshlari bilan: *u,
ular* kabi; 2) egalik shaklining III shaxs shakllari bilan: *do'sti, uyi,
ukasi* kabi; 3) shaxs-son shaklining III shaxs shakllari bilan: *keldi,
tamomladi, biladi, ishlaydi, kelyapti* kabi. *qiyos. Birinchi shaxs.
Ikkinchi shaxs.*

V

VAQT HOLI. *q. Payt holi.*

VAQT-PAYT (ZAMON) OTLARI. Vaqt-payt, zamon
nomlarini bildirgan otlar: *yil, soniya, daqiqqa, soat, minut, hafta, oy,
yil, asr, tun, kun* kabi.

VARVARIZM. (*yun. barbarismos*). Ona tiliga o'zlashmagan,

o'zga til hodisasi sifatida qo'llangan so'z yoki ibora. Varvarizmlardan, odatda, o'zga yerga xos rasm-odatlarni tasvirlashda, mahalliy o'zlikni yaratishda foydalaniladi. Mas., *Ich modam, potom gulyatga boramiz* (Oybek).

VAZIFADOSH BOG'LOVCHILAR. Bir o'rinda bog'lovchi, boshqa o'rinda ko'makchi, yuklama, modal so'z vazifasida keluvchi yordamchi so'zlar. Mas., *Men qalam bilan yozdim* (ko'makchi) – *Men qalam bilan daftar oldim* (bog'lovchi).

ham, na...na ham bog'lovchi, ham yuklama; *-u (-yu), -da* yordamchilari ham yuklama ham bog'lovchi; *balki* ham bog'lovchi ham modal so'z kabi.

VAZIFADOSH KO'MAKCHILAR. 1. Ayrim mustaqil so'zlarning ko'makchi vazifasida qo'llanishi.

2. Ko'makchi vazifasida kelib, atash ma'nosini yo'qotgan, ma'lum bir so'roqqa javob bo'lmaydigan so'zlar: *ost, yon, ust, old, orqa, ro'para, oldin, avval, keyin, so'ng, tomon, qosh, bo'ylab, qarab, ko'ra, deya, deb, atab*. Mas., *Gap futbol o'yini u s t i d a ketardi*. qiyos. *Sof ko'makchilar*.

VAZIFADOSH MODAL SO'ZLAR. Modal ma'noda ham qo'llanadigan *aftidan, chamasi, balki, umuman, ehtimol, taxminan, shubhasiz* kabi so'zlar. Mas., *B a l k i, siz haqdirsiz*. qiyos. *Sof modal so'zlar*.

VAZIFADOSH YUKLAMALAR. *-u (-yu), -da* yordamchilari o'rnida va bog'lovchisini qo'yish mumkin bo'lsa, bog'lovchi vazifasida, boshqa holatlarda yuklama vazifasida kelishi.

VAZIFADOSHLIK. Narsa va hodisalar o'rtasidagi vazifaviy bir xillik asosida birining nomi orqali ikkinchisining ifodalanishi. Mas., *o'q, qanot* so'zlari *zambarakning o'qi, samolyotning qanoti* birikmalaridagi ma'nosi vazifadoshlik asosida hosil bo'lgan.

VERGUL. Tinish belgilaridan biri (,). Bu belgi, masalan, quyidagi holatlarda qo'yiladi: a) qo'shma gap qismlari orasida: *Kun botib, osmon qoraygan* (P.Tursun); b) undalimalarni ajratish uchun: *O'rtoqlar, bir oz kutamiz*; v) uyushiq bo'laklarni ajratishda: *Sen kuychi, paxtakor, olim...* (G'G'ulom) va b.

VERGUL TOCHKA. *ayn.* Nuqtali vergul.

VOSITALI TO'LDIRUVCHI. 1. Jo'nalish, chiqish, ba'zan

o'rin-payt kelishiklari qo'shimchalari yoki *uchun, bilan, orqali, xususida, to'g'risida* kabi ko'makchilarini olgan so'zlar yoki so'z birikmalari.

2. Hokim so'zning *kimga? nimaga? kimdan? nimadan? kim uchun? nima uchun? kim haqida? nima haqida? kim bilan? nima bilan?* kabi so'roqlarga javob bo'lib keladigan kengaytiruvchilari. Mas., *Beshga uchni qo'shsak, sakkiz bo'ladi. Chizmani kitobdan daftarga ko'chirdim. Yaxshiga yondosh, yomondan qoch* (Maqol). *Otdan baland, itdan past. qi-yos. Vositasiz to'ldiruvchi.*

VOSITASIZ TO'LDIRUVCHI. Belgili va belgisiz tushum kelishigi shakllari bilan ifodalangan to'ldiruvchi. *Kimni? nimani?* so'roqlariga javob bo'ladi. Mas., *Tantiboyvachcha chap tomondagi kichkina ko'chani ko'rsatdi* (Oybek). *O'quvchilar ustozlarini tabriklashdi. Vositali to'ldiruvchi.*

X

XABAR GAP. *ayn. Darak gap.*

XABAR MAYLI SHAKLI. Harakat va holatning bajarilishi yoki bajarilmasligi haqidagi xabar, darakni bildiruvchi fe'l shakli. Fe'l asosiga zamon va shaxs-son qo'shimchalarini qo'shish orqali ifodalanadi.

XAT BOSHI. Matnni yangi yo'ldan bir oz o'rin (uch harf o'rni) qoldirib boshlash: *xat boshidan yozmoq. q. Abzas.*

XOSLIK SUFFIKSLARI. Ismlardagi egalik qo'shimchalari. *q. Turlanish.*

XUSUSIY SO'ZLAR. Tilimizda kam qo'llaniladigan, ko'pincha ayrim sohalarning mutaxassislariga tanish bo'lgan so'zlar: kimyogarlar nutqiga xos so'zlar – *kislorod, vodorod, natriy xlor eritmasi* va b.

XUSUSIYAT BELGISI. Kishilarga xos belgi-xususiyatlarni aks ettiruvchi sifatlar. Mas., *buyuk, ulkan, ulug'* (*gigant odam deb bo'lmaydi*); *odobli, obro'li, mehnatkash, jabrdiyda, farosatli* va b.

XUSUSIYAT SIFATLARI. Narsalarning turli xususiyat-holatlarini bildirgan sifatlar. Mas., *kamtar, odobli, quvmoq.*

Y

YAKKA BOG'LOVCHILAR. Yakka holda, takrorlanmay qo'llanadigan bog'lovchilar: *va, ammo, lekin, biroq*. *qiyos. Takror bog'lovchilar.*

YAKKA OT. Bir turdagi buyum-narsalarni yakka-yakka bildiruvchi *ot: olma, stul, barmoq* kabi. *qiyos. Jamlovchi ot.*

YANGI MA'NO BERUVCHI YASOVCHILAR. *ayn. So'z yasovchi qo'shimchalar.*

YANGI MA'NO BERUVCHILAR. *ayn. So'z yasovchilar. qiyos. Qo'shimcha ma'no beruvchilar.*

YANGI QATLAM. Iste'molga yangi kirib kelgan, yangi paydo bo'lgan so'zlar. *q. Neologizmlar. qiyos. Eskirgan qatlam.*

YANGI PAYDO BO'LGAN SO'ZLAR. *q. Neologizm. Yangi so'zlar.*

YANGI SO'ZLAR. Hozirgi kunda yangilik belgisini saqlab turgan so'zlar: *bakalavr, magistr, ishbilarmon, fermer, tadbirkor, uyali telefon. ayn. Neologizmlar.*

YANGI O'ZBEK ALIFBOSI. *q. Alifbo.*

YASAMA ASOS. Ma'lum vositalar yordamida yasalgan va boshqa so'zning yasalishiga asos bo'ladigan qism. Mas., *terimchi* so'zining yasalishiga asos bo'lgan qism (*terim*) yasama asosdir. *q. Asos.*

YASAMA FE'L. Asos va yasovchi qo'shimchadan iborat bo'lgan fe'llar. Yasama fe'llar asosga qo'shimchalar yoki so'z qo'shish yo'li bilan hosil qilinadi. Yasovchi qo'shimchalar bilan: *ishla, o'yna, jonlan, so'zla, tekisla*; so'zlarni qo'shish bilan: *borib keldi, javob berdi, kasal bo'ldi. qiyos. Tub fe'l.*

YASAMA MA'NO. Ko'p ma'noli so'zlardagi dastlabki ma'nodan kelib chiqqan ma'nolar: *bosh (odamning boshi, ko'pchilikka bosh, ko'chaning boshi), yuz (odamning yuzi, ko'chaning yuzi, suvning yuzi). Odamning boshi, ko'pchilikka bosh, ko'chaning boshi* so'zlari *bosh* so'ziga nisbatan yasama ma'no hisoblanadi. *ayn. Hosila ma'no. qiyos. Tub ma'no.*

YASAMA OLMOSH. Ikki so'zning birikishi yoki so'z yasovchi qo'shimchalardan yasalgan olmosh. Mas., *allakim, qaysidir, kimdir, nimadir, har kim, hech kim.*

YASAMA OT. Ikki yoki undan ortiq soʻzning oʻzaro birikishi va yasovchi qoʻshimchalar orqali yasalgan otlar: *ishchi, qirgʻich, bogʻbon, sinfdosh, oshqozon, otquloq. qiyos. Tub ot.*

YASAMA RAVISH. Yasovchi qoʻshimchalar orqali yasalgan ravishlar. Mas., *kechasi (keldi), qahramonlarcha (kurashdi), yigit-chasiga (kurashdi), doʻstona (soʻrashdi), ertalab (keldi).*

YASAMA SIFAT. Asos va yasovchi qoʻshimchadan iborat boʻlgan sifatlar. Yasama sifatlar asosga qoʻshimchalar yoki soʻz qoʻshish yoʻli bilan hosil qilinadi. Yasovchi qoʻshimchalar bilan: *serunum, aqlli, ishchan, yasama, ishsiz;* soʻzlarni qoʻshish bilan: *baland boʻyli odam, qora koʻzli qizcha. qiyos. Tub sifat.*

YASAMA SOʻZ. Ikki yoki undan ortiq soʻzning oʻzaro birikishi hamda asosga soʻz yasovchi qoʻshimcha qoʻshilishi orqali hosil qilingan yangi soʻz. Mas., *toshloq, temirchi, temirchilik, serquyosh, gultojixoʻroz. qiyos. Tub soʻz.*

YASASHGA ASOS QISM. Soʻzning yasovchi vosita qoʻshiladigan qismi. Mas., *bogʻ, paxta, ish* soʻzlari *bogʻbon, paxtazor, ishchi* soʻzlariga nisbatan yasashga asos qism sanaladi. *qiyos. Yasalma.*

YASOVCHI VOSITA. *q. Yasovchi qoʻshimchalar.*

YAQIN OʻTGAN ZAMON FEʼLI. Ish-harakatning nutq soʻzlanib turgan paytdan oldinroq bajarilganligini bildiradigan feʼllar: *aytdim, aytding, aytdi* kabi.

YAQINLAMA FEʼL. Ish-harakatning boshlanganligini yoki tugamaganligini bildiradi. *-siradi, -imsiradi* qoʻshimchalarini olish bilan hosil boʻladi. Mas., *kulimsiradi, uyqusiradi.*

YARIM TINISH. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qoʻllanilgan termin. Hozirda *vergul (,)* termini bilan almashtirilgan. *q. Vergul.*

YASALMA. Yasashga asos qism bilan yasovchi vositadan tashkil topgan yangi soʻz. Mas., *terim* soʻzida *ter* qismi yasashga asos, *-im* qismi yasovchi vosita; *terimchi* soʻzida esa *terim* qismi yasashga asos, *-chi* qismi yasovchi vosita hisoblanadi. *qiyos. Yasashga asos qism.*

YASOVCHI QOʻSHIMCHALAR. Soʻzlarga qoʻshilib yangi maʼno beruvchi qoʻshimchalar. *q. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar. Shaki yasovchi qoʻshimchalar.*

YASOVCHI SUFFIKS. Yasama so'zning o'zakka yangi ma'no beruvchi va o'zakning so'nggiga qo'shilib keluvchi qismi. *q. So'z yasovchi qo'shimcha.*

YASOVCHI VOSITALAR. Asosga qo'shilib yangi so'z yasovchi so'z va qo'shimchalar. Mas., *ishchi, paxtazor, oshxona.*

YASHIRINGAN KELISHIK QO'SHIMCHALARI. Gapda fikr va boshqa so'zlar bilan bog'lanishiga qarab aniqlash mumkin bo'lgan qo'shimchalar. Mas., *O'quvchilar (ning) saroyiga bordim. Magazindan kitoblar (ni) oldim. Dehqon bo'lsang, kuz (da) hayda, kuz (da) haydamasang ming hayda (Maqol).*

YETAKCHI FE'L. Ko'makchi fe'lni qabul qiluvchi ravishdosh shakli. *qiyos. Ko'makchi fe'l.*

YETAKCHI MORFEMA. So'zning tub ma'noli qismi: *tin-ch, tin-ish, tin-ch-lik, tin-im-siz, be-tin-im. qiyos. Ko'makchi morfema.*

YIG'IQ GAP. Kesim va egadangina tashkil topgan sodda gap. Mas., *Kitob o'qidim. Choy ichdim. qiyos. Yoyiq gap.*

YIG'IQ SODDA GAP. Faqat bosh bo'laklardan tuzilgan gap. *q. Yoyiq sodda gap.*

YON TOVUSH. Til uchi milkka tegib, havo tilning ikki yonidan o'tib chiqishi natijasida hosil bo'lgan tovush: *l.*

YOPIQ BO'G'IN. Undosh tovush bilan tugagan bo'g'inlar: *ol-dim, o'r-toq, yor-dam, bor, tol* kabi. *qiyos. Ochiq bo'g'in.*

YORDAMCHI MA'NOLI SO'ZLAR. Gapda biror so'roqqa javob bo'lmaydigan, gap bo'laklari vazifasida kela olmaydigan so'zlar. *q. Yordamchi so'zlar. qiyos. Mustaqil ma'noli so'zlar.*

YORDAMCHI SO'Z. *q. Yordamchi so'zlar.*

YORDAMCHI SO'ZLAR. Atash ma'nosiga ega bo'lmagan, ma'lum so'roqqa javob bo'lmaydigan, gap bo'lagi vazifasida kelmaydigan, faqat grammatik ma'no ifodalovchi so'zlar. Yordamchi so'zlar uchga bo'linadi: 1) ko'makchi (*q.*); 2) bog'lovchi (*q.*); 3) yuklama (*q.*).

YORDAMCHI VAZIFAGA KO'CHGAN SO'ZLAR. Asl mustaqil ma'nosini to'la yoki qisman yo'qotgan so'zlar. Mas., *bo'l, edi, ekan, emish, kerak, zarur, darkor, lozim* va b. *q. Bog'lama.*

YOYIQ BO'LAK. Birdan ortiq mustaqil so'z yoki turg'un bog'lanma bilan ifodalangan gap bo'lagi.

YOYIQ GAP. Kesim, egadan tashqari ikkinchi darajali bo'laklar ishtirok etgan gap. Mas., *Men qiziqarli kitob o'qidim. Hilo-la chiroyli rasm chizdi.*

YOYIQ SODDA GAP. Bosh bo'laklar va ikkinchi darajali bo'laklardan tashkil topgan gap. *qiyos. Yig'iq sodda gap.*

YOYIQ UNDALMA. O'ziga qarashli aniqlovchisi yoki izohlovchisi bor undalmalar: *Muhtaram Umidaxon, sizni tug'ilgan kuningiz bilan chin yurakdan tabriklayman.*

YOZMA ADABIY TIL. Harflar vositasida yozma ravishda bayon qilinuvchi adabiy til. *qiyos. Og'zaki adabiy til.*

YOZMA NAZORAT ISHI. O'quvchilarning yozma nutqini tekshirish maqsadida olinadigan ish turi.

YOZMA NUTQ. 1. Nutq tovushlarini maxsus grafik belgilar vositasida yozish bilan ifoda etiladigan nutq. Yozma nutqning asosiy vositasi harflar va tinish belgilaridir.

2. Ma'lum bir fonetik, leksik, grammatik qonuniyatlarga asoslangan, adabiy til me'yorlari asosida tuzilgan rasmiy til. *qiyos. Og'zaki nutq.*

YOZUV. Nutqni qog'ozda (yoki boshqa narsada) aks ettirish uchun xizmat qiladigan harfiy grafik shakllar tizimi, shu tizimga asoslanuvchi aloqa vositasi. *ayn. Grafika.*

YUKLAMA. So'z yoki gaplarga so'roq, ta'kid, ayirish-chegaralash, gumon, o'xshatish, inkor kabi ma'nolarni yuklovchi so'z va qo'shimchalar. Yuklamalar ikki guruhga bo'linadi: 1) so'z-yuklamalar (*q.*), 2) qo'shimcha-yuklamalar (*q.*).

O'zbek tilida yuklamalarning quyidagi ma'no turlari bor: 1) so'roq-taajjub yuklamalari (*q.*); 2) kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari (*q.*); 3) ayiruv-chegaralov yuklamalari (*q.*); 4) o'xshatish-qiyoslash yuklamalari (*q.*); 5) gumon yuklamasi (*q.*); 6) inkor yuklamasi (*q.*).

YUMUSH FE'LLARI. Yumush harakat-holatini ifodalaydigan fe'llar: *ishladi, mehnat qildi, ter to'kdi* kabi.

YUQORI KO'TARILISH UNLILARI. Tilning tanglay tomon baland ko'tarilishi natijasida hosil bo'ladigan unillar: *i* va *u* unlisi.

YURISH FE'LLARI. Umumiy ma'no ostida birlashgan fe'llar: *yurmoq, yo'nalmoq, odimlamoq, ildamlamoq, sudralmoq, o'tmoq, hatlamoq, yaqinlashmoq, bormoq* kabi.

YO'NALISH HOL. Ish-harakatning yo'nalish tomonini bildiruvchi bo'lak. Yo'nalish hol *qayerga? qayoqqa?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Mas., *Hammamiz Mustaqillik maydoniga bordik.*

YO'NALISH KO'MAKCHISI. Yetakchi so'zga bog'lanib, yo'nalish ma'nosini bildirgan ko'makchilar: *tomon, qarab, sari, bo'ylab* kabi. Mas., *O'quvchilar sayohatga daryo bo'ylab ketdilar.*

Z

ZAMON. *q. Zamon kategoriyasi.*

ZAMON KATEGORIYASI. Fe'ldan anglashilgan harakatning nutq momentiga nisbatan bajarilishi yoki bajarilmaslik paytini bildiradigan shakllar tizimi. *q. Zamon shakllari.*

ZAMON MA'NOSI. *q. Zamonlarning ko'chirilishi.*

ZAMON QO'SHIMCHALARI. Fe'lning tuslovchi qo'shimchalari. *q. Tuslovchi qo'shimchalar.*

ZAMON SHAKLLARI. Fe'l asosidan anglashilgan harakat-holatning uch zamondan biriga mansubligini bildiruvchi shakllar. Fe'l uchta zamon shakllariga ega: 1) o'tgan zamon (*q.*); 2) hozirgi zamon (*q.*); 3) kelasi zamon (*q.*). *ayn. Fe'l zamonlari.*

ZAMONLARNING KO'CHIRILISHI. Bir zmon shaklidagi fe'lning nutq ichida boshqa zamon ma'nosida qo'llanishi. Mas., *Men ertaga dam olishga ketayapman. Kecha "Barkamol avlod markazi"da juda katta tadbir bo'ldi: bir tomonda voleybol o'ynayotirlar, bir tomonda shaxmat musobaqasi borayotir, bir tomonda varraklar uchirilayotir...*(Gazetadan). Birinchi gapdagi fe'l kelasi zamoni anglatsada, hozirgi zamon shakli yordamida ifodalangan. Ikkinchi gapda esa o'tgan zamon ma'nosi hozirgi zamon shakli bilan ifodalangan.

ZIDDOSHLAR. *ayn. Antonimlar.*

ZID MA'NOLI SO'ZLAR. Qarama-qarshi ma'noli so'zlar: *uzun-qisqa, achchiq-shirin, katta-kichik, uzoq-yaqin* kabi. *ayn. Antonim so'zlar.*

ZID MA'NOLI QO'SHIMCHALAR. Bir asosga qo'shilib, zid ma'noli so'zlar hosil qilish hodisasi. Mas., *-li* qo'shimchasi *-siz, be-, no-* qo'shimchalariga nisbatan qarama-qarshi qo'yiladi.

Aqlli-aqlsiz, iboli-beibo, o'rinli-oo'rin kabi. Baquvvat-quvvatsiz; boobro'-obro'siz, beobro'; amaldor-amalsiz, beamal. ayn. Affiks antonimlar.

ZIDLOV BOG'LOVCHILARI. O'zaro zidlik munosabatida bo'lgan uyushiq bo'laklar yoki gaplarni bir-biriga bog'lab keluvchi bog'lovchilar: *ammo, lekin, biroq. Mas., Ma'nisiz hayot kechirish yomon turmush kechirish degani emas, ammo sekin-asta o'lish demakdir (Demokrit). O'ktam mevalarni saralaydi, biroq yegisi kelmaydi (Oybek). G'o'za sug'orishni juda yaxshi biladilar, lekin amal qilmaydilar (Oybek). q. Qarshilik bog'lovchilari.*

ZIDLOV BOG'LOVCHILARI YORDAMIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR. Gap qismlarini bog'lash hamda ular o'rtasida zidlik munosabatini ifodalaydigan qo'shma gaplar. Mas., *Dilimizda orzu balandroq edi, lekin ko'klam biroz noqulay keldi (Oybek).*

ZOONIMLAR. (*lot. zoom – hayvon, onuma – nom*). Hayvon nomlari va ularga atab qo'yilgan nomlar: *to'rtko'z, bo'ribosar.*

O'

O'LCHOV SO'ZLARI. Hajm, ko'lam, vazn ma'nosiga ega bo'lgan istagan buyum-narsa nomlari – otlari: *bir siqim tuproq, bir qop un, o'n tanob yer, uch kilometirlik yo'l, besh tonna yuk kabi. q. Numerativlar.*

O'NLIK SON. O'nlik sonlar nomi. Ular to'qqizta: *o'n, yigirma, o'ttiz, qirq, ellik, oltmish, yetmish, sakson, to'qson. qiyos. Birlik son.*

O'RAM. Fe'ning funksional shakllaridan biri va unga tobe bo'lgan mustaqil so'zdan tashkil topgan sintaktik butunlik. Hakim qismi fe'ning qanday funksional shaklidan bo'lishiga ko'ra o'ramning uch turi farqlanadi: *sifatdosh o'ram (q.); ravishdosh o'ram (q.); infinitiv o'ram (q.).*

O'RIN ANGLATUVCHI SUFFIKSLAR. *ayn. O'rin-joy nomi yasovchi qo'shimchalar.*

O'RIN ERGASH GAP. Bosh gapdan anglashilgan harakt, voqea-hodisaning bajarilish (yuzaga kelish, boshlanish yoki

yo'nalish) o'rnini bildiruvchi ergash gap: *qayerda o'qishga talab ko'paysa, u yerda yangi maktab solish hech gap emas* (Parda Tursun).

O'RIN GAP. O'rin ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi ergash gap.

O'RIN HOLI. Ish-harakatning bo'lish, yo'nalish, boshlanish o'rnini bildiruvchi hol: *qayerga? qayerdan? qayerda?* so'roqlariga javob bo'ladi. Mas., *Uy ichida odam ko'p edi.*

O'RIN KO'MAKCHILARI. XX asr boshlarida yaratilgan ona tili darsliklarida qo'llanilgan termin. Hozirda qo'llanilayotgan *ora, ichra, uzra* ko'makchilari.

O'RIN RAVISHLARI. Harakt-holatning bajarilish yoki bajarilmaslik o'rnini bildirgan va qayer (-ga, -da, -dan) so'rog'iga javob bo'lgan ravishlar: *olg'a, ichkari, tashqari.*

O'RIN-JOY NOMI YASOVCHI QO'SHIMCHALAR. Ismlarga qo'shilib o'rin-joy nomi yasovchi qo'shimchalar. Mas., *olma – olmazor, o't – o'tloq, tosh – toshloq, o'zbek – O'zbekiston, gul – Guliston, ko'mir – ko'mirxona* kabi.

O'RIN-JOY NOMLARI. Bino, inshoot, muassasa, tashkilot, narsa-buyumlarni atovchi nomlar. Mas., *Go'ri Amir maqbarasi, Zomin suv ombori, "Quvonch" bog'chasi, daryo, ko'l.*

O'RIN-JOY OTI YASOVCHI AFFIKSLAR. *ayn.* O'rin-joy nomi yasovchi qo'shimchalar.

O'RIN-JOY OTLARI. O'rin-joy ma'nosini bildiruvchi otlar. O'rin-joy otlari *qayer?* so'roqiga javob bo'ladi. Mas., *gulzor, toshloq, Guliston, o'yingoh, oshxona.*

O'RIN-PAYT KELISHIGI. Ish-harakatning bo'lish o'rnini, vaqtini bildiruvchi kelishik shakli. Bu kelishik ismlarga -da qo'shimchasining qo'shilishi bilan hosil bo'ladi: *akam uyda, hamma hasharda, terimda ilg'or, yozda issiq bo'ladi* kabi.

O'RTA (O'RTA-KENG) UNLILAR. Til tanglay tomon o'rtacha ko'tarilib, og'iz bo'shlig'i ham o'rtacha ochilishi bilan hosil bo'lgan unililar: *e, o'* unililari. *qiyos.* O'rta ko'tarilish unililari.

O'RTA KO'TARILISH UNLILARI. Tilning tanglay tomon o'rtacha ko'tarilishi bilan hosil bo'ladigan unililar: *e* va *o'* unililari. *qiyos.* O'rta (o'rta-keng) unililari.

O'TGAN ZAMON. *q.* O'tgan zamon fe'li.

O'TGAN ZAMON FE'LI. O'tgan zamon fe'llari harakat va holatning gap aytilayotgan vaqtdan oldin bo'lganini bildiradi. Bu zamon shakllari fe'l asoslariga *-di, -(i)b, -gan (-kan, -qan)* qo'shimchalarini va ulardan so'ng shaxs-son qo'shimchalarini qo'llash bilan hosil qilinadi.

O'TGAN ZAMON HIKOYA FE'LI. Ishning bo'lganligini eshitilganlik, eslatish kabi yo'llar bilan anglatadigan fe'llar: *aytgan edi, qo'ygan edi; aytib eding, kuylab edi; aytibdi, kuylabdi* kabi.

O'TGAN ZAMON KATEGORIYASI. *ayn.* O'tgan zamon shakllari.

O'TGAN ZAMON SIFATDOSHI. Ish-harakatni o'tgan zamonda bajarilganligini bildiradigan sifatdosh shakli. Fe'l asoslariga *-gan (-kan, -qan)* qo'shimchalarini qo'shish orqali yasaladi: *aytgan, ekkkan, chiqqan* kabi. Mas., *Salim aytgan so'zidan qaytmadi.*

O'TGAN ZAMON SHAKLLARI. Fe'ldan anglashilgan harakatning nutq so'zlanayotgan vaqtdan oldin bo'lib o'tganligini bildirgan shakllar. *ayn.* O'tgan zamon kategoriyasi.

O'TIMLI FE'L. 1. Tushum kelishigidagi so'zlar bilan bog'lana oladigan fe'llar. Mas., *sababini surushtirmoq, yerni haydamoq, kitobni o'qimoq. qiyos.* O'timsiz fe'l.

2. Kimni? nimani? so'rog'iga javob bo'ladigan so'zlar bilan birikma hosil qiladigan fe'llar. Mas., *Ukam eshikni yopdi.*

O'TIMSIZ FE'L. Tushum kelishigidagi so'zlar bilan bog'lana olmaydigan fe'llar. Mas., *kel, yur, qol, uxla. zid.* O'timli fe'l.

O'XSHATISH ERGASH GAP. Bosh gapdan anglashilgan harakat, belgi-xususiyatni boshqa bir harakat, belgi-xususiyatga o'xshatishini bildiradigan ergash gap: *To'yning bo'ldi-bo'ldisi qiziq tuyulganday, ulug' ishning ham boshlanish arafasi qiziq bo'ladi.*

O'XSHATISH GAP. O'xshatish ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi ergash gap.

O'XSHATISH-QIYOSLASH KO'MAKCHILARI. Yetakchi so'zga bog'lanib, o'xshatish-qiyoslash ma'nolarini bildirgan ko'makchilar: *kabi, singari, yanglig'.* Mas., *Otam singari mehnat qilaman.*

O'XSHATISH-QIYOSLASH YUKLAMALARI. So'z yoki gapga o'xshatish-qiyoslash ma'nosini yuklovchi yordamchi so'zlar: *xuddi, go'yo(ki). Otasining xuddi o'zi (Oybek). Go'yo sharpa o'tganday bo'ldi (Hamid Gulom).*

O'Z MA'NO. So'zning asl, boshlang'ich ma'nosi. *qiyos. Asl ma'no.*

O'ZAK. So'zning tub ma'nosini bildirib, ma'noli bo'laklarga bo'linmaydigan qismi: *gul, bog', chiz, ilm, kitob, sinf. qiyos. Asos.*

O'ZAKDOSHO SO'ZLAR. Bir o'zakdan hosil bo'lgan so'zlar: *gulchi, guldon, gulzor; ishchi, ishli, ishsiz, ishchan.*

O'ZAKDOSHLAR. *ayn. O'zakdosh so'zlar.*

O'ZBEK ALIFBOSI. *q. Lotin yozuvi asosidagi yangi o'zbek alifbosi.*

O'ZBEK TILI. Turkiy tillar oilasining qorluq guruhiga mansub til. O'zbek millatining milliy tili.

O'ZBEK TILI USLUBIYATI. O'zbek tilining nutq uslublarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi.

O'ZBEK YOZUVI. O'zbek xalqi tarixida foydalangan yozuvlar: *avesto, urxun-enasoy, sug'd, xorazm, uyg'ur, arab, kirill yozuvlari.*

O'ZGA. O'zga shaxs nutqi. *q. Uchinchi shaxs.*

O'ZGANING GAPI. O'zga shaxsning muallif bayoniga kiritilgan gapi. O'zganing gapi ikki xil yo'l bilan ifodalanadi: 1) ko'chirma gap (*q.*); 2) o'zlashtirma gap (*q.*). *qiyos. Muallif gapi.*

O'ZGARGAN TARTIB. Gapdan ko'zda tutilgan umumiy fikrga qo'shimcha ma'no, uslubiy yuk berish uchun odatdagi tartibning o'zgartirilishi. *Men nechun sevaman O'zbekistonni... (A. Oripov). zid. Odatdagi tartib.*

O'ZLASHTIRMA GAP. Mazmuni saqlanib, shakli o'zgartirilgan gap: *G'afur G'ulom Erkin Vohidovning mudragan aruzni uyg'otib yuborganini, uni arab, fors so'zlaridan tozalab, sof o'zbek g'azalini yaratayotganini gapirdi. qiyos. Ko'chirma gap.*

O'ZLASHTIRMA SO'Z. *ayn. Olinma so'z.*

O'ZLIK FE'L. Ish-harakatning to'g'ridan-to'g'ri ishlovchi shaxsga qaratilganini yoki tobe ekanligini bildirgan fe'llar. *Mas., bezamoq-bezanmoq, sevmoq-sevinmoq, ko'rmoq-ko'rinmoq, yuvmoq-yuvinmoq kabi. qiyos. O'zlik nisbati.*

O'ZLIK NISBATI. Bajaruvchining o'zi ustida amalga oshadigan harakat yoki holatni ifodalaydigan fe'l shakli. O'zlik nisbati *-l, -il, -n, -in* qo'shimchalari bilan yasaladi. Mas., *tarandi, yuvindi, maqtandi*.

O'ZLIK OLMOSHI. Kishilik olmoshlari o'rnida qo'llanilib, ko'pincha shaxsni, ba'zan predmetni ko'rsatuvchi o'z so'zi. O'zlik olmoshi barcha egalik va kelishik qo'shimchalarini olib qo'llanadi. *O'zim, o'zing, o'zi, o'zimiz, o'zingiz, o'zlari*.

O'G'UZ TILLAR GURUHI. Shu guruhga kiruvchi tillar. Mas., *ozarboyjon, turkman, usmonli turk* va b.

O'G'UZ TILLAR TARMOG'I. ayn. O'g'uz tillar guruhi.

SH

SHAKL BELGISI. Narsa-buyumlarga xos belgi-xususiyatlarni aks ettiruvchi sifatlar. Mas., *ozg'in, semiz, uzun, qisqa, katta, kichik, yumaloq, uchburchak* va b.

SHAKL YASOVCHI MORFEMA. Yetakchi morfemalarga qo'shilib, yangi so'z hosil qilmaydigan, so'zning turli xil shakllarini vujudga keltiradigan morfemalar: *yaxshigina, Donoxon, kitobcha*.

Shakl yasovchi morfemalar ikki guruhga bo'linadi: 1) lug'aviy shakl yasovchi morfemalar (*q.*); 2) sintaktik shakl yasovchi morfemalar (*q.*).

SHAKL YASOVCHI QO'SHIMCHA. Asosga qo'shilib, uning ma'nosiga qo'shimcha ma'no yuklash yoki o'zi qo'shilayotgan so'zni boshqa so'zga bog'lash vazifasini bajaruvchi qo'shimcha. Shakl yasovchi qo'shimchalar vazifasiga ko'ra ikki turli bo'ladi: 1) lug'aviy shakl yasovchilar (*q.*); 2) sintaktik shakl yasovchilar (*q.*).

SHAKLDOSH QO'SHIMCHALAR. Qo'shimchalarning mazmun-mohiyati bilan keskin farqlansa-da, ifodalanishiga ko'ra aynan bir-biriga o'xshashligi. Ular *-ma, -chi, -li, -dor, -ch, -(i)sh, -ar, -ik, -k, -ish, -qin, -chaq, -(a)y, -siz* va b. Mas., *qalamdon (ot)-qadrdon (sifat); toshqin (ot)-jo'shqin (sifat); o'roq (ot)-qo'rqoq (sifat); yuzsiz (sifat)-so'zsiz (ravish); yuzlab (chama son)-haftalab (ravish); qizcha (kichraytirish shakli)-erkakcha (ravish); oqish (ozaytirma shakli)-kelish (harakat nomi); ukang (egalik shakli)-bording (shaxs-son shakli)*. ayn. **Affiks omonimlar.** *qiyos.* Ma'nodosh qo'shimchalar.

SHAKLDOSH SO‘ZLAR. Talaffuzi va yozilishi bir xil, ammo ma’nosi har xil bo‘lgan so‘zlar: *o‘t (olov), o‘t (o‘tmoq), o‘t (maysa), o‘t (organizmdagi o‘t).* ayn. **Omonim so‘zlar.**

SHAKLIY YOZUV. Boshqa tillardan kirgan so‘zlar qanday yozilgan bo‘lsa, shu shaklning saqlanishi: *ustol* emas *stol*, *tanka* emas *tank*, *tiyatr* emas *teatr*, *sallot* emas *soldat*.

SHART BOG‘LOVCHILARI. Shart mazmun bilan ergash gapni bosh gapga bog‘lash uchun xizmat qiladigan bog‘lovchilar: *agar, agarda, basharti, garchi.* Mas., *Oltin qafas ichra gar qizil gul bitsa, Bulbulg‘a tikondek oshyon bo‘lmas emish* (Navoiy).

SHART ERGASH GAP. Bosh gapdan anglashilgan harakat, voqea-hodisaning yuzaga kelishi shartini bildiruvchi ergash gap: *Daladan paxta nobud qilinmay yig‘ib-terib olinsa, yillik reja va majburiyat ortig‘i bilan bajariladi. Mana bu kanal bitsa, yangi yer ochilsa, paxta ham ko‘payadi* (A.Qahhor).

SHART FE‘LI. ayn. **Shart mayli shakli.**

SHART GAP. Shart ergash gapli qo‘shma gap tarkibidagi ergash gap.

SHART MAYLI SHAKLI. Boshqa bir harakat va holatning bajarilishi yoki bajarilmasligi uchun shart bo‘lgan harakat va holatni, shuningdek, istak-xohishini bildirgan fe‘l shakli. U *-sa* qo‘shimchasi yordamida yasaladi. Mas., *yozsam, yozsang, yozsa, yozsak, yozsangiz, yozsalar; yozmasam, yozmasang, yozmasa, yozmasak, yozmasangiz, yozmasalar.*

SHARTLI GAP. q. **Shart ergash gapli qo‘shma gap.**

SHAXS. Grammatikadagi uch shaxs: so‘zlovchi, tinglovchi, o‘zga.

SHAXS ANGLATUVCHI SUFFIKSLAR. ayn. **Shaxs oti yasovchi qo‘shimchalar.**

SHAXS NOMLARI. Kishilarning ismi, otasining ismi, familiyasi, taxallusini bildiruvchi otlar. Mas., *Usmon Nosir, Erkin Vohidov.*

SHAXS OTI YASOVCHI QO‘SHIMCHALAR. Biror-bir kasb bilan shug‘ullanuvchi yoki faoliyat bilan shug‘ullanuvchi shaxs oti yasovchi qo‘shimchalar: *paxta-paxtakor, osh-oshpaz, ish-ishchi, sir-sirdosh* kabi.

SHAXS OTLARI. Shaxslarni yoshiga, yashash joyiga, man-

sab-unvoniga, kasb-koriga, ijtimoiy holatiga, qarindoshlik darajasiga, nasl-nasabiga ko'ra nomlanishi. Mas., *andijonlik, hokim, quruvchi, dehqon, xola*.

SHAXS OTLI BIRIKMALAR. Shaxs oti va kishi nomlarining o'zaro birikishi: *zargar Rahimjon, Sirojiddin sartarosh, Abdu-rahim oqsoqol, Salim pichoqchi* kabi.

SHAXSI MA'LUM GAP. Ega qatnashmagan, lekin harakatni bajaruvchi shaxs kesim tomonidan aniq sezilib turuvchi gap: *Ertaga boqqa sayrga boramiz. q. Egasi ma'lum gap.*

SHAXSI NOMA'LUM GAP. Ega qatnashmagan, shu bilan birga, uchinchi shaxs shaklidagi fe'l kesim bajaruvchi shaxsini aniq ifodalamaydigan gap: *Dam olish kuni kitobxonlar yig'iniga borish kerak.*

SHAXSI TOPILMAS GAP. Ish-harakatning kim, nimaga bog'liq ekanini anglatmaydigan, egasi bilinmaydigan gap. Mas., *To'garakka borish kerak.*

SHAXSI UMUMLASHGAN GAP. Ega qatnashmagan, kesim aniq shaxs shaklida bo'lsa-da, lekin mazmunan umumga qaratilgan gap: *Dehqon bo'lsang shudgor qil, mulla bo'lsang takror qil* (Maqol). *q. Egasi umumlashgan gap.*

SHAXSLI GAPLAR. Ish-harakatning kim tomonidan bajarilishi ma'lum bo'lgan egali gaplar: *Biz bugun Samarqandga jo'naymiz. qiyos. Shaxssiz gaplar.*

SHAXSSIZ GAPLAR. 1. Faqat kesim tarkibidan iborat bo'lib, bajaruvchi shaxs ma'nosi umuman ifodalanmaydigan gap.

2. Ish-harakatning kim tomonidan bajarilishi ma'lum bo'lmagan egasiz gaplar: *Bugun Samarqandga jo'naladi. qiyos. Shaxsli gaplar.*

SHAXS-SON ASOSI. *q. Asos.*

SHAXS-SON QO'SHIMCHALARI. Fe'ldan anglashilgan harakat-holatning bajaruvchi shaxsini bildirib, fe'lni kesim sifati shakllantiruvchi va ega bilan bog'lab keluvchi shakllar.

SHAXS-SON SHAKLLARI. Fe'lda ifodalangan harakat va holatning bajaruvchi shaxsini, bu shaxsning bitta yoki ko'p ekanligini bildiruvchi shakllar.

SHAXS VA SON. Harakatning uch shaxsdan (so'zlovchi, tinglovchi, o'zgan) biriga oidligi ma'nosini ifodalovchi

grammatik shakl. Bu grammatik shaklning shaxs va songa ko'ra quyidagi turlari va shakllari bor: I shaxs birligi va I shaxs ko'pligi: *keldim-keldik* kabi; II shaxs birligi va II shaxs ko'pligi: *kelding-keldingiz* kabi; III shaxs birligi va III shaxs ko'pligi: *keldi-keldilar* kabi.

SHEVA. Mahalliy dialektning fonetik, leksik, grammatik umumiylikka ega bo'lgan, bir yoki bir necha qishloqni o'z ichiga oluvchi kichik bir qismi, guruhi. Mas., *o'zbek tilining Qorabuloq shevasi; o'zbek tilining Niyozboshi shevasi. qiyos. Lahja.*

SHEVAGA XOS SO'ZLAR. Ma'lum hududdagina ishlatilib, faqat shu yerda yashovchi kishilarga tushunarli bo'lgan so'zlar: *narvon (Toshkentda), shoti (Farg'onada), zangi (Urganchda).*

SHOVQIN. Lablar, til va kichik tilning noritmik tebranishi, shuningdek, o'zaro yaqinlashgan, yumilgan nutq a'zolari orasidan havo oqimining ishqalanib, portlab o'tishi natijasida yuzaga keladigan akustik ta'sir.

SHOVQINLI JARANG. *q. Jarangli undoshlar.*

SHOVQINLI JARANGSIZLAR. *q. Jarangsiz undoshlar.*

SHOVQINLI TOVUSHLAR. Shovqin bilan aytiladigan tovushlar. Shovqinli tovushlar quyidagi turlarga bo'linadi: 1) sirg'aluvchi tovushlar (*q.*); 2) portlovchi tovushlar (*q.*); 3) qorishiq tovushlar (*q.*); 4) burun tovushlari (*q.*); 5) silliq tovushlar (*q.*).

SHOVQINLI UNDOSHLAR. Faqat shovqindan yoki shovqinga ovoz qo'shilishidan hosil bo'ladigan undoshlar. Sonorlardan boshqa hamma undoshlar shovqinli undoshlar qatoriga kiradi. Ovozning qatnashishi yoki qatnashmasligiga ko'ra shovqinli undoshlar ikki turga bo'linadi: 1) jarangli undoshlar (*q.*); 2) jarangsiz undoshlar (*q.*).

SHOVQINLILAR. *ayn. Shovqinli tovushlar.*

CH

CHAMA SON. Narsalarning miqdorini taxminlab, chomalab ko'rsatadigan sonlar. Chama son: *-tacha, -lab, -larcha* qo'shimchalari yordamida yasaladi. Mas., *yuztacha qo'y, minglab yoshlar, ikki yuzlarcha odamlar.*

CHEGARA KO'MAKCHISI. Yetakchi so'zga bog'lanib, chegara ma'nosini bildirgan so'zlar: *qadar*. Mas., *Akam bilan shaharga q a d a r ketdik*.

CHIQUISH HOLI. Ish-harakatning boshlangan o'rnini bildirgan bo'lak. Chiqish holi *qayerdan?* so'rog'iga javob bo'ladi. Mas., *Biz maktabdan keldik*.

CHIQUISH KELISHIGI SHAKLI. Ish-harakatning boshlanish o'rni, manbai, sababi kabi ma'nolarni bildiruvchi kelishik shakli. Bu kelishik shakli *-dan* qo'shimchasi yordamida yasaladi: *uydan (ketdi), tog'dan (keldi), quvonchdan (yig'ladi)* kabi.

CHIZIQCHA. Juft va takroriy so'zlarda, so'z va unga qo'shiladigan ayrim unsurlar o'rtasida va b. bir necha holatlarda yarim qo'shib yozishni ko'rsatish uchun qo'yiladigan belgi (-): *asta-sekin, past-baland, jajji-jajji, bora-bora, keldi-ketdi* kabi. *ayn. Defis.*

CHIZIQCHA BILAN YOZISH. Imloda so'zlarni chiziqcha bilan yozish tamoyili. Juft va takror so'zlar o'rtasida, affiks yuklamalar, tartib sonlarda chiziqcha ishlatiladi. Mas., *ota-ona, kecha-kunduz; erta-yu kech, bola-uy chaqa; qop-qora, yam-yashil; uyma-uy, dam-badam; sen-chi, ukasi-ku; 26-uy, 2012-yil, 8-mart* kabi.

CHOG'ISHTIRMA DARAJA. *ayn. Qiyosiy daraja.*

CHOG'ISHTIRUV BOG'LOVCHILARI. Gap bo'laklari va gaplarni o'zaro bog'lashda qiyoslash ma'nosining ifodalaniishi: *go'yo, go'yoki, xuddi* va b. Mas., *Chiroylidir go'yo yosh kelin, ikki daryo yuvar kokilin* (H.Olimjon).

CHUQUR TIL ORQA UNDOSHLARI. Tilning eng orqa qismining faol ishtirokida hosil bo'ladigan undoshlar. Mas., *q, g', x undoshlari*.

CHO'ZIQ UNLI. Cho'ziq (davomli) talaffuz etiladigan unli-lar. Bu hodisa ba'zi o'zbek shevalarida uchraydi. Bu unli-lar qisqa unliga nisbatan belgilanadi. *qiyos. Qisqa unli.*

MUNDARIJA

So‘zboshi	3
Lug‘at maqolasi	6
Shartli qisqartmalar.....	10
Yangi o‘zbek alifbosi	11
A.....	12
B.....	19
D	27
E.....	29
F.....	34
G.....	38
H.....	42
I.....	47
J.....	53
K.....	55
L.....	64
M.....	67
N.....	75
O.....	79
P.....	84
Q.....	87
R.....	93
S.....	94
T.....	110
U.....	120
V.....	126
X.....	128
Y.....	129
Z.....	133
O‘.....	134
SH.....	138
CH.....	141

UO'K: 811.512.133(038)

KBK 81.2 O'zb

M-18

Mahkamov, Ne'mat.

Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati: umumta'lim maktablari hamda akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun / N.Mahkamov, I.Ermatov; mas'ul muharrir N.Mahmudov; O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi Respublika ta'lim markazi; O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti. –Toshkent: Fan, 2013. –144 b.

ISBN 978-9943-19-241-6

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi Respublika ta'lim markazi Ilmiy-metodik kengashi va O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Ilmiy kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

Muharrir: *M.Sodiqova*
Tex.muharrir: *M.Abidova*
Sahifalovchi: *D.Abdullayev*

Nashriyot litsenziyasi AI №138, 27.04.2009-y.

Nashriyot raqami: z-8. Terishga berildi 04.03.2013.
Bosishga ruxsat etildi 04.04.2013. Qog'oz bichimi 60x84^{1/16}.
Ofset bosma. Ofset qog'oz. Arno Pro garniturası.
Hisob-nashriyot t. 9,0. Shartli bosma t. 8,37.
Tiraji 1000. Kelishilgan narxda.

O'zR FA «Fan» nashriyoti. 100170, Toshkent, I.Mo'minov ko'chasi, 9-uy.
Tel./faks (8-371) 262-80-65, 262-70-40.
E-mail: fannashriyot@yandex.com

O'zR FA "Fan" nashriyoti matbaa bo'limida chop etildi. 1-buyurtma.
100170, Toshkent, I.Mo'minov ko'chasi, 9-uy.